

Anyanyelvünk évszázadai

2.

ANYANYELVÜNK ÉVSZÁZADAI 2.

ANYANYELVÜNK ÉVSZÁZADAI

2.

Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által
szervezett 2015. június 12-i nyelvtörténeti konferencia
előadásaiból készült tanulmánykötet

Szerkesztette
BAGYINSZKI SZILVIA és P. KOCSIS RÉKA

ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai,
Dialektológiai Tanszék

BUDAPEST

2016

STUDIA IUVENUM CHRONOLINGUISTICA 2.

Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelyének sorozata

Sorozatszerkesztő

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

A kiadvány megjelenését a Nemzeti Tehetség Program NTP-FTK-M-14 számú pályázatának keretében az Emberi Erőforrások Minisztériuma, az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, továbbá az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzata támogatta.

Szerkesztette és tördelte
BAGYINSZKI SZILVIA és P. KOC SIS RÉKA

A tanulmányokat lektorálta

BAGLADI ORSOLYA, BÁRTH M. JÁNOS, BODÓ CSANÁD, N. FODOR JÁNOS, FODOR KATALIN, GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ, JUHÁSZ DEZSŐ, KISS JENŐ, KOROMPAY KLÁRA, LACZKÓ KRISZTINA, MEDVE ANNA, A. MOLNÁR FERENC, NAGY NATÁLIA, NÉMETH MIKLÓS, ORSÓS ANNA, PARAPATICS ANDREA, SÁROSI ZSÓFIA, SCHIRM ANITA, SLÍZ MARIANN, SZABICS IMRE, SZENTGYÖRGYI RUDOLF, TÁTRAI SZILÁRD, TERBE ERIKA, TÓTH PÉTER, VARGHA FRUZZINA SÁRA, C. VLADÁR ZSUZSA, VÖRÖS FERENC, ZELLIGER ERZSÉBET

A borító FIGUS TOMSICS ANITA tervei alapján készült.

Nyomdai kivitelezés: START Nonprofit Kft. Nyírség Nyomda
Felelős vezető: Balogh Zoltán vezérigazgató

Minden jog fenntartva.
© A szerzők és a szerkesztők, 2016

ISSN 2416-3082
ISBN 978-963-284-765-8

Felelős kiadó:
JUHÁSZ DEZSŐ, az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai,
Dialektológiai Tanszékének vezetője

Tartalom

Lectori salutem!	7
Nyelv és nyelvhasználat a középmagyar korban	9
BÁCSI ENIKŐ: A bocsánatkérés beszédaktusának vizsgálata a Nádasdy-levelezésben.....	11
BERENTE ANIKÓ: Az ő-zés jelensége a szegedi boszorkányperekben	29
KALLA VIKTÓRIA: Két középmagyar kori szövegtípus aspektusjelölésének összehasonlítása.....	41
SZABÓ GERGELY: Nyelvi ideológiák Geleji Katona István Magyar Grammatikáskájában.....	61
Szókészlet- és jelentéstörténeti vizsgálatok	69
ARATÓ MÁTYÁS: A romani és beás eredetű szavak alapkérdései és alapproblémái a magyar nyelvben.....	71
BALOGH ERNA: <i>Malaszt</i> és <i>kegyelem</i> – jelentésváltozás és szinonimitás.....	83
MOSA DIÁNA: Francia–magyar hamisbarátok valódi etimológiája.....	93
NÉMETH DÁNIEL: Adalékok a <i>gyula</i> méltóságnév etimológiájához	99
Regionális nyelvváltozatok és a nyelvi diakrónia	109
BAGYINSZKI SZILVIA: „Telefonált volt...” – összetett múlt idejű alakok a háromszéki nyelvjárásban.....	111
BÁNFAI ADRIENN: Látszólagosidő-vizsgálat a délnyugat-dunántúli Borsfa községben	121
FERENCSEK MARCELL: Nyelvi hátrány? Esettanulmány a borsodi régiből	127
HAVASI ZSUZSANNA: A kétnyelvűség fázisai és nyomai Péteriben.....	135
KRIZSAI FRUZSINA: Községi kapcsolatok nyelvi kifejezéseinek területi sajátosságai halotti búcsúztatókban. Kérdések és problémák	149
Társadalmi nyelvváltozatok és a nyelvi diakrónia	155
NAGY TAMÁS: Az alvilág nyelve, a nyelv „alvilága” – A magyar tolvajnyelv szemantikája három szótár tükrében	157
TÜCSÖK DOROTTYA: Kábítószeres megnevezései egy szociolingvisztikai vizsgálat tükrében.....	165
Nyelvi és társadalmi érintkezések	173
ÁDÁM DÓRA: Az ukrán–magyar kapcsolat hatása a lakodalmi szokásokra Korláthelmecen.....	175
BALLAGÓ JÚLIA: Metapragmatikai tudatosság – A tegező és a nem tegező formák az oktató és a hallgató közötti kommunikációban	185
MARTON DÓRA: Az első helyesírási szabályzat és Fromm János levelezésének helyesírás-történeti vizsgálata	203
Anyanyelv-pedagógia	213
KRESZTYÁNKÓ ANNAMÁRIA: Cigány jövevényszavak nyelvtanórán.....	215
TÓTH BARBARA: A szókészlet-történet tanítása középiskolában.....	225

Lectori salutem!

Köszöntjük az olvasót, aki a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye sorozatának második kötetét tartja a kezében. Nagy örömünkre szolgál, hogy a hagyományteremtő céllal indított hallgatói konferenciát immár második alkalommal szervezhették meg a Műhely tagjai, és az elhangzott előadásokból készült publikációk nyomtatva is napvilágot láthatnak.

A kötet terjedelme, a tavalyihoz képesti gyarapodása is jelzi, hogy az ilyen jellegű kezdeményezésekre van igény, a fiatal kutatók szívesen mutatják be eredményeiket. Ugyancsak ezt igazolja a konferencián képviselt egyetemek listájának bővülése: az előző évhez képest az ELTE, a Miskolci Egyetem és a Szegedi Tudományegyetem hallgatóin túl 2015-ös rendezvényünkön a Nyugat-magyarországi Egyetem és a Pécsi Tudományegyetem is képviseltette magát, továbbá nagy örömünkre egy határon túli intézmény, az Ungvári Nemzeti Egyetem egy hallgatója is megtisztelt bennünket előadásával. A tanulmányszerzők között a veszprémi Pannon Egyetem egy hallgatója is megtalálható, akinek előadását még a 2014-es konferencián hallhattuk.

A résztvevők számának növekedésével a kötet tematikai sokszínűsége is bővült: a „hagyományos” nyelvtörténeti témák mellett idén is helyet kaptak nyelvjárástörténeti és szociolingvisztikai, történeti szociopragmatikai írások, továbbá a nyelvi-társadalmi érintkezések történeti aspektusait vizsgáló és anyanyelv-pedagógiai kutatások.

Köszönet illeti mindazokat a hallgatókat, akik a konferencia előkészítésében, szervezésében, lebonyolításában és később a kötet körüli teendőkben részt vállaltak. Hálásan köszönjük Szentgyörgyi Rudolf tanár úr kezdeményezését és mindenre kiterjedő figyelmét, szíves segítségét. Ugyanakkor sem a konferencia, sem a kötet nem valósulhatott volna meg, ha szerte a Kárpát-medencében nem lennének olyan elkötelezett egyetemi oktatók, akik diákjaikat az önálló tudományos kutatásra ösztönzik. Ezúton is szeretnénk megköszönni a témavezetők, szekcióelnökök és lektorok munkáját, segítségét, a hallgatók kutatómunkája iránti bizalmát, az ahhoz nyújtott szakmai és emberi támogatást!

Műhelyünk névadója, Benkő Loránd, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének hosszú éveken át tanszékvezető egyetemi tanára már professor emeritusként a jó egyetemmel kapcsolatban egy interjúban a következőket mondta: „Messzemenően egyetértek azzal, hogy az egyetemnek kutatóegyetemnek is lennie kell. Én mindig ezen az állásponton voltam, és minden tanszéki oktatótól is megköveteltem, megkívántam a kutatómunkát. (...) [Az egyetem] kutató és oktató szervezet egyszerre legyen! (...) Ne váljon semmiképpen egy egyre jobban kiüresedő, mechanikus ismeretátadás színterévé! Ne silányuljon olyanná, amelyben nincsen szín, nincsen érzelem, és kivész belőle minden, ami a nyelvnek sava-borsa!” (Magyar Nyelv 2012: 206, 207). Mindezek szellemében reméljük, hogy a hagyománnyá váló hallgatói konferencia és a hozzá kapcsolódó publikálási lehetőség minél több hallgatót ösztönöz arra, hogy elkötelezett, saját kérdésekből fakadó, izgalommal teli kutatást műveljen, és egyúttal az elvégzett munka másokkal való megosztásának örömét is átélje!

A szerkesztők

Nyelv és nyelvhasználat a középmagyar korban

A bocsánatkérés beszédaktusának vizsgálata a Nádasdy-levelezésben

BÁCSI ENIKŐ

Eötvös Loránd Tudományegyetem
bacsieni@gmail.com

A dolgozat a bocsánatkérés megjelenítési módjait mutatja be egy középmagyar kori, 16. századi házastársi levelezésben, történeti szociopragmatikai keretben. Forrásul egy nemesi, házastársi magánlevelezés, Nádasdy Tamás nádor és felesége, Kanizsay Orsolya levelezése szolgál. A kutatás során megvizsgálom, hogyan alkalmazható történeti anyagon az E. OLSHTAIN és COHEN által elkülönített öt stratégia, melyekkel a bocsánatkérési szándék megjelenítési módját írják le. Ismertetem, mely bocsánatkérési stratégiák dominálnak a felek leveleiben, valamint külön figyelmet fordítok a társadalmi nemi különbségek megjelenítésére a férj és a feleség által alkalmazott fajták között.

Kulcsszók: beszédaktus, bocsánatkérés, történeti szociopragmatika, középmagyar kor, Nádasdy-levelezés, gendernyelvészet.

1. Bevezetés. A jelen kutatás célja a bocsánatkérés megjelenítési módjainak bemutatása egy középmagyar kori, 16. századi házastársi levelezésben, történeti szociopragmatikai keretben. A dolgozatban az E. OLSHTAIN és COHEN által létrehozott öt bocsánatkérési stratégiát alapul véve tanulmányozom (SZILI 2004: 142), hogy a történeti anyagban mely bocsánatkérést megjelenítő módok dominálnak a felek leveleiben, valamint ismertetem a férj és a feleség által alkalmazott fajták közötti társadalmi nemi különbségeket. Előzetes feltevéseim szerint a férfi és a nő bocsánatkérési stratégiái közötti eltéréseket az eltérő társadalmi szerepüknek tulajdonítom. Kutatásom alapját egy 16. századi nemesi levelezés, Nádasdy Tamás nádor és felesége, Kanizsay Orsolya 1536-tól kezdődő levelezése adja. A leveleket KÁROLYI ÁRPÁD és SZALAY JÓZSEF 1882-ben kiadott munkájából (továbbiakban NTLev.) idézem.

Korábban is tanulmányozták a bocsánatkérés beszédaktusának jellemzőit a hazai szakirodalomban, de ezek szinkrón nyelvi vizsgálatok voltak (vö. SZILI 2003, 2004; MÁSZLAINÉ NAGY 2007, 2008; BORONKAI 2006, 2009), történeti kutatások nem történtek a témában. Ennek egyik oka, hogy a nyelvtörténészek érdeklődése sokáig elsősorban a korábbi korszakok felé fordult, a középmagyar kor nem foglalt el központi helyet a kutatásokban. A másik ok az, hogy a nyelvhasználat történetével csak az utóbbi egy-két évtizedben kezdtek intenzívebben foglalkozni a kutatók (a történeti beszédaktus-kutatások csekély számának okairól még vö. KREPSZ 2015; BÁCSI 2015). Az ilyen irányú hazai kutatásoknak nagy lendületet adhat a külföldön is még viszonylag új történeti pragmatika (vö. JUCKER 1995; SÁROSI 2003) és főleg a történeti szociopragmatika (CULPEPER 2010; SÁROSI 2015), amelynek elméleteit és módszereit itthon csak most kezdjük alkalmazni. A történeti szociopragmatika a nyelvhasználat és a nyelv összefüggéseit vizsgálja a történetiségben, különös tekintettel a két vagy több résztvevős interakciókra és azok kontextusára (vö. SÁROSI 2003). De nemcsak a bocsánatkérés beszédaktusát elemző

történeti kutatások, hanem az ezeket további kritérium alapján, genderszemponthból is elemző tanulmányok sem léteznek.

A jelen dolgozat célja egyrészt egy olyan történeti szociopragmatikai vizsgálat elvégzése, amely a genderszemponthot is érvényesíti, másrészt az alkalmazott módszer segítségével a történeti és a szinkron nyelvi eredmények összevethetőségét kívánja megteremteni.

2. Elméleti keret: a bocsánatkérés beszédaktusa. A bocsánatkérés beszédaktusának definíciója az évek során folyamatosan alakult, egyre teljesebbé vált, valamint a csoport megnevezésében is jelentkeztek eltérések. AUSTIN elsőként a bocsánatkérést a viselkedők csoportjába sorolta a köszönettel, üdvözléssel, kívánságokkal együtt, ugyanis az ebbe a típusba tartozó beszédtevékenységek jellemzője, hogy velük „az emberek viselkedésére és sorsára reagálunk, valamint magatartásmódokat alakítunk és fejezünk ki mások múltbeli vagy jelenlegi viselkedésével kapcsolatban” (AUSTIN 1990: 153; SZILI 2004: 137). SEARLE rendszerezésében az expresszívumok közé helyezte őket, mely csoport tagjai „a beszélőnek a dolgok állásával kapcsolatos magatartását jelenítik meg” (SEARLE 1975: 357; SZILI 2004: 137). BACH és HARNISH a beszédaktusnak azt a tulajdonságát hangsúlyozta, hogy elsődlegesen a hallgatónak szóló érzéseket jelenít meg. BLUM-KULKA és HOUSE definíciójában pedig a bocsánatkérés olyan beszédaktus, amely során a beszélő helyreállítja a közte és a hallgatója között felborult egyensúlyt. Esemény utánisága és hallgatóorientáltsága miatt párhuzam vonható közte és csoportja más tagjai között, például a gratulációval, a köszönettel, de konfliktusos helyzete és feszültségeket eredményező előfeltételei el is különítik kategóriájától. A bocsánatkérést a következő három előfeltételezés meglete hívhatja életre: 1. a beszélő véghezvitt/nem vitt véghez valamilyen cselekedetet, 2. ezt a cselekedetet a felek a társadalmi normák megsértéseként értelmezik és 3. legalább egyikük a hallgató személyére bántónak tekinti a tettet. Kétélű beszédaktusról van szó, hiszen a beszélő számára arculatfenyegető, míg a hallgató számára arculatvédő jelleggel bír, ugyanis mikor beismerjük, hogy hibáztunk, és elnézést kérünk, saját arculatunk értékét kisebbítjük, de közben ezáltal a másik félét erősítjük, ellensúlyozzuk az arculatát ért veszteséget (SZILI 2004: 138).

E. OLSHTAIN és COHEN a bocsánatkéréseknek öt típusát különítette el, amelyek közül két általános és három szituációfüggő stratégiát választott el. Az első típust a bocsánatkérési szándékot közvetlenül magukban foglaló megnyilatkozástípusok (1) adják, amelyeknek angol elnevezése IFID, azaz Illocutionary Force Indicating Device 'az illokúciós erőt magában foglaló eszköz'. Ezek az alakok általában valamilyen bocsánatkérést kifejező ígét, performatívumot tartalmaznak, például *bocsánatot kérek, elnézést kérek*. A típuson belül további kisebb kategóriák találhatók, amelyek az erőstől a gyengébb felé haladva a következők: (1a) *sajnálattal kifejezése* (például: *sajnos, sajnálom*); (1b) *megbocsátás kérése* (a másik féltől) (például: *bocsásson meg, ne haragudj*) és (1c) *bocsánatkérés* (egyes szám első személyben) (példa erre: *bocsánatot kérek, elnézést kérek*). A

második stratégiatípusba a felelősség beismerését, a beszélő hibájának beismerését szolgáló alakok (2) kerültek. Ez további négy alcsoportból áll: (2a) a hiba beismerése; (2b) önnön hiányosságunk beismerése; (2c) annak felismerése, hogy a másik személynek jár a bocsánatkérés és a (2d) szándékosság hiánya. Ezeket követi további három stratégiatípus, amelyekre befolyásoló erővel bírnak a szituációk belső kontextuális tényezői, így szituációfüggő csoportok: (3) magyarázkodás, helyzetjelentés; (4) javítás felajánlása; az utolsó (5) típus pedig az ígéret a jövőbeli elkerülésre (SZILI 2004: 142).

A bocsánatkérés nemcsak a fent ismertetett stratégiák alkalmazásából, esetleges együttes használatából áll, hanem legtöbbször a hozzájuk kapcsolt, beléjük épített elemek is növelik a bocsánatkérés erejét. A bocsánatkérést fokozó eszközökkel a beszélő még nagyobb arculatvesztést idéz elő magának, ellenben a hallgatónak egyértelműbb megbocsátását nyeri el velük. Ezeknek az eszközöknek BLUM-KULKA és OLSHTAIN két típusát választotta el: az első az IFID-en belüli eszközök csoportja, amely a határozókat (például: *rettenetesen sajnálom*), az érzelm kifejezőket (például: *jaj, hű*), a kérést, könyörgést (például: *kérem, bocsásson meg*) és az ismétlést (példa erre: *nagyon-nagyon sajnálom*) foglalja magában; a második pedig az IFID-en kívüli eszközök csoportja, amely a hallgatóhoz közelítő udvariassági formákat (például: *Hozok egy másikat. Jó?*), a stratégiaegyetéseket (példa erre: *Ne haragudj... Még egyszer elnézést kérek.*) és a megszólításokat (például: *tanár úr*) tartalmazza. A fokozók használata a szociopragmatikai tényezőkkel (társadalmi meghatározók: például kor, hatalom, nem; belső kontextuális tényezők: például a hallgatót ért sérelem, valamint az elkövetett tett súlyossága), illetve az egyéni és kulturális sajátosságokkal függhet össze. Akadnak olyanok, akik a másoknak tett sérelmeiket jobban átélik, így többféle eszközt alkalmaznak mondandójuk hatásának növelésére; valamint a tettek súlyosságának megítélése kultúránként is változó (SZILI 2004: 142–143).

Olyan eset is lehetséges, amikor a beszélő célja nem az önmegsemmisítés, hanem inkább az arculatvédelem, így hibáját sokszor tompítja, letagadja. A nyelvi enyhítők/lefokozók segítik ebben a folyamatban, amelyeket a következő alakok képviselnek: a feltételeesség (például: *bocsáss meg, ha megvárakoztattalak*), a bocsánatkérés tényének megkérdőjelezése (példa erre: *Á, csak egy kis karcolás*), továbbá a lekicsinylő megszólításformák (például: *haver, kisöreg*) (SZILI 2004: 143).

Kutatásomban én is E. OLSHTAIN és COHEN bocsánatkérési stratégiatípusaiba sorolom be az általam vizsgált bocsánatkéréseket, valamint az illokúciós erőt fokozó és lefokozó elemek jelenlétét is figyelembe veszem.

2.1. Korábbi kutatások a bocsánatkérés beszédaktusáról. Korábbi kutatások is tanulmányozták a bocsánatkérés beszédaktusát a hazai szakirodalomban (vö. SZILI 2003, 2004; MÁSZLAINÉ NAGY 2007, 2008; BORONKAI 2006, 2009), de ezek szinkrón nyelvi vizsgálatok voltak, történeti kutatásra nem találtam példát. SZILI KATALIN szinkrón nyelvi vizsgálatában megállapította, hogy a magyarok bocsánatkéréseire mindazok a bocsánatkérési stratégiák jellemzők, amelyek a más nyelv-

veket, a más kultúrákat jellemzik. Eltérés volt ellenben, hogy a korábban ismertett IFID-stratégiákon kívül egy erősebb, a beszélő szégyenét kifejező alkategória (1aa) is megjelent a magyarban. A (1a) sajnálatot kifejező stratégia kevésbé volt gyakori, míg a (1b) megbocsátást kérő és a (1c) bocsánatkérési típus előtérbe került. Kisebb vagy közepes hiba, a távolítól a meghittig terjedő kapcsolat esetében a (1c) bocsánatkérési stratégia, legalább közepes vagy annál súlyosabb hibánál, továbbá a felek közeli kapcsolatakor inkább a (1b) megbocsátást kérő, a (1a) sajnálatot kifejező és (1aa) a beszélő szégyenét kifejező stratégia dominált. A (2) felelősséget felvállaló stratégia ritkán jelent meg, ami azt mutatja, hogy a magyarok nem szívesen vállalják a felelősséget tetteikért. A 4. stratégia, a jóvátétel felajánlása ellenben gyakori típus volt bocsánatkéréseikben. A 3. stratégiával, a magyarzkodással szintén szívesen éltek a magyarok (SZILI 2004: 154).

BORONKAI DÓRA szinkrón nyelvi vizsgálatában a férfiak és a nők bocsánatkérési tevékenységeit hasonlította össze. A nőknél és a férfiaknál is a leggyakrabban alkalmazott stratégia a (1c) bocsánatkérés, majd a (1b) megbocsátás kérése, valamint a (1a) sajnálat kifejezése volt. A nők a kívülállóval vagy a hierarchiában feletük állóval szemben sokkal gyakrabban (2a) ismerték be a hibájukat, még abban az esetben is, ha ez a hiba kisebb volt az egyenrangú partnerrel szemben elkövetettnél. Egyenrangú féllal szemben domináns volt náluk a védekező és háritó mechanizmusok mellett a (5) jövőre vonatkozó ígérek használata. A férfiak jellemzően a kívülállóval szemben (2a) ismerték el a hibájukat, a (2d) szándékosság hiányára hívták fel a figyelmet, valamint enyhítő stratégiaként a humort hívták segítségül minden szituációban (BORONKAI 2006: 78–79).

3. Társadalom és művelődés a 16. századi Magyarországon a Nádasdy-levelezés tükrében. A Nádasdy házaspár által alkalmazott bocsánatkérések megjelenítési módjának alaposabb megértését segíti a 16. századi társadalmi és művelődési háttér (a család szempontjából is lényeges vonatkozásainak) ismertetése.

A korban a feudális hierarchiába rendeződő társadalom élén a nagy vagyonú, jobbágyságot is tartó birtokos nemesek álltak, akik alispáni, szolgabírói tisztséget tölthettek be. Alattuk helyezkedtek el a kisebb vagyonnal rendelkező köz- és kiskisnemesek, akiknek nagy része a főnemesek birtokait igazgatta, mások katonáskodtak. Őket követték a bocskoros nemesek. A hierarchia alját a társadalom legnépesebb csoportja, a jobbágyság foglalta el (KÓSA 2000: 261–262). A nők a társadalom minden rétegében a férfiaknak (apjuknak, férjüknek, sőt sokszor fiaiknak is) alárendelt személyek voltak. A főúri nők helyzete ugyanakkor kettős volt, mert az alárendeltség mellett, a kor történelmi sajátosságai miatt, a törökök elleni csatákban részt vevő, otthonuktól távollevő férjük helyett hatalmas birtokok irányítói voltak. Ez a kettősség befolyással bírt társadalmi helyzetükre (SÁROSI 2014: 130–131; SZALAY 1882: III).

A 16. században a törökök megjelenése és az ország három részre szakadása hatalmas területek elnéptelenedését, valamint egész országrészek elkülönülését hozta magával. Ez a történelmi körülmény egyetlen művelődési tényező fejlődésének

kedvezett csupán: a levelezésnek. Ügyeiket a személyek ilyen módon intézték, s nézeteik megbeszélésére is alkalmas volt ez. Leginkább a magánjellegű levelezések száma növekedett ekkoriban (SZALAY 1882: III).

A főnemesi férfiak körében általános volt az olvasni és írni tudás, míg a főnemesi nőknek a művelődésükre vagy egyáltalán nem fektettek hangsúlyt, vagy jóval kisebb mértékűt, mint a férfiakéra. Bár a főúri nőket elsősorban a gyakorlati, a háztartási és a női mesterségekre oktatták, azért a többség nagy általánosságban olvasni is tudott, írni viszont már jóval kevesebben, az is előfordult, hogy felnőttként, házasságkötésük után tanulták csak meg az írást (SÁROSI 2014: 130–131). A 16. század végén, a főnemesi asszonyok írni és olvasni tudásával létrejött a családi levelezés műfaja is, amely jó forrása a kor magánéletének. Az íródeák segítségét nem csak az írástudatlan személy kérte, sok esetben az írástudó is diktált, megkönnyítve és meggyorsítva így a levélírás – sokszor nehéz és lassú – folyamatát (MaMűl. 7: 12; SÁROSI 2014: 132). A személyes levelezéskor, például a férj és a feleség levélváltásaikor, a sajátkezés alkalmazására törekedtek a felek, ugyanis ez a házastársak esetében a meghittséget jelentette, valamint a szerelem jele volt (TÓTH 1996: 140).

A családi levéltáraknak egy része az Országos Levéltárba került. Így alakult a Nádasdy család levelezésének a sorsa, benne Nádasdy Tamásnak és feleségének, Kanizsay Orsolyának a levélváltása is (SZALAY 1882: III).

Nádasdy Tamás a korban az ország első embere volt: nádori tisztséget töltött be, így rengeteget foglalkozott a közélettel, de emellett kitűnő gazda is volt. A politikában meghatározó szerepe miatt sokat utazott, ezért feleségével, Kanizsay Orsolyával is sokszor csak levélben tartotta a kapcsolatot. Orsolyával 1535-ben házasodtak össze, mikor a lány tizennégy éves volt, házastársi levelezésük pedig 1536-tól indult. Az asszonyt a férje tanította meg írni, amelyet azonos helyesírásuk is mutat. Mindketten a sajátkezés hívei voltak, ezért törekedtek arra, hogy a leveleket saját maguk vessék papírra, csak akkor írást mászalták őket, ha betegek voltak, vagy ha nem volt elég idejük a levél megírására. Levelezésükben az országban történeteket, a ház körüli teendőket, a másik egészségi állapotát beszélték meg egymással (SZALAY 1882: III–XXVIII).

4. A bocsánatkérések a vizsgált anyagban, módszerek, hipotézisek. A vizsgált 184 levélből összesen 32-ben jelenik meg bocsánatkérés, azaz a leveleknek a 17,39%-ában. Ezek közül 10 levelet, a levelek 31,25%-át Nádasdy Tamás; 22-t, a vizsgált anyag 68,75%-át pedig Kanizsay Orsolya írta. Összesen 37 bocsánatkérést vizsgáltam, amelyek közül 10 esetben (a bocsánatkérések 27,03%-a) a férj kért elnézést a feleségétől, 27 alkalommal (a bocsánatkérések 72,97%-a) pedig a feleség kérte férje bocsánatát. Ezekből az adatokból megállapítható, hogy a nő, Kanizsay Orsolya kért többször elnézést a férfitől valamely cselekedete miatt.

A 37 bocsánatkérésnek, amely a levelekben megjelent, vizsgáltam a tárgyát, továbbá besoroltam őket E. OLSHTAIN és COHEN bocsánatkérési stratégiatípusaiba, megállapítottam, hogy a feleknél mely bocsánatkérési módok a legjellemzőbbek, valamint megjelöltem a különbséget a férj és a feleség által leggyakrabban alkalmazott típusok között.

SZILI KATALIN és BORONKAI DÓRA tanulmányát ismerve elsősorban a (1b) megbocsátást kérő és a (1c) bocsánatkérési típus előtérbe kerülésére számítottam a levelekben, továbbá kisebb vagy közepes hiba esetén a (1c) bocsánatkérési stratégia, míg legalább közepes vagy annál súlyosabb hibánál inkább a (1b) megbocsátást kérő, a (1a) sajnálatot kifejező és (1aa) a beszélő szégyenét kifejező stratégia dominanciáját feltételeztem. A 4. stratégiának, a jóvátétel felajánlásának, valamint a 3. típusnak, a magyarázkodásnak gyakori jelenlétében is bíztam. Úgy véltem, hogy a (2) felelősséget felvállaló stratégia csak ritkán fordul majd elő a levelekben.

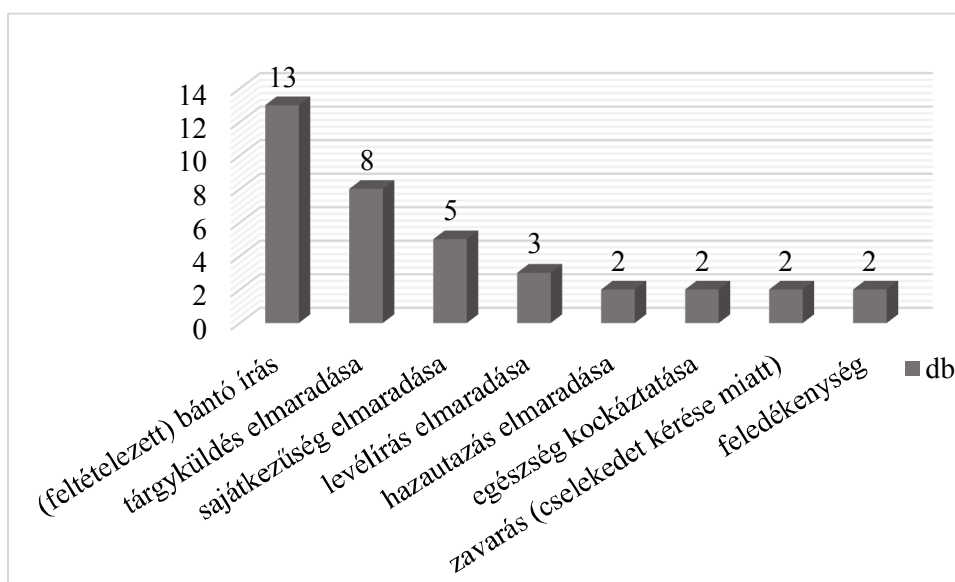
BORONKAI DÓRA vizsgálatából kiindulva feltételeztem, hogy a férj és a feleség által alkalmazott bocsánatkérési típusok között eltérést fedezek majd fel. Azt az eredményt vártam, hogy a nő a hierarchiában felette állóval szemben, jelen esetben Kanizsay Orsolya Nádasdy Tamással szemben, sokkal gyakrabban (2a) ismeri be a hibáját, mint a férfi. A férjnél enyhítő stratégiaként a humor megjelenésére számítottam.

5. Eredmények

5.1. A bocsánatkérések tárgya alapján. A bocsánatkérések tárgya alapján nyolc kategóriát hoztam létre, amelyek bemutatják, hogy a levelekben lévő bocsánatkérések mire vonatkoznak: (feltételezett) bántó írás; tárgyküldés elmaradása, tárgy késve küldése; sajátkezüség elmaradása; levélírás elmaradása; hazautazás elmaradása; egészség kockáztatása; zavarás (cselekedet kérése miatt); feledékenység.

1. ábra

A bocsánatkérések megoszlása a bocsánatkérés tárgya alapján

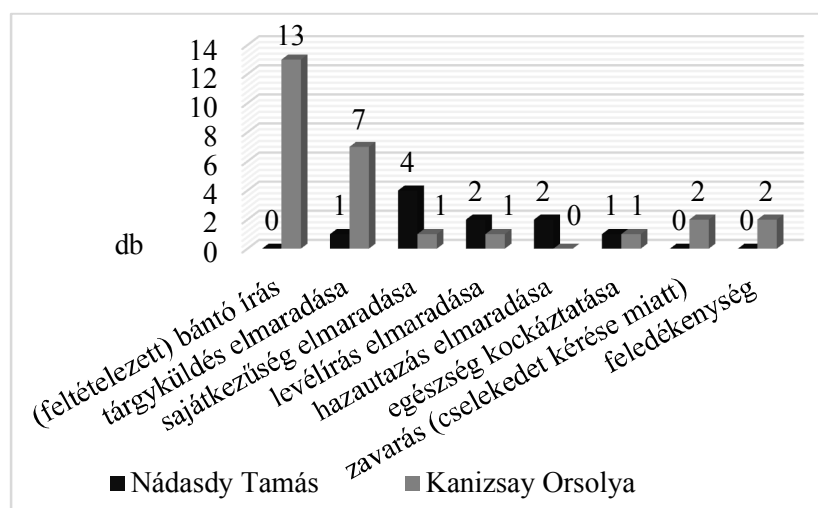

Az 1. ábrán látható, hogy a felek legnagyobb arányban a (feltételezett) bántó írás miatt kértek bocsánatot egymástól, ugyanis bocsánatkéréseiknek 35,14%-át ez a típus adta. Pontosan 13 esetben jelent meg tehát a levelekben a levélírók aggodalma, hogy akaratlanul is, de valamilyen írásukkal megbánthatták, megbánthatják a címzettet. Bocsánatkérések segítségével remélték, hogy ha hibáztak, kiengesztelhetik a sértett felet. Nagy arányban kértek elnézést a házastársak, pontosan a bocsánatkéréseik 21,62%-ában, tehát 8 alkalommal, ha valamilyen tárgyat, amelyet a másik személy előzőleg kért, nem vagy csak késve tudtak küldeni, továbbá ha a másiknak küldött levelet betegség vagy időhiány miatt nem sajátkezűleg, hanem íródeák segítségével írták meg. Erre 5 bocsánatkérés szolgált példaként a levelekben, amely a bocsánatkérések 13,51%-át jelentette. Sajnálataikat fejezték ki a bocsánatkérések 8,12%-ában (3 esetben), hogy nem írtak levelet a másiknak, és ezáltal nem adtak hírt magukról, hogylétükről. A bocsánatkérések 5,41-5,41%-ában (2-2 alkalommal) pedig azért kértek bocsánatot egymástól, mert nem tudtak hazautazni; egészségüket kockáztatták; valamilyen cselekedet kérésével zavarták a másik felet; továbbá azért, mert valamit elfelejtettek.

Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya bocsánatkéréseinek a tárgyak alapján történő összehasonlítása után megállapítottam, hogy jelentős különbség figyelhető meg a férj és a feleség bocsánatkérései között, amelyet a 2. diagram is szemléltet. Orsolya többször, 27 alkalommal (a bocsánatkérések 72,97%-a), kért elnézést Nádasdy Tamástól, mint a férje tőle, illetve többféle témában tette ezt, ugyanis hét különböző tárgyban kérte a férfi bocsánatát, míg Nádasdy a 10 bocsánatkérést (a bocsánatkérések 27,03%-a), amely a leveleiben megjelent, öt témánál alkalmazta.

2. ábra

Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya bocsánatkéréseinek megoszlása a bocsánatkérés tárgya alapján

Nádasdy Tamás legnagyobb arányban, a bocsánatkéréseinek a 40%-ában, a sajátkezüség elmaradása miatt kérte a felesége megbocsátását. Levélíráskor mindkét félnek fontos volt a személyesség, a személyes hangvétel megőrzése, így a házastársak nagy gondot fordítottak arra, hogy leveleiket saját kezűleg írják meg. Csak különleges esetekben (például időhiány, betegség) fordult elő, hogy leveleiket mással írásták. Ezt persze nem szívesen tették, hiszen a személyes hangvétellő, saját kézzel írt levelek váltása a házastársak között a meghittség, a szerelem jele volt a korban. Ha mégis íródeák segítségét kellett igénybe venniük, bocsánatkérésekkel próbálták „vétküket” csökkenteni. Nádasdy Tamásnak különösen fontos volt a levél saját kezű megírása. Ezt a bocsánatkérést alkalmazta a következő példa esetén is: „Azért megbocsásd szerelmes atyámfia, hogy az én kezemmel nem írhattam, mert sok foglalatosságom vagyon” (NTLev. 14). Levelekből értesültek egymás hogylétéről, így igényelték a rendszeres és gyakori levélküldést a házastársak. Nádasdy Tamást számos alkalommal szólította fel levélírássra Kanizsay Orsolya, amely ha a férfi valami miatt nem tudott teljesíteni, a felesége megértését, megbocsátását kérte. Levelezésében a férj 2 alkalommal, a bocsánatkéréseinek 20%-ában, kért elnézést a levélíráss elmaradása miatt párjától, például: „Bánom, szégyenlem is, hogy előmet szakasztád az írásba, mert nekem kellyett volna írnom először, de bizon nem érkeztem, azért megbocsássad” (NTLev. 8). Csak a férfi leveleiben szerepeltek a hazautazás elmaradása miatti bocsánatkérések, hiszen ő tartózkodott távol az otthonától, őt várta haza többszöri kéréssel Kanizsay Orsolya. Bocsánatkéréseinek 20%-át adta ez a típus, kétszer kérte feleségét, hogy ne haragudjon rá, hogy nem tudott hazautazni: „Végre kérlek bocsásd meg, hogy hozzád nem mehetek, oka vagyon” (NTLev. 13). Egyszer fordult elő a levelekben, hogy a férj azért kért elnézést feleségétől, mert a kívánt tárgyat csak késve tudta küldeni, amely csekély szám azzal is összefügghetett, hogy Orsolya ritkán kérte, hogy valamely konkrét tárgyat küldjön neki párja, hiszen otthon szinte mindenhez, amire szüksége volt, könnyen hozzájuthatott. Nádasdy Tamásnak sokáig tartott a vásárlás, ezért küldte késve a kívánt ruhadarabot: „Megbocsásd, hogy az vásárlás eddig mulék, mert az nyusztos emberrel soha véget nem érek vala” (NTLev. 11). Szintén egy példa jelentkezett a férfi leveleiben az egészség kockáztatása miatti bocsánatkérésre: „az éjjel nem alhattam annyit mint az más éjjel, kinek én magam adtam okot, nem egyéb; kit énnékem megbocsáss, másszor nyilván nem akarom mivelnöm” (NTLev. 59).

Kanizsay Orsolya bocsánatkéréseinek tárgy alapján történő megoszlása a férjéhez képest eltérően alakult. Legnagyobb arányban, bocsánatkéréseinek majdnem felében, 48,15%-ában (13 eset) azt az aggodalmát fejezte ki, hogy leveleiben valamilyen bántót vagy „helytelent” írt a férfinak, aki ezért megharagszik rá, nem ír neki, így ezt megelőzve, sokszor már előre kérte Nádasdy Tamást, hogy ne haragudjon rá, ha valamelyik írásával akaratlanul is megbántja. Félelmének, hogy valami bántót, helytelent írt, oka többek között az lehetett, hogy Orsolya férjéhez képest később tanult meg írni, és így valószínűleg sokkal kevésbé volt gyakorlott a

levélírásban, eleve bizonytalan volt ebben a műfajban. A következő bocsánatkérés erre a típusra példa: „könyörgök Kdnek, szerelmes uramnak, hogy Kd megbocsássa, ha valami vétek ez levélbe vagyon” (NTLev. 79). Nádasdy Tamás leveleiben sokszor valamilyen tárgy küldését kérte feleségétől, így nem meglepő, ha valamilyen oknál fogva Orsolya mégsem tudta küldeni a várt tárgyat, akkor ezért a férfi bocsánatát kérte. Bocsánatkéréseinek 25,93%-ában, 7 alkalommal fordult elő bocsánatkérés tárgyküldés elmaradása miatt, példa erre: „hogy Kdnek semmit nem küldhettek, Kd megbocsássa, mert hamar kelle ez levelet küldenem, de esz napokba mind kenyeret, mind az szent Orsolla asszony bélesét megküldöm Kdnek” (NTLev. 81). Férjéhez képest bocsánatkéréseiben kisebb arányban jelentek meg a levélírás elmaradása miatti bocsánatkérések, ugyanis ez a típus 3,7%-át jelentette az összes bocsánatkérésének. Ez az eredmény azzal lehetett összefüggésben, hogy a feleségnek nagyon fontos volt a rendszeres levélváltás, hogy tudjon a másiktól és ezért – szemben időnként a férjével – ő gyakran írt, így nem is kellett annyiszor elnézést kérnie. A levélírás elmaradása miatti bocsánatkérésre levelében a következő példa található: „én Kdnek nem írtam, megbocsásson Kd én nekem, mert bizony nem tudtam, hogy Ktek mentek, nem volt híremmel” (NTLev. 81). Speciálisan a nő leveleiben szerepeltek csak a zavarás, a cselekedet kérése miatti, valamint a feledékenység miatti bocsánatkérések. A cselekedet kérése miatti bocsánatkérés alkalmazásának oka összefüggésben lehet azzal, hogy a feleség általában kevesebbszer szólította fel férjét cselekvésre, továbbá, hogy ha mégis így tett, akkor azt csak nagyon fontos esetben tette, és nagyon sajnálta, hogy ilyen problémával zavarta a férfit. Két-két alkalommal, bocsánatkéréseinek 7,41-7,41%-ában fordult elő Kanizsay Orsolya leveleiben ez a két típus. A zavarás, cselekedet kérése, szívességgérés miatt kér elnézést a következő mondatban: „Továbbá szerelmes uram, könyörgök Kdnek ugyan az Istenért, hogy én Kdet ennyi gondjába bántom, megbocsássa Kd; mert látja az úr Isten hogy igaz, úgy nem bántanám Kdet mint magamat Kd; de hogy olyan nagy nevébe kér, úgy írok Kdnek [...] tegyen valami könnyebbséget az had dógából” (NTLev. 80), továbbá a feledékenysége miatt kérte férje megbocsátást a következő példában az asszony: „Kd megbocsássa hogy kihagytam volt, mert elfeledtem” (NTLev. 89). Nádasdy Tamással ellentétben a nő bocsánatkéréseinél csupán egyszer, bocsánatkéréseinek 3,7%-ában jelentkezett a sajátkezüség elmaradása miatti bocsánatkérés: „én magam nem írhattam, hanem mással íratam, Kd megbocsássa, mert nem hogy írhatnék, de még az ágyba sem merem magamat erőltetnem” (NTLev. 88). Szintén egy példa (a bocsánatkéréseinek 3,7%-a) szerepelt leveleiben az egészség kockáztatása miatti bocsánatkérésre: „Kd az Istenért reám ne haragudjék, hogy én magam írtam, mert bizony nem nehéz, mert nem mielném, hogy tudom, hogy Kd bálnája” (NTLev. 86).

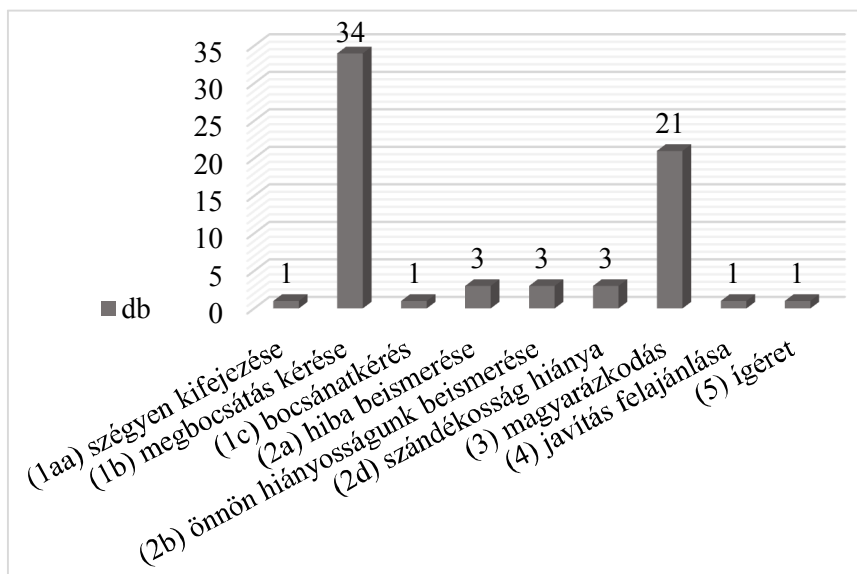
5.2. A bocsánatkérési szándék megjelenítési módjai alapján. E. OLSHTAIN és COHEN bocsánatkérési stratégiatípusaiba besoroltam a levelekben található bocsánatkéréseket. Érdekesség volt, hogy a levelezésekben lévő 37 bocsánatkérési előfordulás több stratégiatípusból épült fel, több típus kapcsolódott össze egy bocsánatkérési beszédaktussá a levelekben, így összesen 68 bocsánatkérési stratégiát rendszereztem a különböző kategóriákba. Nádasdy Tamás 10 bocsánat-

kérési beszédaktusa 21 bocsánatkérési stratégiával (a bocsánatkérési stratégiák 30,88%-a), míg Kanizsay Orsolya 27 bocsánatkérési beszédaktusa 47 bocsánatkérési stratégiával (a bocsánatkérési stratégiák 69,12%-a) jelenítődött meg.

A 3. diagramon látható, hogy legnagyobb arányban a felek a (1b) megbocsátás kérése típussal kértek elnézést egymástól, hiszen a bocsánatkéréseiknek pontosan a felében, 34 alkalommal ezt a stratégiát alkalmazták. Ez az eredmény a korábbi szinkrón szakirodalmi kutatásokkal megegyezik. Példák erre a bocsánatkérési módra: „Hogy az mi kezünkkel nem írhattunk, megbocsáss és ne csodáld” (NTLev. 2), „nem jó kéme volt Kdnek megbocsássa Kd” (NTLev. 72). Ezt a típust sokszor, 21 esetben támogatták meg a házastársak (3) magyarázkodással, saját arcukat védte azáltal, hogy megindokolták, pontosan miért okoztak sérelmet a másik félnek. A levelekben a bocsánatkéréseknek 30,88%-át ilyen bocsánatkérések adták: „Megbocsásd édes fiam, hogy az deákkal irattattam, mert bizon igen foglalatatos voltam” (NTLev. 26), valamint az utolsó példában a humor is megjelent a magyarázat mellett: „de Kd megbocsássa, többet nem küldök, mert rászoknék Kd” (NTLev. 76).

3. ábra

A bocsánatkérések megoszlása a bocsánatkérési szándék megjelenítési módjai alapján

Jóval kisebb arányban jelent meg a (2) felelősséget felvállaló stratégia a levelekben, amely azt a szinkrón szakirodalmi észrevételt igazolhatja, hogy a magyarok nem szívesen vállalnak felelősséget tetteikért. Ahhoz, hogy ezt a megállapítást a történetiségre, a 16. századra a vizsgált társadalmi csoportnál is érvényesnek

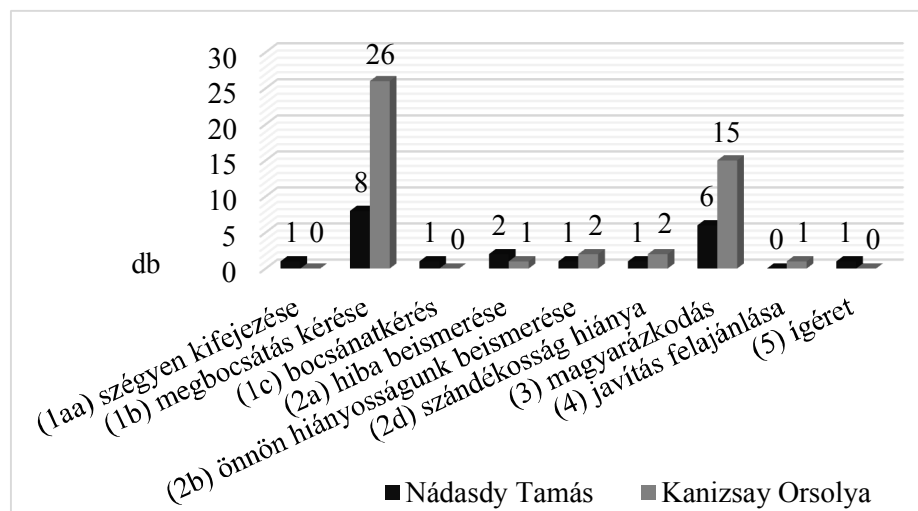
tartsuk, még további kutatások szükségesek. Csupán bocsánatkéréseik 4,41-4,41%-ában, 3-3 alkalommal (2a) ismerték be hibájukat, (2b) önnön hiányosságukat, továbbá a (2d) szándékosság hiányát a házastársak. A hiba beismerése (2a), valamint a (2d) szándékosság hiánya kapcsolódott össze például a következő bocsánatkérésnél: „bizony méltó vagyok az büntetésre [...] az én gonosz elmémnek feledékensége miatt esett, nem akaratomból, azért könyörgök Kdnek mint szerelmes uramnak, hogy Kd megbocsássa” (NTLev. 101), továbbá Orsolya (2b) saját hiányosságának bevallása olvasható a jelen példában: „Kd megbocsássa hogy kihagytam volt, mert elfeledtem” (NTLev. 89). Egy esetben szerepelt a (1c) bocsánatkérési stratégia a levelekben, amely a bocsánatkérések 1,47%-át biztosította, például „bocsánatot kérek, hogy ezzel még csak két levelet írok” (NTLev. 21), illetve egyszer (a bocsánatkérések 1,47%-a) jelent meg (1aa) a beszélő szégyenét kifejező kategória: „Bánom, szégyenlem is, hogy előmet szakasztád az írásba, [...] azért megbocsássad” (NTLev. 8). Habár SZILI KATALIN kutatásában a 4. típus, a javítás, jóvátétel felajánlása gyakran előforduló kategóriája volt a bocsánatkéréseknek, a vizsgált levelekben ez a fajta bocsánatkérés mindössze egyszer képviseltette magát. A bocsánatkérések 1,47%-át adta tehát a (4) javítás felajánlása, amely a következő példában érhető tetten: „hogy Kdnek semmit nem küldhetek, Kd megbocsássa, [...] de esz napokba mind kenyeret, mind az szent Orsolla asszony béleszt megküldöm Kdnek” (NTLev. 81). Az 5. fajtája a bocsánatkéréseknek, az ígéret a jövőbeli elkerülésre szintén csak egy alkalommal jelentkezett a szövegekben, a bocsánatkérések 1,47%-át jelentette: „kit énnékem megbocsáss, másszor nyilván nem akarom mivelnöm” (NTLev. 59).

Nádasy Tamás és Kanizsay Orsolya bocsánatkéréseinek megjelenítési módját egymással összehasonlítva, jelentős különbség mutatkozott a férj és a feleség bocsánatkérési stratégiái között. A 4. diagram bemutatja, hogy habár Kanizsay Orsolya többször kért bocsánatot a férfitől és több különböző témában tette ezt, Nádasy Tamás bocsánatkérési stratégiái színesebbek voltak, ugyanis nyolc különböző bocsánatkérési módot alkalmazott, szemben az asszonnyal, aki csak hat stratégiát használt jelentősen több bocsánatkérésénél.

Nádasy Tamás bocsánatkéréseinek megjelenítésekor elsősorban a (1b) megbocsátás kérése stratégiával élt, bocsánatkéréseinek 38,09%-ában, 8 esetben ezt a stratégiát használta. Az elnézést kérésnek e módját legtöbbször (3) magyarázkodással támogatta meg, ilyenkor próbálta megokolni, megértetni feleségével, hogy miért tette vagy nem tette azt a cselekedetet, amely az asszony számára kevésbé volt kedvező. Bocsánatkéréseinek 28,57%-ában, azaz 6 alkalommal magyarázkodott. E két típus együttes használatára példa: „Hogy az mi kezünkkel nem írhattunk, megbocsáss és ne csodáld, mert ma mind nap estig dolgoztunk volt és mert hogy megfáradtunk, azért nem írhattunk mi magunk kezünkkel” (NTLev. 2).

4. ábra

Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya bocsánatkéréseinek megoszlása a bocsánatkérési szándék megjelenítési módjai alapján

Nádasdy Tamás az előző két megjelenítési móddal szemben jóval kisebb arányban vállalta tetteiért a felelősséget. A (2a) hibát bocsánatkéréseinek 9,52%-ában, azaz 2 esetben ismerte be, például „Bűnös vagyok bocsánatot kérek” (NTLev. 21); (2b) önnön hiányosságának bevallására, „mert nekem kellyett volna írnom először, de bizon nem érkeztem, azért megbocsássad” (NTLev. 8); és a (2d) szándékosság hiányának megjelenítésére, „Kérlek, kérlek, kérlek, ne véd szándékszándoknak” (NTLev. 3), pedig a bocsánatkéréseinek 4,76-4,76%-ában, egy-egy alkalommal szerepelt példa. A férfi sokszínű bocsánatkérési módját támasztotta alá, hogy a (1aa) szégyent kifejező („Bánom, szégyenlem is, hogy előmet szakasztád az írásba” NTLev. 8), a (1c) bocsánatkérő („bocsánatot kérek, hogy ezzel még csak két levelet írok” NTLev. 21), valamint az (5) ígéret a jövőbeli elkerülésre stratégiákra („kit énnékem megbocsáss, másszor nyilván nem akarom mivelnöm” NTLev. 59) is előfordult egy-egy példa leveleiben (bocsánatkéréseinek 4,76-4,76%-át adták).

Kanizsay Orsolya bocsánatkéréseinek megjelenítési módjánál, Nádasdy Tamáshoz hasonlóan, szintén a (1b) megbocsátás kérése típus dominált. Bocsánatkéréseinek több mint felénél, pontosan 55,32%-ánál (26 esetben) ezt a stratégiát alkalmazta, amelyet ő is leggyakrabban (3) magyarázkodással egészített ki. A felelőség bocsánatkéréseinek 31,91%-ában, 15-ször magyarázkodott. A két típus egymás melletti használatára példa a következő bocsánatkérés: „hogy Kdnek az előtt nem kildtem, Kd megbocsássa, mert bizony mind az új vendégeken várokottam” (NTLev. 94). Még Nádasdy Tamás eredményeihez képest is kisebb arányban volt

jelen az asszonynál a (2) tetteiért felelősséget vállalás csoportja, amely azt bizonyítja, hogy a vizsgált anyagban sem a férj, sem a feleség – de legkevésbé a feleség – nem szívesen ismerte be a hibáját. Bocsánatkéréseinek 4,26-4,26%-ával, azaz 2-2 bocsánatkéréssel vallotta be (2b) önnön hiányosságát Orsolya, például „mert ha ilyen möző nem lettem volna, nem feletkesztem volna el Kdről” (NTLev. 96); valamint a (2d) szándékosság hiányára hívta fel férje figyelmét, például „az én gonosz elmémnek feledékensége miatt esett, nem akaratomból” (NTLev. 101). A (2a) hiba beismerésének gyakoribb voltát a nőnél vártam, ellenben a levelekben a férfi alkalmazta többször ezt a fajta bocsánatkérést. Kanizsay Orsolya egyszer, bocsánatkéréseinek 2,13%-ában, („Mert nem tagadhatom, az mi én bűnöm, ugyan én bűnöm” NTLev. 103) kért ilyen módon elnézést a férjétől. Csupán a feleség bocsánatkérései kapcsán fordult elő ellenben, és csak egy alkalommal (a bocsánatkéréseinek 2,13%-a), a (4) javítás felajánlása stratégia a levelekben („hogy Kdnek semmit nem küldhetek, Kd megbocsássa, [...] de esz napokba mind kenyeret, mind az szent Orsolla asszony bélesét megküldöm Kdnek” NTLev. 81), a férjnél erre nem szerepelt példa. Habár a bocsánatkéréseknél a humor alkalmazását enyhítő stratégiaként a férfi esetében vártam, mégis az asszony bocsánatkéréseinél találtam rá egyetlen példát: „de Kd megbocsássa, többet nem küldök, mert rászoknék Kd” (NTLev. 76).

Általában mind a két fél több stratégiát kapcsolt össze egy-egy bocsánatkéréskor, valamint a fokozók és olykor a lefokozók alkalmazása sem volt ritka a levelezésekben. Legtöbbször két eltérő stratégia együttes használata volt a jellemző, a (1b) megbocsátás kérése, illetve a (3) magyarázkodás stratégiájának egymás mellett szerepeltetése dominált, de több és más stratégiaegyüttes is megjelent a levelekben. A stratégiaegyüttesek alaposabb megvizsgálása után az elemzett anyagból kirajzolódott, hogy az egymás mellett előforduló stratégiák száma a hiba súlyosságával függhetett össze. Úgy vélem, hogy a hiba súlyosbodásával egyre több különböző stratégiát alkalmaztak egymás mellett a házastársak, remélve, hogy így csökkentik a másik fél csalódását, haragját stb. Ezek alapján a férj és a feleség bocsánatkérései a következő sajátosságokat mutatták.

Nádasy Tamás bocsánatkéréseit figyelembe véve kisebb hiba volt, ha a Kanizsay Orsolya által kért tárgyat a vásárlás elhúzódása miatt csak késve tudta küldeni (két stratégia: (1b) megbocsátás kérése + (3) magyarázkodás stratégiája): „Megbocsásad, hogy az vásárlás eddig mulék, mert az nyusztos emberrel soha véget nem érek vala” (NTLev. 11). Közepes hibának számított a férj leveleiben a levélírásnál a sajátkezüség elmaradása (általában két stratégia: (1b) megbocsátás kérése + (3) magyarázkodás stratégiája + fokozó eszköz: megszólítás), például „Megbocsásd édes fiam, hogy az deákkal irattattam, mert bizon igen foglalatos voltam” (NTLev. 26), továbbá ha a hazautazás elmaradt vagy késett (általában két különböző stratégia + fokozó eszköz: kérés), például „Kérlek, kérlek, kérlek, ne véd szándsándoknak, hogy az meghagyott napokra hozzád nem meheték, mert Isten bizonyosságom, hogy ugyanaz volt szándékom, hogy az napra, kire mondtam vala, haza menjek” (NTLev. 3). Súlyos hibának volt tekinthető a levélírás elmaradása (általában három stratégia együtt), például „Bánom, szégyenlem is, hogy

előmet szakasztád az írásba, mert nekem kellyett volna írnom először, de bizon nem érkeztem, azért megbocsássad” (NTLev. 8), hiszen ilyenkor a feleség nem tudott semmit párjáról, és ez aggodalommal töltötte el, valamint ha a férfi az egészséget kockáztatta (három stratégia együtt), az is súlyos vétségnek számított az asszony szemében, amelyet Nádasdy Tamás többféle bocsánatkérési stratégia szerepeltetésével próbált ellensúlyozni: „az éjjel nem alhattam annyit mint az más éjjel, kinek én magam adtam okot, nem egyéb; kit énnékem megbocsáss, másszor nyilván nem akarom mivelnöm” (NTLev. 59).

Kanizsay Orsolya leveleiben a bocsánatkéréseket megvizsgálva kisebb hibaként jelent meg a feledékenységgel, a sajátkezőség elmaradása, a levélírás elmaradása, valamint, ha az egészséget kockáztatta a feleség, ugyanis ezekben az esetekben két eltérő bocsánatkérési stratégia kapcsolódott össze, amely általában a (1b) megbocsátás kérése, valamint a (3) magyarázkodás stratégiája volt. Példák a feledékenységre: „Kd megbocsássa hogy kihagytam volt, mert elfeledtem” (NTLev. 89); a sajátkezőség elmaradására: „én magam nem írhattam, hanem mással írtam, Kd megbocsássa, mert nem hogy írhatnék, de még az ágyba sem merem magamat erőltetnem” (NTLev. 88); a levélírás elmaradására: „én Kdnek nem írtam, megbocsásson Kd én nekem, mert bizony nem tudtam, hogy Ktek mentek, nem volt híremmel” (NTLev. 81); valamint az egészség kockáztatására: „Kd az Istenért reám ne haragudjék, hogy én magam írtam, mert bizony nem nehéz, mert nem mielném, hogy tudom, hogy Kd bannája” (NTLev. 86). Közepes hibaként szerepelt, ha valamilyen cselekvés kérése, szívességgérés miatt zavarta a feleség férjét, illetve ha véletlenül valami olyat írt Nádasdynak, amivel megbántotta. Ilyen esetekben általában két bocsánatkérési stratégia jelentkezett egymás mellett – általában (1b) megbocsátás kérése + (3) magyarázkodás stratégiája –, amelyet még a könyörgés és/vagy a megszólítás mint fokozó eszköz is megtámogatott. A következő példában cselekvés kérése, szívességgérés miatt kérte Orsolya a férfi elnézését: „Továbbá szerelmes uram, könyörgök Kdnek ugyan az Istenért, hogy én Kdet ennyi gondjába bántom, megbocsássa Kd ; mert látja az úr Isten hogy igaz, úgy nem bántanám Kdet mint magamat Kd ; de hogy olyan nagy nevébe kér, úgy írok Kdnek” (NTLev. 80). Érdekesség volt, hogy amikor attól tartott Kanizsay Orsolya, hogy bántó írásával sérelmet okoz/okozott Nádasdynak, a két stratégia és a támogató fokozó eszköz mellett, a feltételeesség mint nyelvi lefokozó eszköz is megjelent bocsánatkérésében, ezzel kisebbítette bűnét, illetve ezzel jelezte bizonytalanságát azzal kapcsolatban, hogy vajon valóban helytelent, sértőt írt-e, vagy csak ő érezte így. Erre a típusra megfelelő példa a következő bocsánatkérés: „ha Kdet ez könyörgésemmel megbántottam volna, könyörgök Kdnek mint szerelmes uramnak, hogy Kd megbocsásson” (NTLev. 96). Súlyos hibaként jelentkezett a nő leveleiben, ha a férje által kért tárgyat nem tudta valami miatt elküldeni, hiszen a távollévőnek talán ez volt a legfontosabb, a férfi kéréseinek nagy részét ugyanis a tárgykerés tette ki. Ilyen alkalmakkor három, sőt egy esetben még négy bocsánatkérési stratégiát is együttesen használt az asszony a könyörgés és/vagy a megszólí-

tás fokozó eszközével, hogy Nádasdy Tamás megbocsátását elnyerje: „hogyan Kdnek semmit nem küldhetek, Kd megbocsássa, mert hamar kelle ez levelet küldenem, de esz napokba mind kenyeret, mind az szent Orsolla asszony bélesét megküldöm Kdnek” (NTLev. 81).

6. Összegzés és következtetések. A jelen dolgozat témája a bocsánatkérési szándék megjelenítési módjainak bemutatása volt egy középmagyar kori, 16. századi nemesi, házastársi levelezésben, történeti szociopragmatikai keretben. Vizsgáltam, hogy mely bocsánatkérési stratégiák domináltak a házastársak leveleiben, valamint a férj és a feleség által használt típusok közötti eltérések megjelenítésére is külön figyelmet fordítottam. Célom volt továbbá a történeti eredmények összehasonlítása a korábbi szinkrón kutatások eredményeivel.

A bocsánatkérések tárgyának a megvizsgálása után megállapítható volt, hogy Kanizsay Orsolya többször kért elnézést Nádasdy Tamástól, illetve több témában tette ezt, mint a férje, ami a korban a nőknek a férfiaknak alárendelt szerepével lehetett kapcsolatban. Legnagyobb arányban a (feltételezett) bántó írás miatti bocsánatkérések jelentek meg a levelekben, amely fajták a feleség személyéhez kötődtek, s azt az aggodalmát fejezték ki, hogy akaratlanul is, de leveleiben szereplő valamelyik bántó vagy „helytelen” mondatával megbántotta a férjét. Ennek a félelemnek az egyik feltételezhető oka lehetett, hogy a korban általában a nők később tanultak meg írni, mint a férfiak (Kanizsay Orsolya biztosan), s így kevésbé voltak gyakorlottak ebben a tevékenységben. Nagy számban szerepeltek tárgyküldés elmaradása miatti bocsánatkérések a vizsgált anyagban, amelyek szintén az asszony leveleiben fordultak elő elsődlegesen. Ez az eredmény összefügghet azzal, hogy az otthonról távollevő férj szólította fel nagyobb arányban tárgyküldésre feleségét, így érthető, hogy Kanizsay Orsolyánál volt található több példa a tárgyküldés elmaradása miatti bocsánatkérésekre. Nádasdy Tamás leveleiben a sajátkezüesség elmaradása miatti bocsánatkérések domináltak. A korban nagy gondot fordítottak a személyesség, a meghittség megőrzésére a saját kezűleg írt levelek segítségével, így, ha ez elmaradt, sűrű elnézéstkéréssel csökkentette a férj is hibáját. Az asszonynál ez a típus csupán egy alkalommal jelent meg. Kisebb mértékű volt a levélírás elmaradása miatti bocsánatkérések jelenléte a házastársi levelezésben, erre két példa szerepelt Nádasdy Tamás leveleiben, egy bocsánatkérés pedig Kanizsay Orsolyánál. Ez a csekély szám is bizonyítja, hogy a levél küldése elengedhetetlen volt a felek életében, ha mégis előfordult ez a típus a levelekben, akkor kicsivel nagyobb arányban szerepelt a férfinál. A hazautazás elmaradása miatti bocsánatkérésre csak a férjnél találtam példát, és csak kisebb számban, ami érthető, hiszen a korban a férfiak tartózkodtak távol az otthonuktól, őket várták feleségeik kérésükkel haza. Ellenben csak Orsolya alkalmazta a zavarás, a cselekedet kérése miatti bocsánatkérés és a feledékenység miatti bocsánatkérés kategóriáját. Mind a feleség, mind a férj leveleiben egy-egy példával képviseltette magát az egészségük kockáztatása miatti bocsánatkérés.

A bocsánatkérési szándék megjelenítési módjainak vizsgálatánál, a korábbi szinkrón szakirodalmi kutatásokkal megegyezően, a (1b) megbocsátást kérő stratégia dominált, ezt a típust használták a felek legnagyobb arányban bocsánatkérésük-

kor. Ezt támogatták meg a házastársak sokszor (3) magyarázkodással, mely segítségével saját arcukat védtek azáltal, hogy megindokolták, pontosan miért okoztak sérelmet a másik félnek. Kisebb arányban jelent meg a (2) felelősséget felvállaló stratégia a levelekben, amely eredmény párhuzamba állítható azzal a szinkrón szakirodalmi megállapítással, hogy a magyarok nem szívesen vállalnak felelősséget tetteikért. Ennek a pontos bizonyítására viszont még további kutatásokra van szükség. A mai magyar nyelvi anyagban a (1c) bocsánatkérési típus, valamint a (4) javítás, jóvátétel felajánlása gyakran előforduló kategóriája volt a bocsánatkéréseknek, a vizsgált történeti anyagban ellenben ezek a bocsánatkérések mindössze egyszer fordultak elő. A (1aa) szégyen kifejezése, illetve az 5. kategória, az ígéret a jövőbeli elkerülésre szintén csak egy alkalommal képviseltette magát a levelekben.

Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya bocsánatkéréseinek a megjelenítési módját egymással összevetve bebizonyosodott, hogy valóban különbség figyelhető meg a férj és a feleség által alkalmazott formák között. Bár a nő többször kért elnézést férjétől, a férfi bocsánatkérési stratégiái mégis változatosabbak, sokszínűbbek voltak az asszonyéhoz képest, ami magyarázható azzal, hogy mivel Kanizsai Orsolya később tanult meg írni, kevésbé volt gyakorlott az írásban, inkább az általa megszokott, begyakorolt egy-két sémához ragaszkodott. Mindketten leggyakrabban a (1b) megbocsátás kérése stratégiát használták, amelyet (3) magyarázkodással erősítettek meg. Kis számban vállalták tetteikért a felelősséget (2). A (2a) hiba beismerésének gyakoriságát a hierarchiában felette állóval szemben a nőnél vártam, a levelekben mégis a férfi élt többször ezzel a bocsánatkéréssel. A férj sokszínű bocsánatkérését bizonyította, hogy a (1aa) szégyent kifejező, a (1c) bocsánatkérő, valamint az (5) ígéret a jövőbeli elkerülésre stratégiára is csak nála szerepelt egy-egy példa. A (4) javítás felajánlása típus ellenben csupán a feleség bocsánatkéréseinél fordult elő. Habár a humor megjelenítését a bocsánatkérésnél Nádasdy Tamás esetében vártam, mégis Kanizsai Orsolya bocsánatkéréseinél találtam rá példát.

A bocsánatkérési szándék megjelenítési módjainak vizsgálatakor érdekesség volt, hogy a levelekben található bocsánatkérési előfordulások több stratégiatípusból épültek fel. A házastársak általában a (1b) megbocsátás kérése, illetve a (3) magyarázkodás típusát kapcsolták össze bocsánatkéréseikben, de más stratégiaegyüttesek is helyet kaptak a levelekben. Megfigyelhető volt, hogy a hiba súlyosbodásával egyre több különböző stratégiát alkalmaztak egymás mellett leveleikben a házastársak.

A vizsgálat elkészítése után egyértelművé vált, hogy a későbbiekben érdemes lenne további kutatásokat is végezni a témában: egyrészt a Nádasdy házaspár életét bemutató történeti munkák felhasználásával (vö. HORVÁTH 1838; KOMORÓCZY 1932; PÉTER 2012) még jobban meg lehetne érteni, tovább lehetne árnyalni a jelen dolgozatban lévő egyes szituációkat, a bocsánatkérési stratégiák alkalmazását; másrészt a korpusz bővítésével választ lehetne keresni azokra a kérdésekre, hogy

vajon a mai magyar és a történeti anyag bocsánatkéréseinek különbsége más századokban is jelen van-e, továbbá más házastársak, illetve levelezőpartnerek levelezésében is találkozunk-e férfi-női eltérésekkel a bocsánatkérés megjelenítési módja kapcsán.

Hivatkozott irodalom

- AUSTIN, JOHN L. 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁCSI ENIKŐ 2015. A kérés szándék megjelenítési módjainak vizsgálata egy 16. század második felében folytatott házastársi levelezésben. In: P. KOCSIS RÉKA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 1. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2014. június 20-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 75–87.
- BORONKAI DÓRA 2006. A „genderlektusokról” egy szociolingvisztikai diskurzus elemzés tükrében. *Szociológiai Szemle* 4: 64–87.
- BORONKAI DÓRA 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Ad Librum, Budapest.
- CULPEPER, JONATHAN 2010. Historical sociopragmatics. In: JUCKER, ANDREAS H. – TAAVISTAINEN, IRMA eds., *Historical Pragmatics. Handbooks of Pragmatics* 8. Mouton de Gruyter, Berlin. 69–96.
- HORVÁTH MIHÁLY 1838. *Gróf Nádasdy Tamás' élete, némi tekintettel korára*. Buda.
- JUCKER, ANDREAS H. 1995. *Historical Pragmatics: Pragmatic Developments in the History of English*. Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- KOMORÓCZY GYÖRGY 1932. *Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása*. Kovács József kiadása, Budapest.
- KÓSA LÁSZLÓ szerk. 2000. *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KREPSZ VALÉRIA 2015. A kérés beszédaktusa középmagyar kori főnemesek és közrendűek levelezésében. *Magyar Nyelv* 111: 162–173.
- MaMűl. = *Magyar művelődéstörténeti lexikon* 1–13. Főszerk. KÖSZEGHY PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest, 2003–2012.
- MÁSZLAINÉ NAGY JUDIT 2007. A bocsánatkérés pragmatikája a kisiskolások körében. *Argumentum* 3: 65–84.
- MÁSZLAINÉ NAGY JUDIT 2008. A kisiskolások pragmatikai kompetenciájának fejlődése a bocsánatkérés kapcsán. *Argumentum* 4: 186–203.
- NTLev. = *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Szerk. KÁROLYI ÁRPÁD – SZALAY JÓZSEF. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1882.
- PÉTER KATALIN 2012. Nádasdy Tamás. In: Uő, *Magánélet a régi Magyarországon*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 97–117.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.

- SÁROSI ZSÓFIA 2014. A társadalmi és a személyes – két 16. századi nemesúr levelezésében. Történeti szociopragmatikai megközelítés. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai*. Nemzetközi Magyarstudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest–Kolozsvár. 126–139.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015. Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111: 1–18.
- SEARLE, JOHN R. 1975. A taxonomy of illocutionary acts. In: GUNDERSON, KEITH ed., *Language, Mind and Knowledge*. University Minnesota Press, Minneapolis.
- SZALAY JÓZSEF 1882. Bevezetés. In: NTLev. III–XXVIII.
- SZILI KATALIN 2003. Elnézést, bocsánat, bocs... A bocsánatkérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 127: 292–307.
- SZILI KATALIN 2004. *Tetté vált szavak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY 1996. *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a kora újkori Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, Budapest.

Az ő-zés jelensége a szegedi boszorkányperekben

BERENTE ANIKÓ

Szegedi Tudományegyetem
anikbrnt2@gmail.com

Dolgozatom forrásául a 18. században keletkezett szegedi boszorkányper-iratanyag egy része szolgált. A hivatalos regiszterben íródott dokumentumok, ha csekély számban is, de tartalmaznak nyelvjárási adatokat. A keletkezési hely alapján azt várnánk, hogy a szegedi nyelvjárás jegyei fognak fölbukkanni az iratokban, ám néhányukban olyan jelenségek is szerepelnek, melyek nem e vidék jellemzői. A tanulmány 14 irat adatai, valamint 4 jegyző munkája nyomán kívánja bemutatni a különböző típusú és nyelvföldrajzi hatósugarú ő-zések mértékét és jellegét, valamint igyekszik amellett érvelni, hogy a jegyzők nem szegedi származásúak voltak.

Kulcsszók: boszorkányperek, jegyzők, labiális-illabiális hangmegfelelés, ő-zés, hivatalos regiszter, nyelvjárás.

1. Bevezetés. Tanulmányomban egy olyan jelenség vizsgálatát tűztem ki célul, melynek nagy szakirodalma van a magyar nyelvtudományban. A labiális-illabiális megoszlás kérdése manapság is foglalkoztatja a kutatókat, a jelenkori szociolingvisztikai kutatások közül kiemelendő a Szegedi Szociolingvisztikai Interjú (a továbbiakban: SZÖSZI). Ennek a vizsgálatnak az a célja, hogy kiderítse, milyen mértékben él a szegedi nyelvhasználók között a 2010-es évek elején, illetve középen a mai dél-alföldi ő-ző nyelvjárás. A kutatásban való részvételem nagyban megkönnyítette témaválasztásomat, hiszen a kutatócsoport tagjaként olyan módszertani tapasztalatokkal, meglátásokkal gazdagodtam, melyek, úgy vélem, hasznosíthatók a történeti szociolingvisztika területén végzett kutatásokban is. Ezért döntöttem úgy, hogy az ő-zés szempontjából is megvizsgálom az 1728 és 1744 között keletkezett szegedi iratok egy részét, melyeknek kiválasztását a módszertani részben fogom bemutatni.

2. A kutatás során fölmerült problémák és módszertan. Előzetes vizsgálataim során az iratokban fölfedeztem egy nagyon érdekes hangtani jelenséget, az illeszkedéses ő-zést. Ez a jelenség főként a nyugat-dunántúli nyelvjárási régió sajátossága, tehát rendkívül különös, hogy a független ő-zést mutató szegedi tájnyelvi környezetben keletkezett írott forrásban is fölbukkan. Kezdeti célkitűzésem az volt, hogy azoknak az iratoknak az ő-zését fogom megvizsgálni, melyekben ez az illeszkedéses ő-zés is előfordul, lényegében tehát egyfajta kiindulópontként kezelve ezt a jelenséget. Ezt egy előzetes vizsgálat során nyolc irat esetében mutattam ki: CCVII. 44, CCVII. 70, CCVII. 72, CCVII. 76, CCVII. 77, CCVII. 79, Farkas Istvánné Nedelko Margit elleni tanúvallomások, CCVII. 80.

A részletesebb vizsgálat során azonban kiderült, hogy az egyik iratrészlet (amely alapján azt feltételeztem, hogy a CCVII. 80-as dokumentum is tartalmaz illeszkedéses ő-ző adatokat) nem az eredeti mappájában volt, tehát tévedésből rossz helyen kapott helyet a szövegrészlet. Ez a kis cetli valójában a CCVII. 76-os irathoz tartozik. A CCVII. 76-os dokumentum egy elválasztó vonalat követően egy másik kéz

írását is tartalmazza, tehát ott két lejegyzővel is számolnunk kell. Mivel négy iratot – ahol aláírások is szerepelnek – a paleográfia és a szakirodalom segítségével különböző nevekhez társítottam, célszerűbbnek tűnt, ha a kezdeti elképzelésemet föladván inkább írnokok szerint mutatom be az *ő*-zés jelenségét. Így a négy írnokhoz tartozó iratokat másik öttel egészítettem ki, hiszen az íráskép alapján ezek az iratok is a jegyzőkhöz kapcsolódhatnak. Továbbá a levéltári gyűjtésem idején egy fiatal történész kutató a boszorkányperekhez tartozó egyéb iratokat átvizsgálva – melyek másik dobozban kaptak helyet –, rátalált az egyik irat másolatára (CCVII. 70/B. jelzésű), melyet így én is be tudtam vonni az elemzésembe.

Természetesen a különböző kezekhez való társítást megfelelő kritikával kell kezelnünk, hiszen az ebben a korszakban keletkezett hivatalos iratokat nagyon nehéz lejegyzőkhöz kötni. Szegeden a jegyző általában a tanács tagja is volt, a tisztségek pedig átjárhatóak voltak. A tanácsba a jegyzőket igyekeztek a kamarának vagy más városok patrónus urainak ajánlásai alapján megválasztani, így Szegeden a jegyző gyakran más területekről érkező idegen volt. 1720-tól Szegeden ismeretes az aljegyző titulus is. „Ezután a jegyző általában a főjegyzői megjelölést viselte, s feladata a várospolitika egyes kérdéseinek irányítása lett. A város irodáját pedig az aljegyző vezette. Az aljegyző végezte a fogalmazási munkákat és a kiadóhivatali teendőket, de feladatköréhez tartozott még a városi irattár, illetve levéltár is” (VASS 1985: 547–548). Mivel a főjegyző egyéb teendőket látott el, vélhetően nem ő volt az, aki a peres ügyek jegyzőkönyveit elkészítette. A főjegyzők nevei jól nyomon követhetők a Szeged történetével foglalkozó irodalomban, ám az aljegyzők, illetve a tanácshoz tartozó egyéb szakértők (pl. ügyész) nevei már nehezebben azonosíthatók, így ez is nehézséget okozott a kutatás során.

Alapvetően a jelenkori nyelvjárási tudásunkat vettem alapul, amikor az adatokat elkezdtem gyűjteni. A SZÖSZI-ben való részvételem mellett volt még egy tényező, ami megkönnyítette a dolgomat az adatgyűjtés során: a saját nyelvjárási kompetenciám. Noha nem szegedi születésű vagyok, hanem kecskeméti, a két település, illetve a környéki falvak a dél-alföldi nyelvjárási régióhoz tartoznak.¹ Ott, ahol bizonytalan voltam, a szegedi tájnyelv szavait és kifejezéseit sommázó Szegedi szótár (SzegSz.) két kötetét lapoztam föl. Erre azért is volt szükség, mert ez a szótár nemcsak a múlt században gyűjtött adatközlői megnyilatkozásokat, hanem korábbi írott források anyagait is rendszerezi. A régebbi korokban még lehettek olyan szavak, melyeket az akkori szegediek még *ő*-vel ejtettek, a mai nyelvjárásban azonban ez visszaszorulhatott, ugyanúgy, ahogy a köznyelvben is vannak olyan szavak, melyek ma már régiesnek vagy kihaltak tekinthetők. Így előfordult az, hogy a mai nyelvjárási kompetenciámat fölülírta egy-egy ilyen szótárbeli közlés, mint például a *gyermek* ~ *gyermök* szó pár esetében, melyek közül én magam már nem használom a *gyermök* formát, noha BÁLINT SÁNDOR szótárában (SzegSz. 532)

¹ További fölbontás szerint a kecskeméti régió a kiskunsági csoporthoz, míg a szegedi régió a Szeged környéki csoporthoz tartozik (MDial. 460–461, 5. számú melléklet).

még szerepel az ő-ző verzió.² Tehát figyelembe vettem azt is, hogy a nyelvjárásban is bekövetkeztek bizonyos módosulások, többek között ezért sem hagyhatók figyelmen kívül a különböző nyelvjárási gyűjtések. Fontosnak tartom még bevezetni a SZÖSZI-ben alkalmazott egyik definíciót is, melyre a tanulmány későbbi részében még hivatkozni fogok. Ez a terminus technicus az „ő-zhető szótag” meghatározásra vonatkozik. Ez alatt azt a szótagot értjük, „amelyet egy kortárs született szegedi tájnyelvi beszélő ma ő-vel ejt vagy ő-vel is ejthetőnek tart, és amelyet a köznyelvben e-vel, ě-vel vagy azzal is ejtenek” (NÉMETH-BAGI-MOLNÁR 2015: 227). Természetesen az én esetemben ez a meghatározás némiképp módosítandó, hiszen – ahogy fentebb már utaltam rá – számomra azok az ő-zhető szótagok is relevánsak, melyeket ma már nem ejtenek vagy tartanak ejthetőnek a mai nyelvjárási beszélők.

Továbbá alkalmaztam még a hangsúlyos, hangsúlytalan szótag, valamint toldalék csoportosítást is. A hangsúlyos szótag alatt olyan szótagokat értek, melyek alkalmasak lehetnek a hangsúlyhordozásra, így az igekötőket, valamint a szó első szótagját soroltam ide. Természetesen az igekötők esetében attól függően, hogy ige előtt, ige után vagy közbeékelődve szerepelnek, más lehet a hangsúlyuk, ám a csoportosítás megkönnyítése érdekében döntöttem e megoldás mellett. A hangsúlytalan szótag alatt a szó nem első szótagját értem, de ettől konzekvensen megkülönböztettem a toldalékot, valamint a toldalék előtt szereplő előhangzót is (melyek szintén nem a szó hangsúlyos részét képezik). Utóbbi kettő esetében szintén az egyszerűsítés kedvéért egyetlen csoportmegnevezést (toldalék) használok. A toldaléknak a hangsúlytalan szótagtól való differenciálásával az volt a célom, hogy jobban kirajzolódjanak a kettő közti esetleges különbségek.

A nyelvjárási régiók osztályozásakor a Magyar dialektológia című munka (MDial.) nyújtott támpontot.

2.1. Jegyzők elkülönítése. Az 1. táblázatban az általam leginkább valószínűnek tartott lejegyző kezek szerepelnek a hozzájuk tartozó iratok számával együtt. Az „A” írnoktól származó dokumentumokról elmondható, hogy minden valószínűség szerint Barcza János lehetett a lejegyzőjük, hiszen a CCVII. 72. számú iratban a *nótárius* megjelölés is szerepel az aláírása alatt. Jóllehet másik két aláírás is látható ezen dokumentumon (*Joannes Széplaky* és *Josephus Pállfi*), de ők ekkor már szenátori tisztséget töltöttek be a tanácsban, tehát nem tartom valószínűnek, hogy valamelyikőjük lett volna a lejegyzője ennek az iratnak. A többi irat esetében szintén az alapján próbáltam levonni a következtetéseket, hogy a másik két személy magasabb pozíciót tölthetett-e be, mint például a jegyző. Mindamellet természetesen igyekeztem az aláírásokat a szövegekkel is összehasonlítani, ám ez talán még kevésbé hiteles következtetésekre vezethet, hiszen csupán az aláírások birtokában nincs megfelelő mennyiségű adatunk az összevethetőséghez. A kutatás e fázisában nagy segítségemre volt a Szeged története 2. című munka (VASS 1985), valamint REIZNER JÁNOS leírásai (1899–1900) is. Megjegyzendő még, hogy Barcza néven kívül a többiek esetében egyszer sem találkozhatunk a *nótárius* titulussal az aláírás-

² Ugyanakkor a *gyerők* alakváltozat természetesen él az anyanyelvjárásomban.

sok alatt, emiatt szerepelnek a feltüntetett nevek csupán kérdőjellel. A felvázolt nehézségek miatt célszerűbbnek tűnik tehát, ha a tanulmány későbbi részeiben inkább „A”, „B”, „C” és „D” betűkkel hivatkozom a valószínűsíthető kezekre.

1. táblázat

A jegyzők és iratok elkülönítése

Írnok neve	Irat száma
„A” (Barcza János)	CCVII. 44; CCVII. 70; CCVII. 70/B ³ ; CCVII. 72; CCVII. 74; CCVII. 75; CCVII. 76. egy része ⁴ ; CCVII. 79; CCVII. 80. egy része ⁵ ; Farkas Istvánné Nedelko Margit elleni tanúvallomások
„B” (? Széplaky János)	CCVII. 65; CCVII. 67; Kocsisné elleni tanúvallomások
„C” (? Kerny János)	CCVII. 76; CCVII. 77.
„D” (? Muhoray Mihály)	CCVII. 80.

3. Hipotézisek, vizsgálati célok. Az *ő*-zés kialakulásával kapcsolatos elméletek szerint az *ő*-zés a szuffixumban jelentkezett először, majd innen haladt egyre inkább a tő felé. Ezt az elképzelést alátámasztja az a tény, hogy vannak csupán a hangsúlytalan szótagban *ő*-ző nyelvjárások, melyek megrekedtek a folyamat ezen szakaszán (vö. NÉMETH 2004: 28). Ez a tendencia vélhetőleg az *ő*-zés mértékét is meghatározza, így ennek megfelelően előzetes feltevésem szerint az *ő*-zés a szuffixumban és a szuffixum előtt fog legtöbbször előfordulni, míg legkevésbé a tő hangsúlyos szótagját fogja érinteni.

Mindamellettt úgy vélem, érdekes kérdésnek bizonyul az is, hogy a sztenderdben ma is váltakozó alakok közül (*fel* ~ *föl*, *fent* ~ *fönt* stb.) a labiális vagy inkább az illabiális formát alkalmazták szívesebben az írnokok. Ha a lejegyzők olyan vidékről származtak, ahol az *ő*-zés jelensége megtalálható, akkor hipotézisem szerint a sztenderdben is váltakozó alakok közül inkább a labiális formát fogják választani (vö. JUHÁSZ 2003: 267–314).

Jelen dolgozatban az általam kiválasztott 14 iratban megjelenő *ő*-zés mértékét kívánom szemléltetni, valamint rá szeretnék mutatni a különböző típusú, eredetű és nyelvföldrajzi hatókörű *ő*-zések arányaira is. További feltételezésem a vizsgálatához

³ Ez az irat a levéltári anyag felelőségének engedélyével került vissza az eredeti mappába. Így lényegében nem 13 irat *ő*-zésének vizsgálatáról, hanem 14-ről van szó a jelen dolgozatban.

⁴ Korábban már utaltam rá, hogy ebben az iratban egy elválasztó vonalat követően szerepel egy másik kéz („A”) írása is.

⁵ Az említett iratrészlet valójában a CCVII. 76-os dokumentumhoz tartozik.

kapcsolódva az, hogy e nyelvjárási jelenség összességében is igen kis mértékben fog jelentkezni, ennek oka pedig vélhetően a hivatali regiszter jellegében és a kialakuló, erősödő normarendszer hatásában keresendő.

4. Az *ö*-zés jelensége a vizsgált iratokban

4.1. Az *ö*-zésről röviden. Mielőtt részletesebben is bemutatnám az *ö*-zést külön-külön jegyzők szerint, nagyon röviden szót ejtek magáról a jelenségről is. Az *ö*-zés a labiális–illabiális (ajakkerekítéses–ajakréses) hangmegfelelések közé tartozik; a zárt *ē* helyén *ö*-t ejtenek a nyelvjárási beszélők. A magánhangzós nyelvjárási jelenségek közül az *ö*-zés tekinthető a leggyakoribbnak és a legismertebbnek. Valamilyen változata szinte az egész magyar nyelvterületen előfordul, még az alapvetően illabiális jellegű nyelvjárásterületeken is fölbukkanhat.

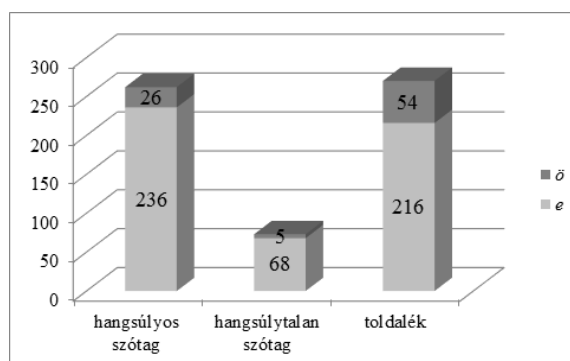
Típusai szerint többfélét is megkülönböztetünk. A legerősebb *ö*-ző típus a független *ö*-zés, mely a Dél-Dunántúlon és a Dél-Alföldön, továbbá Szenc környékén és Udvarhelyszéken általánosnak mondható. A zárt *ē* helyén csak néhány szóban nincs labiális magánhangzó, úgy, mint a *lě, ně, tě, sě, ěgy* stb., valamint néhány vegyes hangrendű szóban (pl. *děszka, šěrda* stb.).

A hangsúlyos *ö*-zés a független *ö*-zéshez képest kisebb jelentőségű, főleg a nyugati régiókban fordul elő. A nyugati nyelvjárásterületen a hangsúlytalan *ö*-zés is általánosnak tekinthető, mely jelentkezhet a szó hangsúlytalan szótagjában, a toldalék előtt és a toldalékban is. Jellemző ez a típus még Abaújban is, valamint elvétve a magyar nyelvterület egyéb részein is előfordulhat (vö. FODOR 2003: 336–337). Az általam sokszor emlegetett illeszkedéses *ö*-zés is az utóbbi csoportba sorolandó, hiszen a töben található *ö, ő* és *ü, ű* hatására a toldalék labializálódik (pl. *fűlő, ütöttő* stb.) Ez a hangsúlytalan *ö*-zés a nyugat-dunántúli régió hetési nyelvjáráscsoportjában tekinthető erősnek (vö. JUHÁSZ 2003: 267–268).

4.2. Az *ö*-zés megoszlása jegyzők szerint. Az *ö*-zés jegyzők szerinti vizsgálatakor a szegedi független *ö*-zésbe tartozó elvárható és/vagy megvalósuló *ö*-zhető szótagokat vettem csak számításba, tehát azok az adatok, melyek nem jellemzők a szegedi nyelvjárásra, nem szerepelnek a táblázatokban. Ezekre a jelenségekre külön fogok majd utalni a megfelelő helyeken.

Az „A” írnok esetében összesen 605 *ö*-zhető szótagot számoltam össze, az alábbi diagram a számadatokat mutatja.

1. ábra
Az „A” jelű írnok adatai

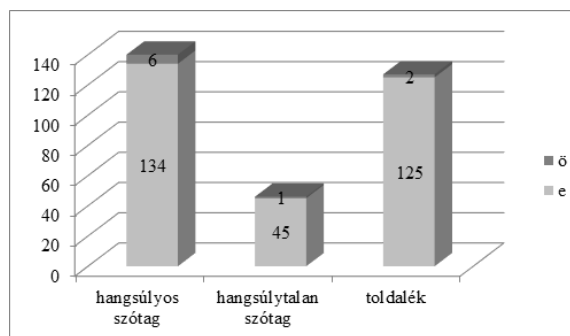
Amint látható, 262 hangsúlyos szótag vizsgálatakor 26 esetben találtam *ö-ző* szótagot. Ebből a 26-ból 14 esetben a sztenderdben is váltakozó alakok közül a labiális formát tapasztaltam: *föl akasztá, föl kelt volna, akasztá föl, föltötte, fölleb, Legh fölleb, föll is iratta, sem vehették föl, föltött, fölleb, Pöllekedésbe esvén, pöllekedésben esset, pörlekedéseket 'pörlekedésüket', pörlekedett*. Nyolc esetben szerepelt a *tesz, vesz* igék *ö-ző* változata, illetve négyszer a *köll* ige. A *tött, lött, vött* múlt idejű igék azonban PAPP (1961: 212) szerint még a 16. századi deáki nyelvben sem számítottak normasértőnek, hiszen az illabiális alakok arányát kiegyensúlyozottabbá tették. Mindezt azonban árnyalja az a tény, hogy 36 *tesz, lesz, vesz* ige ellenében 8 darab *tött* és *vött* múlt idejű ige áll, így talán joggal mondhatjuk, hogy ezen *ö-ző* formák a 18. századi hivatalos forrásomban nem voltak gyakoriak.

A hangsúlytalan szótagban négy adat a *tejföl* szóhoz kapcsolódik, mely néhány illabiális jellegű nyelvjárásban *tejfel*-ként is megjelenhet, sőt az ÉKsz.² (1320) szerint a sztenderdben is váltakozó, egyenértékű alakról van szó. Az ötödik adat a *föltött* névutóhoz kapcsolódik, mely esetében a locativusrag már elhomályosult (csakúgy, ahogy már némiképp a *tejföl*-ben is a *föl* utótag), ezért is szerepel a hangsúlytalan szótag csoportban.

A szuffixumokat áttekintve az 54 *ö-ző* toldalékból 50 esetében fordult elő az illeszkedéssel *ö-zés*, ami majdnem 93%-os előfordulási arány. A maradék négy adatom a következő: *szentölt vizet, le is köllött neki fekünyi, Ebalölköd, megh köllött cselekedni*.

A „B” írnok esetében már lényegesen kevesebb adat szerepel, mint az „A” jelű lejegyzőnél, hiszen csak 313 *ö-zhető* szótagot találtam. A megoszlási arányokat az alábbi diagram mutatja.

2. ábra
A „B” jelű írnok adatai

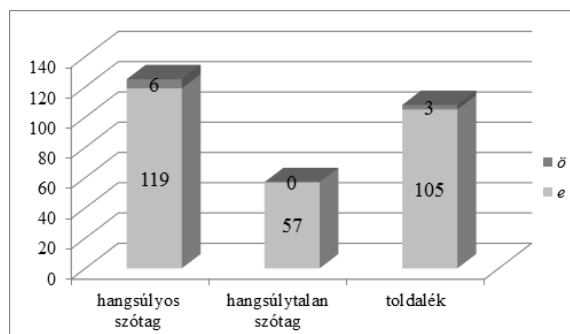

„B” esetében négyszer találjuk a *kell* igét *ö-ző* formában a hangsúlyos pozícióban, illetve van egy *Föllső Városban* sztenderdben is váltakozó adatunk. A hatodik adat a *föntörőgnj* szó, ami ugyan ebben a formájában szerepel a Szegedi szótár első kötetében, csak hogy ennek a szónak a forrása éppen a REIZNER JÁNOS-féle boszorkányper-kiadás. A TESz. szerint a „*fetren*g-től alakilag bizonyos fokig elkülönült a nyelvjárási szinten rekedt *fentereg*” (TESz. *fetren*g). A forrásomhoz időben legközelebb álló adat 1754-ből származik, mely szintén labiális formában látható: *fötröngö* (Bárany György: Uj Testamentum 332, vö. TESz. *fetren*g). Látható tehát, hogy nemcsak a helyi gyűjtés igazolja e szó valamikori formáját.

A toldalék csoportban egyébként még a *köllött* múlt idejű ige toldalék előtti *ö-zése* szerepel. Ennek kapcsán is elmondható – csakúgy, mint a *fölött* esetében –, hogy hasonulós *ö-zésről* beszélhetünk, azaz a töben szereplő labiális magánhangzó indukálja a toldalék előtt, valamint a hangsúlytalan szótagban megjelenő magánhangzó minőségét.

A „C” jelű írnok nyelvi adatai számszerűsítve az alábbi diagramban láthatók, összesen 290 *ö-zhető* szótag szerepel esetében.

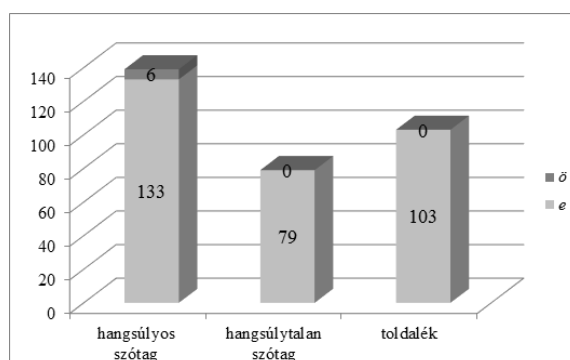
3. ábra
A „C” jelű írnok adatai

„C”-nél összesen hat példa szerepel *ö*-zve a hangsúlyos pozícióban, ám ezek közül 5 esetben a *fel* ~ *föl* sztenderdben is váltakozó igeötöket érinti a labiális változat használata, egy esetben pedig a *kell* ige múlt idejű alakja érintett az *ö*-zésben. A toldalékok között szerepel egy illeszkedéses *ö*-ző adat, de megjegyzendő, hogy a többi 8 lehetséges helyen mindig az illabiális forma szerepel. A másik két példa a *lélek* *ö*-ző változata: *Lölködőt*, *lölködben*. Természetesen a hangsúlyos szótagban is szerepel *ö*-zés, de ez nem a Szeged környéki független *ö*-zésre jellemző jelenség, így ezeket a táblázatban nem tüntettem föl, csupán utalok rájuk.⁶ Ugyanígy a tárgyrag előtt szereplő *ö*-zést (*Lölködőt*) sem tüntettem föl a diagram adatai között, hiszen ez szintén nem jellemző a dél-alföldi nyelvjárási régióban. Ezekre a későbbiekben még visszatérek.

Az utolsó bemutatni kívánt, „D” jelű írnok *ö*-ző adatainak diagramja az előző két lejegyzőhöz hasonló adatokat mutat, mely az alábbiakban látható. Összesen 321 *ö*-zhető szótag fordult elő esetében.

4. ábra
A „D” jelű írnok adatai

„D” *ö*-ző adatai a következők voltak: *föllyebb* (kétszer), *föl kapta*, *köllenék*, *főletéb*, *fölkölt*. Ahogy az adatok is mutatják, ennek az írnoknak az esetében csak olyan szavak *ö*-zése volt elfogadható, melyek közül majdnem mind a sztenderdben is váltakozó alakok közé sorolható. Ez az írnok a hangsúlytalan szótagban és a toldalékban is következetesen kerül a labiális formákat, egyetlenegyszer sem szerepelnek olyan adatok, mint amiket a korábbiakban láhattunk. A *főletéb* alak vélhetően nyelvjárási alak lehet, a későbbiekben több példát is látni fogunk erre.

Mi látható az eddigi adatainkból? Három írnok esetében elenyészőnek tekinthető az *ö*-zés mértéke, szinte csak olyan szavak érintettek ebben a jelenségben, melyeknek mindkét változata használatos a mai sztenderdben is. A toldalékokban és a hangsúlytalan szótagban alig jelenik meg egy-két *ö*-ző példa, és ezek is sokszor vélhetőleg fonotaktikai helyzetük miatt szerepelnek labiális magánhangzóval.

⁶ Szegeden így használják: *lelködet*, *lelködben*.

4.3. A sztenderdben is váltakozó alakok. Hogy pontosabban is képet kaphassunk a mai sztenderdben is váltakozó szóalakokról, a következő táblázatban ezek összesítését láthatjuk. A viszonylag kevés adat, továbbá a terjedelmi megfontolás miatt nem írnokok szerint, hanem összevontan szerepelnek ezek az adatok.

2. táblázat

A mai sztenderdben is váltakozó alakok megoszlása a vizsgált iratokban (db)

Szó	<i>e</i>	<i>ö</i>	Összesen
<i>csepeg ~ csöpög</i>	1	0	1
<i>fel ~ föl</i>	8	13	21
<i>felett ~ fölött</i>	0	1	1
<i>felettebb ~ fölöttébb</i>	0	1	1
<i>feljebb ~ följebb</i>	3	5	8
<i>felső ~ fölső</i>	0	1	1
<i>fent ~ fönt</i>	2	0	2
<i>fertelmesen ~ förtelmesen</i>	1	0	1
<i>perlekedés ~ pörlekedés</i>	0	4	4
<i>tejfel ~ tejföl</i>	4	4	8
Összesen	19	29	48

A táblázat tanúsága szerint a lejegyzők a váltakozó szóalakok közül több esetben inkább a labiális formát választották. Ahogy fentebb már utaltam rá, azokon a területeken, ahol valamilyen mértékű ö-zés tapasztalható, többnyire a labiális formát választják a nyelvhasználók a váltakozó alakok közül. Úgy tűnik tehát – összességében véve az ö-zés nagymértékű kerülésének ellenére –, hogy írnokaink számára elfogadhatóbbak voltak ezen alakok közül az ö-ző formák.

4.4. A szegedi nyelvjárásra nem jellemző további jelenségek. Korábban egy-egy példa kapcsán már körvonalazódott, hogy szerepel néhány olyan adat a vizsgált iratokban, melyek szintén magyarázatra szorulnak: „A”: *lévetül* (CCVII. 75.), „B”: *ördönges* (Kocsisné elleni tanúvallomások), „C”: *Györgyet, el sinlődet volna* (CCVII. 76.), „D”: *bé kötette, föletéb* (CCVII. 80.).

BENKŐ szerint a 17–18. században is jellemző volt még a nem illeszkedés jelensége: a nyugati és a keleti nyelvjárási területeken „a középső nyelvállású palatális magánhangzók labiális illeszkedésében tőszavak második szótagjában, valamint a teljes tő véghangzójában” mutatkozik nyelvjárási különbség (BENKŐ 1957: 93). Ha a nyugat-dunántúli nyelvjárási régióból érkező jegyzők voltak Szegeden, akkor könnyen elképzelhető, hogy ez is a nyelvhasználatuk része lehetett. Természetesen nem vethetjük el azt sem teljes bizonyossággal, hogy ezek az adatok a hivatali norma vélhető terjedésének következményei. Ezt azonban nem tartom valószínűnek, mert ez a jelenség nemcsak a független ö-ző, hanem a köznyelvi formának is

ellentmond (igaz, ekkor még nincsen egységes köznyelv sem, csak bizonyos sztenderdizációs törekvések).

Ahogy fentebb utaltam már rá, vannak olyan szavak, melyek Szegeden és környékén nem jelennek meg *ö-ző* alakban. Három írnoknál a következő adatokat gyűjtöttem – „A”: *Ebalölköd* (CCVII. 72.), „B”: *mi lölte* (CCVII. 65.), „C”: *örömost, föl költem* 'kikeltem az ágyból', *Lölködőt* (kétszer), *lölködben, mi lölte légyen* (CCVII. 76.). Az MNyA. térképlapjain csak a *lelkem* (1121. térképlap) és a *megkel* (422. térképlap) szavakat fedeztem föl, a *lel-t* (566. térképlap, a *talál*-ra kérdez rá) pedig csak román területeken mondták az adatközlők, de egyszer sem *löl* formában. A nyugati területeken még a 20. században is kiterjedt a használata a *lölköm* formának, míg a *kel* egyszer sem fordult elő *köl* alakban. Egyrészt a talált adataim egy kivételével beleillenek a hangsúlyos szótagbeli *ö-zésbe*, ami a nyugati területeken is jellemző jelenség. Másrészt a *Lölködőt, örömost*, illetve *föl költem* adatokban megjelenő *ö-zés* oka hasonulásos eredetű lehet. Erre E. ABAFFY (1965: 37) Sopron megye nyelvét vizsgálva mutatott rá. Ő a 16. századi forrásokat vizsgálva szintén talált olyan adatokat, melyekben az *ö-zés* rendszeresen jelentkezett: *előttö, bennünköt, örömost* stb. Úgy vélem, a fent bemutatott adatok szintén utalhatnak arra, hogy lejegyzőik nem Szeged környékéről származhattak.

„B” esetében érdekesnek bizonyult az, hogy a *lelkem* szó sem a hangsúlyos, sem a szuffixumbeli pozíciójában nem szerepel *ö-zve*, holott ugyanabban az iratban a *mi lölte* kifejezés viszont szerepel, ami szintén nem jellemző a szegedi nyelvhasználatban. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy mennyire esetlegesek a ránk maradt adatok, s hogy ez nagyban megnehezíti a korabeli nyelvhasználattal kapcsolatos bármilyen érdemi következtetés levonását.

5. Összefoglalás. A 3. számú táblázatban összesítve láthatók a korábbiakban bemutatott diagramok eredményei.

3. táblázat

A vizsgált iratanyag *ö-zésének* összesítése

Írnok	<i>e</i>		<i>ö</i>		Összesen	
	db	%	db	%	db	%
„A”	520	34%	85	5,5%	605	39,5%
„B”	304	19,9%	9	0,6%	313	20,5%
„C”	281	18,4%	9	0,6%	290	19%
„D”	315	20,6%	6	0,4%	321	21%
Összesen	1420	92,9%	109	7,1%	1529	100%

Milyen következtetéseket vonhatunk le az adatok fényében? A táblázat alapján egyértelmű, hogy írnokaink a 14 vizsgált iratban igyekeztek kerülni az *ö*-zés jelenségét. Az *ö*-zés a különböző pozíciókban mind a négy írnokunk adatait összefoglalva a következőképpen alakult: a toldalék *ö*-zése 9,7%-os, a hangsúlyos szótag *ö*-zése 6,6%-os, a hangsúlytalan szótag *ö*-zése pedig 2,4%-os volt.

„A” esetében a legjelentősebb az *ö*-zés, főként a szuffixumban, illetve szuffixum előtt jelentkező kötőhangban. Ha az írnokok adatait külön-külön vesszük figyelembe, egyedül „A” adatai alapján igazolódik az a hipotézis, miszerint a legtöbb *ö*-zés a toldalékban jelentkezik, a többi írnok adatait tekintve azonban ez nem jellemző. Továbbá a hangsúlytalan szótagban jelentkező *ö*-zés majdnem teljesen figyelmen kívül hagyható, olyan csekély számú adatot találtam.

A „B”, „C”, „D” írnokok esetében a hangsúlyos szótagból szerepelt a legtöbb labiális magánhangzóval, de náluk is csak azért, mert a sztenderdben is váltakozó alakok közül inkább az *ö*-ző formát választották. Itt igazolódni látszik az a hipotézisem, hogy a sztenderdben is váltakozó formák közül inkább a labiális formákat részesítik előnyben írnokaink.

Összességében véve szinte teljesen elhanyagolható e három írnok esetében az *ö*-zés mértéke, bármelyik pozíciót is vesszük jobban szemügyre. Úgy vélem, az eddigi adatok alapján „A” írnok esetében mondható ki, hogy a nyugat-dunántúli nyelvjárási régióból származhatott, s ezt ő őrizte meg leginkább lejegyzéseiben. Természetesen azt is figyelembe kell vennünk, hogy a többi írnok esetében jóval kevesebb adattal volt lehetőségem dolgozni.

Figyelemre méltónak tartom azt, hogy „C”-nél is előfordult egy illeszkedéses *ö*-ző adat, annak ellenére, hogy többségében mégis az illabiális magánhangzó mellett döntött a lejegyzés során. A dél-alföldi régióban nem jellemző *ö*-ző alakok megjelenése szintén utalhat arra, hogy talán nem e vidék szülöttei voltak az írnokok. Hogy ezt biztosan igazolni tudjam, úgy vélem, szükséges további elemzéseket végezni más nyelvjárási jelenségek bevonásával, s ez azoknál az iratoknál és lejegyzőknél mutatkozik leginkább szükségesnek, ahol a részletesebb vizsgálat nem igazolta az illeszkedéses *ö*-ző adatokat („B” és „D” írnok esetében).

Igazolódott az az előfeltevés, miszerint a labiális nyelvjárási formák kevésbé fognak megjelenni a hivatalos iratokban. A rendkívül csekély számban jelentkező *ö*-zés oka véleményem szerint abban keresendő, hogy a hivatalos regiszterben már hatott az a látens hivatali norma, mely meghatározta, hogy a beszélt nyelvi és nyelvjárási jelenségek a lehető legkevésbé szüremkedjenek be az írnokok által készített iratokba.

6. Kitekintés. Az alapos vizsgálat során az is kiderült számomra, hogy szükség-szerű lehet a vizsgálat kezdeti elképzeléseit módosítani, ha úgy tűnik, hogy a korpusz adatai megkívánják ezt. Jelen vizsgálati eredmények megerősítették azt a tervemet, hogy ezekben az iratokban még alaposabban, statisztikailag is alátámasztva mutassam be a nyugat-dunántúli régióhoz, illetve más területekhez is köthető egyéb jelenségeket. Természetesen egy egzakt vizsgálat elvégzése a többi, írnokhoz nem társított irat esetében is szükséges, melynek nyomán fény derülhet arra, hogy ezek az írnokok honnan származhattak. Voltak-e szegedi származású

lejegyzők, vagy mindannyian más vidékről kerültek a dél-alföldi város közigazgatási szerveihez? Milyen jelenségek és milyen mértékben voltak képesek beszüremkedni a hivatalos regiszterben keletkezett iratokba? Milyen egyéb következtetéseket tudunk levonni a feltárt adatok tükrében? Csupán néhány kérdés, melyek még megválaszolásra várnak.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1965. *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- FODOR KATALIN 2003. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: *MDial.* 325–350.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: *MDial.* 262–316.
- MDial. = *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974–1977.
- NÉMETH MIKLÓS – BAGI ANITA – MOLNÁR MÁRIA 2015. Ő-zés szabályok nélkül? In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 223–233.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- REIZNER JÁNOS 1899–1900. *Szeged története* 1–4. Szeged. <http://www.bibl.u-szeged.hu/reizner/index2.html> (2015. 10. 13.)
- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR, *Szegedi szótár* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- VASS ELŐD 1985. Városigazgatás. In: FARKAS JÓZSEF szerk., *Szeged története* 2. Somogyi Könyvtár, Szeged. 517–566.

Két középmagyar kori szövegtípus aspektusjelölésének összehasonlítása

KALLA VIKTÓRIA

Szegedi Tudományegyetem
kviki1993@gmail.com

A tanulmány célja, hogy minél komplexebb módon mutassa be a középmagyar kori időjelölést. Ehhez két 16. századi szövegtípus nyelvi elemzéséről ad számot, különös tekintettel az igekötő- és az igeidő-használatra, a mondatra gyakorolt aspektusjelölés szempontjából. A vizsgálat nyelvi korpuszát a Kazinczy-kódex és Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelezésének egyenlő arányú része adta. A tanulmányból kiderül, hogy a *meg* és az *el* igekötő bír a legjelentősebb aspektusképző funkcióval, ezt követi az *oda*, a *fel*, a *ki* és a *le*. A vizsgálat során arra is fény derült, hogy az aspektuális szempontból felállított igekötőségi skála igazolható az akcióminőségek előfordulása alapján is. Az igeidők aspektusbefolyásoló szerepe szintén kimutatható az adott korban. A 16. századra jellemző mind a négy múlt idő megjelent a vizsgált szövegekben, a *-t/-tt* jeles, az *-á/-é* jeles, a *Ø* + *vala* és a *-t/-tt* + *vala* típusú, valamint a kódexszövegekben az időjeles jövő idő is. A múlt idők közül a *Ø* + *vala* típusúnál volt kimutatható az imperfektivizáció, a többinél pedig a befejezettségjelölés, egyéb közlésbeli szereppel is megtoldva.

Kulcsszók: aspektus, középmagyar kor, igekötők, igeidők, akcióminőség.

1. Bevezetés. Tanulmányomban két 16. századi szövegtípus, nevezetesen a Kazinczy-kódex és Batthyány Ferencné levelezésének aspektusjelölési sajátosságait mutatom be. A tanulmány egyik fő alapvetése, hogy a magyar igeidőrendszer leépülését az igekötőrendszer kiépülése/kiszélesedése okozta (pontosabban oda-vissza ható folyamatról van szó), mivel „az ómagyar kor végére kiépülő igekötőrendszer lassan redundánssá tette a komplex igeidőrendszeren belüli, igei toldalékkal való aspektusjelölést” (É. KISS 2005: 433). A kódexben és a levelezésben is az igekötős igéket vettem alapul, majd az igés kifejezések igeidejét mint lehetséges aspektusjelölő tulajdonságot is megvizsgáltam. Úgy vélem, tanulságos lehet két különböző szövegtípust is elemzés alá venni, mert így a kapott eredmények értékelése során árnyaltabbá válik a korszak nyelvhasználatáról alkotott képünk. Jelen tanulmány alapjául a szakdolgozatom (KALLA 2014), az ebből készített publikáció (KALLA 2015a), valamint a tudományos diákköri dolgozatom (KALLA 2015b) szolgált, melyek csupán a középmagyar kori levelek vizsgálatára szorítkoztak.

A tanulmányban leírt kutatás a következő fogalmak ismeretét feltételezi: az aspektus (azon belül a perfektív, imperfektív és az „állapotok” aspektus), a grammatikalizáció az igekötők kialakulásával összefüggésben, valamint az igeidők és az aspektus kapcsolata. Az ezekhez kapcsolódó elméleti háttérhez lásd egy korábbi tanulmányomat (KALLA 2015a). Jelen vizsgálat megértéséhez ugyanakkor szükséges az akcióminőség fogalmának tisztázása is.

Az akcióminőség a magyarban a morfológiailag összetett ige toldalékolással vagy igekötővel bevezetett járulékos tulajdonsága, amely az igével jelölt cselekvés, folyamat vagy történés lefolyásának módját fejezi ki (KIEFER 2007: 285–286). Így

tehát az aspektussal ellentétben az akcióminőséget szóképzési kategóriának tekinthetjük (PÁTROVICS 2004: 37). A magyarban megtalálható 13 akcióminőség többsége hatással van az egyes események belső időszerkezetére, tehát aspektuális értéket is hordoz (KIEFER 2007: 292).

A preverbumok akcióminőséget jelölő funkciója szintén grammatikalizációs folyamat eredménye. KIEFER alapján (2006: 185) így lehetne modellezni ezt a változást: határozói jelentés > határozói és aspektuális jelentés > aspektuális és akcióminőség-jelentés > aspektuális jelentés.

Az igekötős igék akcióminőségének vizsgálatához leginkább KIEFER csoportosítását (2006: 149–150) vettem alapul.¹

A nyelvtörténeti szakirodalom (D. MÁTAI 1991, 2003, 2011; J. SOLTÉSZ 1959) alapján feltételeztem, hogy mindkét szövegtípusban az igekötőknek már igen jelentős perfektiváló funkciójuk van, különösen a *meg*, illetve *el* igekötőnek, amelyek már a grammatikalizáltság magasabb fokán állnak. Ehhez kapcsolódóan a tanulmány kitér arra is, hogy más, jobbára még irányjelölői szereppel felruházott igekötők (pl. *be*, *ki*, *oda* stb.) az előbb említett preverbumokhoz képest kevesebb példában perfektiválnak-e.

Az akcióminőséghez kapcsolódó kieferi modell (KIEFER 2006: 185) alapján feltételeztem, hogy a *meg* és az *el* igekötővel álló alakok között is viszonylag nagy aránnyal fogok találni akcióminőségeket. Érdeemes megfigyelni, hogy az igekötőknek az aspektusképzés szempontjából kirajzolódó skálája igazolható-e az akcióminőségek tekintetében is. Ehhez kötődően további kérdés, hogy milyen akcióminőségek figyelhetők meg, valamint hogy felfedezhető-e a delimitatív akcióminőség (behatároltságot fejez ki, pl. *eljátszadozik*, *elsétálgat* stb.), amely a szakirodalom szerint az ómagyar kor végén még gyengének mondható (D. MÁTAI 2011: 203).

Feltételeztem, hogy a magyar nyelv egyes múlt idői eltérő arányban vannak jelen az igekötős igéknél. E. ABÁFFY ERZSÉBET (1992: 163) statisztikája alapján a *-t/-tt* jeles múlt idő nagyobb mértékű jelenlétére következtettem a leveleknél, szemben például az *-á/-é* jelessel, a kódexszel kapcsolatban pedig fordítva. A tanulmány egyik feladata, hogy megmutassa, a középmagyar korban milyen igeidők lehettek használatban, és ezeknek milyen aspektuális, illetve egyéb közlésbeli funkciójuk lehetett.

¹ PÁTROVICS PÉTER csoportosítása azért problematikusabb, mert rendszerét a magyar mellett a lengyel és a német nyelvre is alkalmazza, így bizonyos kategóriák felhasználhatósága bizonytalan (pl. intenzív igék: *kikönyörög*, *kérlel* stb.), több kategóriát akár egy csoportba is lehetne sorolni, például az ingresszív és az inchoatív igék közt nincs vagy minimális a különbség, például: *hervad* – *lángra lobban* (PÁTROVICS 2004: 40–41). A gnomikus igék csoportját pedig a német nyelvre nézve tartom problémásnak: az „*es geschieht jeden Tag*” mondatban (magyarul: „Mindennap megtörténik.” i. m. 40) a rendszerességet nem az ige akcióminősége fejezi ki (i. m. 38–43).

A vizsgálathoz Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelezésének, illetve a Kazinczy-kódex (továbbiakban KazK.) szövegének egyenlő arányú részét használtam fel. A levelek megfigyeléséhez TERBE ERIKA kiadványát vettem alapul, amely az 1538-tól 1575-ig tartó időszak 257 db levelét foglalja magában (TERBE 2010). Ezek közül én 100 db-ot vizsgáltam meg, egészen pontosan az 1567-től 1569-ig tartó időszak szövegeit.²

A misszilis (vagy más néven valódi levél) bizalmas természetű, a címzettnek ténylegesen elküldött alkalmi közlést tartalmaz (KŐFALVI–MAKK 2007: 103–104). A misszilisek rendszerint tartalmaznak nyitó-, illetve záróformulákat, az általam vizsgált levelekben a tipikus magyar nyelvű záróformula az *Isten tartson/tartsa meg...*, amely többnyire igekötővel áll, és így a jelenléte fontos szerepet játszik a meg igekötős igék arányának alakulásában.

A másik szövegtípus kiválasztásánál fontos volt, hogy azonos korszakból, évszázadból való legyen, valamint, hogy ne álljon közel az élőbeszédhez. E két szempontot összevetve jó döntésnek bizonyult a Kazinczy-kódexet választani. A szöveganyag vizsgálatához a kódex 2003-ban közzétett betűhű átiratát használtam (KazK., Szerk. KOVÁCS ZSUZSA). A keletkezési idő 1526 és 1541 közé tehető. Tartalmát tekintve prédikációkat, legendákat és példázatokat foglal magába (KOVÁCS 2003: 7). A kódex összesen 102 fóliót tartalmaz, azaz 204 lapot (i. m. 17).

A tanulmányomban a szövegekből hozott részleteket ugyanazzal az átírással fogom közölni, mint a felhasznált két szövegkiadás, valamint minden eredményhez igyekszem egy-egy példát írni.³

A vizsgálat során a következőket vettem szemügyre az igekötős igéknél: az igés kifejezés milyen igekötővel áll; milyen típusú az ige (pl. mozgásige); jelöl-e befejezettséget a preverbum; milyen akcióminőséget fejez ki. Minden esetben megvizsgáltam azt is, hogy milyen igeidőben szerepel. Mindehhez a szövegnek mondatokra való bontására volt szükség, amit sokszor nehezített a központosítás hiánya, illetve következetlensége.

Az általam vizsgált levelekben összesen 605, valamint a kódex esetében 642 db igekötős igét találtam, amelyek a *meg*, *el*, *oda*, *fel*, *be*, *ki* és *le* szóalakokkal állhattak.⁴ Tanulmányomban a terjedelmi korlátok miatt a legrészletesebben a *meg* és az

² Az előző tanulmányomban (KALLA 2015a) 200 levelet vizsgáltam, ezt a számot azonban a jelen kutatásban az átnézett kódexszövegek mennyiségéhez viszonyítva az eredmények könnyebb összehasonlíthatósága végett 100-ra szűkítettem.

³ A kiemelt kifejezés helyét a példa után kerek zárójelben közlöm, ami a korpusz rövidített megnevezését (B=Batthyányné levelei; KazK.=Kazinczy-kódex), a misszilisek esetén a levél sorsszámát, valamint annak kötetben való elhelyezkedését jelöli, a kódex esetében pedig a lapszámot (pl. 32).

⁴ Ez a sor az *ide*, a *rá* és a *vissza*, kifejezetten a misszilisekben az *alá* és a *haza*, a kódexben pedig az *össze* szóalakokkal egészül ki. Mivel azonban ezek csak a mai magyar nyelvben minősülnek igekötőnek, a középmagyar korban viszont még nem, ezért nem írok róluk részletezően a tanulmányban.

el igekötő kapcsán mutatom be a kapott eredményeket, ezt követően pedig összefoglaló jelleggel a többi preverbumot is bemutatom.

2. A *meg* igekötős igék. Az igekötők közül a *meg*-gel álló példák közül volt a legtöbb, a misszilisekben 419 db, a kódexben pedig 315 db.

A levelekben a *meg* igekötővel álló igék összesen 401 esetben fejeztek ki befejezettséget (1a), 18 esetben (2a) pedig beszélhetünk a perfektív jelentésen kívül az irányjelölés funkciójának meglétéről is.

- (1) a. *thowaba k. Jrja meg Ennekem...* (B: 70; 114–115)
- (2) a. *nem kesem sokat Megynt megh terek* (B: 64; 114)

1. táblázat

A *meg* igekötő jelentései a misszilisekben

	Irányjelentés	Befejezettség + irányjelentés	Befejezettség	Összesen
<i>meg</i>	0	18	401	419

A kódexben 305 esetben fejeztek ki az igekötős szóalakok csak befejezettséget (3a) és 10 esetben rendelkeztek irányjelentéssel is (4a).

- (3) a. *hoğ minemq tıztosşegel aiandokoza urunk Cristus: edqs anat megh*
(KazK. 1)
- (4) a. *es az vtstenek egessege megh adatek* (KazK. 31)

2. táblázat

A *meg* igekötő jelentései a KazK.-ben

	Irányjelentés	Befejezettség + irányjelentés	Befejezettség	Összesen
<i>meg</i>	0	10	305	315

Az elemzés során a tisztán perfektív és az „átmeneti” funkciót egyfelől aszerint különítettem el egymástól, hogy milyen igitípussal áll az igekötő, mert egy térbeli jelentéssel rendelkező szóalak mellett valószínűsíthető az igekötő irányjelentése is. Másfelől a besorolásnál azok a mondatban lévő határozói szerkezetek is a segítségemre voltak, amelyek például végpontot fejeznek ki, ez is utalhat ugyanis az irányjelentés meglétére.

A *meg* igekötő többnyire már csak tisztán perfektív funkcióját bizonyítja az is, hogy a levelekben csupán 19 esetben áll mozgást (5a), 37 esetben pedig mozgatót kifejező igékkel (5b), mivel a legtöbb esetben a preverbum irányjelentése akkor van jelen, ha az ige is valamilyen helybeli változást fejez ki. Az is kiderült, hogy összesen 334-szer szerepelt a *meg* cselekvést kifejező igével (5c), 26-szor mediá-

lissal (5d), 3-szor pedig létigével (5e). Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a 334 előfordulásból 88-szor az „Isten *tartsa meg/tartson meg*” fordulattal kell számolnunk (amely a kor leveleinek megszokott formulájaként jelenik meg), azonban ettől eltekintve is 246 esetről beszélhetünk.

- (5) a. *hogŷ Ez el Mwlt estwe Jewe megh Nemett krŷstoff Bechböl*
(B: 63; 108–110)
b. *hog Nekem Meg kwlthe volna Az en Emberem által* (B: 70; 114–115)
c. *az kewetsegrwl walo wallazt tetelt ke nek megh Nem Monthattak wolt*
(B: 84; 125–127)
d. *hogŷ addŷglan megh gŷogŷwllŷon .k.* (B: 87; 129)
e. *hogŷ az octaŷa mŷnden Bŷzonnyal megh leszen* (B: 77; 119–120)

3. táblázat

Az ige típusok előfordulási értékei a misszilisekben a *meg* igekötős ige knél

	Létige	Mozgás	Mozgatás	Cselekvés	Mediális
<i>meg</i>	3	19	37	334	26

A kódexben még kevesebbszer fordul elő a *meg* igekötő mozgást kifejező igealak mellett, mindössze egyszer (6a). Leginkább ugyanis cselekvést kifejező (6b), mediális (6c) vagy pedig létige mellett (6d) szerepel.

- (6) a. *Ezŷnkŷzbe az zolgak mind megh terenek* (KazK. 73)
b. *eth ez helŷn sŷrasba es ohaitasba megh maradok* (KazK. 74)
c. *es az sok bŷitŷknek miatta megh heruatnak* (KazK. 84)
d. *es egebnek terŷ megh sem lezŷk* (KazK. 75)

4. táblázat

Az ige típusok előfordulási értékei a KazK.-ben a *meg* igekötős ige knél

	Létige	Mozgás	Mozgatás	Cselekvés	Mediális
<i>meg</i>	2	1	0	278	34

A két vizsgált szövegtípus tehát egyaránt sok *meg* igekötős igt tartalmazott, és abban is hasonlóság mutatkozik, hogy ezek a preverbummal álló szóalakok leginkább már csak perfektív funkcióval bírnak a mondatban. Különbség volt azonban az, hogy a misszilisekben több a mozgást, illetve mozgatóst kifejező ige, ez pedig annak köszönhető, hogy a vizsgált levelek rendszerint az uradalom beszerzéséhez kapcsolódó felhívásokat tartalmazzak, így sok a küldéssel, utazással kapcsolatos tartalmi rész. Ezzel szemben a kódex prédikációkat, legendákat, valamint példázatokot tartalmaz, amelyekben a helyváltoztatás kifejezésénél nagyobb szerepe van például a belső történések leírásának.

3. Az *el* igekötős igék. Az *el* igekötős igék száma a *meg*-es alakokhoz képest alacsonyabb, a misszilisekben 67, a kódexben pedig 133, de ez még mindig magasnak számít a többi előforduló preverbumhoz képest. Az *el* erős perfektiváló szerepe ebből a vizsgálatból is kiderül, ugyanis Batthyányné levelezésében 46 példában szerepel csak a befejezettséget jelölő nyelvi elemként (7a), 21-szer pedig még átmeneti szerepben (7b), vagyis még az irányjelentést is magában hordozva. A kódexben 78-szor csak perfektív jelentéssel bírt (8a), 55-ször pedig átmeneti szerepű volt (8b). Csak térbeli viszonyok kifejezésére nem találtam példát.

- (7) a. *Toabba az Rohonczy kastellba valo aztagokat mastan el Nem cheplethetem* (B: 63; 108–110)
 b. *Egy kochyih Es Zolgamath El bochyathnāk A kochywal* (B: 107; 145–146)
- (8) a. *es holot el temettettek* (KazK. 9)
 b. *Mikoron azert az tengorqn el' indultanak uona* (KazK. 53)

5. táblázat

Az *el* igekötő jelentései a misszilisekben

	Irányjelentés	Befejezettség + irányjelentés	Befejezettség	Összesen
<i>el</i>	0	21	46	67

6. táblázat

Az *el* igekötő jelentései a KazK.-ben

	Irányjelentés	Befejezettség + irányjelentés	Befejezettség	Összesen
<i>el</i>	0	55	78	133

A levelekben az *el* igekötő mozgást jelentő igével (9a) 10-szer fordul elő, mozgatóst kifejezővel pedig 23-szor (9b). Valamint jelentős a cselekvést jelölő (9c), illetve mediális igealakokkal (9d) való kapcsolódás, az előbbire 30, az utóbbira 4 példát találtam.

- (9) a. *ha szw̄ksegh leszen vgyan Jnnett el Jndwlhasson .k.* (B: 51; 98–99)
 b. *Mjnden fele El kwlthheth vketh* (B: 107; 145–146)
 c. *Es az S̄ybr̄yk Mathe El Wetthe Thwle hathalmawa[1] az Jozagoth* (B: 119; 155–156)
 d. *Mertth mj̄nd el Torodne* (B: 52; 99–100)

7. táblázat

Az ige típusok előfordulási értékei a misszilisekben az *el* igekötős ige knél

	Mozgás	Mozgatás	Cselekvés	Mediális
<i>el</i>	10	23	30	4

A KazK.-ben a többi ige típushoz viszonyítva kevésbé jellemző a mozgást, mozgatóst kifejező igealakkal való együttállás, mindössze 19 (10a), illetve 14 ilyen esetet találtam (10b). A cselekvést kifejező (10c) és a mediális (10d) ige viszont annál gyakoribb.

- (10) a. *Mikoron azért az tengorön el' indultanak uona* (KazK. 53)
 b. *az te ellensegidet tauol' tóled el' tauoztassad* (KazK. 85)
 c. *az te testódet en mind el zagattattatom* (KazK. 30)
 d. *kin igön el' iedenek* (KazK. 66)

8. táblázat

Az ige típusok előfordulási értékei a KazK.-ben az *el* igekötős ige knél

	Mozgás	Mozgatás	Cselekvés	Mediális
<i>el</i>	19	14	69	31

A fenti adatok alapján látszik tehát, hogy mindkét szövegtípus jelentős mennyiségű *el* igekötős ige t tartalmazott, amelyek mindkét korpuszban sokszor átmeneti funkcióban jelentek meg, mindez pedig összefügg a mozgást és mozgatóst kifejező igealakok jelentős számával.

4. A *ki*, *be*, *fel*, *le* és *oda* igekötőkkel álló ige k. A továbbiakban összevontan mutatom be az összes többi, a szövegekben előforduló igekötőt.

Az elemzés során nem mindig volt világos, hogy az irányjelentéssel bíró preverbumnál mikor számolhatunk perfektív funkcióval is az adott mondatban. Arra a következtetésre jutottam, hogy ha a mondatban az igekötőn kívül valamilyen határozói viszonyt kifejező (pl. helyhatározói) szerkezet áll, akkor a preverbum már perfektívál is. Bár az irány jelölése ezáltal redundánssá válik, ez mégsem mond ellent a nyelvi ökonómia elvének, hiszen az igekötőnek nyomatékosító, illetve perfektív funkciója is feltételezhető a mondatban.

A következőkben a levelekben szereplő igekötőknek minősülő elemek mondatban betöltött jelentését mutatom be (9. és 10. táblázat).

9. táblázat

Az *oda*, *fel*, *ki*, *be* és *le* jelentései a misszilisekben

	Irányjelentés	Befejezettség + irányjelentés	Befejezettség	Összesen
<i>oda</i>	13	25	3	41
<i>fel</i>	4	28	4	36
<i>ki</i>	3	5	2	10
<i>be</i>	0	4	4	8
<i>le</i>	0	2	2	4

10. táblázat

A *fel*, *be*, *ki*, *le* és *oda* jelentései a KazK.-ben

	Irányjelentés	Befejezettség + irányjelentés	Befejezettség	Összesen
<i>fel</i>	0	49	28	77
<i>be</i>	0	48	12	60
<i>ki</i>	0	39	4	43
<i>le</i>	0	12	0	12
<i>oda</i>	0	2	0	2

A fenti két táblázatból kiderül, hogy az egyes preverbumok nem ugyanakkora produktivitást mutatnak a különböző szövegtípusokban. A *fel* igekötő viszonylag sokszor fordul elő, a misszilisekben 36-szor, a kódexben pedig 77-szer. A legtöbb preverbumnál megjelenik a befejezettségjelölés, de ugyanezeknél megfigyelhető az irányjelentés kifejezése is. A tiszta perfektivitás ehhez képest kevesebbszer mutatkozik meg. Érdemes azt is megfigyelni, hogy a *be*, a *ki* és a *le* igekötő a kódexben jóval többször fordul elő, mint a levelekben, ugyanakkor sok esetben átmeneti szerepűek mindkét szövegtípusban. Az *oda* igekötő előfordulása szintén érdekes, ez ugyanis a levelekben volt a leggyakoribb.

Példák a tisztán befejezettségjelölő funkcióra (11a–g), valamint arra, hogy a mondatban a perfektiválás mellett a térbeli viszonyok is megjelennek (12a–i):

- (11) a. *kýt en ith germeksegetul fogwa fel tartotam...* (B: 54; 102)
- b. *kýk zent ieronimus doctor koporsoianal fel tamaztatanak* (KazK. 4)
- c. *Es szent Thamas Napýan telyk ký* (B: 77; 119–120)
- d. *kýnek attala az qrøk uilagossak ký ielontetek* (KazK. 15)
- e. *the k: ket Awag harom few wrath Jrathnaja Be az ketel lewelben*
(B: 125; 160–161)
- f. *kýben zent testet be takartak uala* (KazK. 24)
- g. *...Es Telepeggýek le* (B: 85; 127)

- (12) a. *Býzoný Eremest oda adnem kēnek* (B: 67; 112–113)
 b. *el oda mene nağ seregel* (KazK. 136)
 c. *Boldýsar Vram fel Ment* (B: 87; 129)
 d. *ennekutana elmeiet feel emele zent fýahoz* (KazK. 17)
 e. *ha keett hetýglen Jde Engedhetý .k. Awagý Nem* (B: 63; 108–110)
 f. *es tegnap ký es ment wolth* (B: 103; 142–143)
 g. *azzonunknak lelke zent testeból ký mene zenth fýanak kebelebe*
 (KazK. 18)
 h. *Azert Jmmar Carol herchegh be nem mýgjen Jspanjaba* (B: 99; 139)
 i. *melbe azzonunknak zent testet nağ tiztýsseğel be helhýztetek* (KazK. 22)

Az egyes ige típusok jelenlétének vizsgálatakor szintén némi eltérésre derült fény, ezt mutatja be az alábbi két táblázat:

11. táblázat

Az ige típusok előfordulási értékei a misszilisekben az *oda*, *fel*, *ki*, *be* és *le* ige kötőknél

	Létige	Mozgás	Mozgatás	Cselekvés	Mediális	Összesen
<i>oda</i>	2	16	21	2	0	41
<i>fel</i>	0	16	14	6	0	36
<i>ki</i>	0	3	0	5	2	10
<i>be</i>	0	2	1	5	0	8
<i>le</i>	0	3	1	0	0	4
Összesen:	2	40	37	18	2	99

12. táblázat

Az ige típusok előfordulási értékei a KazK.-ben a *fel*, *be*, *ki*, *le* és *oda* ige kötőknél

	Létige	Mozgás	Mozgatás	Cselekvés	Mediális	Összesen
<i>fel</i>	0	16	6	52	3	77
<i>be</i>	0	22	12	26	0	60
<i>ki</i>	0	22	8	9	4	43
<i>le</i>	0	3	0	9	0	12
<i>oda</i>	0	1	0	1	0	2
Összesen:	0	64	26	97	7	194

Az igekötőnek minősített szóalakok a levelekben többnyire mozgást, mozgatót kifejező igével fordulnak elő, ez is azt támasztja alá, hogy ezen igekötők esetében is még az átmeneti szereppel találkozunk a mondatokban. Ugyanakkor a kódexben a *fel* és a *be* igekötő feltűnően sokszor kapcsolódik cselekvést kifejező igéhez, ebből is következik az, amit már az aspektuális jelentést bemutató táblázatból is láthattunk: csupán a levelek vizsgálatából még nem derült volna ki, hogy valóban igekötővel van-e dolgunk, a kódexből gyűjtött adatok viszont megerősítik a feltételezést.

A kódexszövegek vizsgálata során szép számmal találtam példát két igekötő egymás mellett állására. A *be* igekötőhöz 23-szor, a *ki*-hez 10-szer, a *fel*-hez 3-szor, az *oda* preverbumhoz pedig egyszer kapcsolódott másik igekötő. Minden esetben az *el* állt a már preverbummal ellátott szóalak előtt (13a–d). A kontextusból kiderül, hogy az *el* nem ad hozzá olyan többletjelentést a mondatához, amely az irányjelöléshez vagy az aspektus jelöléséhez kapcsolódik, leginkább tehát nyomatékosító szereppel bír. Az ilyen esetekben az *el* valójában nem is az igéhez kapcsolódik, hanem az igekötőhöz (D. MÁTAI 1992: 674).

- (13) a. *es ez orzagbol: el be futha aquilegiaba* (KazK. 27)
- b. *es az urak ez ifyat franciabol elký hozak* (KazK. 25)
- c. *menorzagnak bodoghsagaba el fel mene* (KazK. 24)
- d. *el oda mene nağ seregel* (KazK. 136)

Összességében a *ki*, *be*, *fel*, *le* és *oda* igekötőkről elmondható, hogy a korban már számos esetben bírtak aspektuális jelentéssel, bár legtöbbször még átmeneti szereppel rendelkeztek. A két szövegtípus közti egyik különbség az *oda* igekötő előfordulásánál látszik, ugyanis ez a preverbum főleg csak a misszilisekben jelent meg. Ennek oka ugyanaz lehet, mint amit a *meg* igekötőről szóló fejezet végén is említettem, tudniillik hogy a levelekben a helyváltoztatást kifejező tartalom feltűnően hangsúlyos a kódexhez képest, az *oda* preverbumhoz pedig szinte minden esetben kapcsolódik irányjelentés. A *fel*, a *be* és a *ki* igekötőnél tapasztalt különbségek okaként ugyanezt feltételezem.

5. Az igekötős igék akcióminősége. Az általam vizsgált korpuszban viszonylag kisszámú olyan akcióminőséget fedeztem fel, amelyeket az igekötők adtak volna hozzá az ige jelentéséhez.

A levelekben a 605 db igekötős igés kifejezésből 253 esetben lehet beszélni akcióminőségről, ez nagyjából 42%-ot tesz ki. Ez az arány azonban másként értékelendő, ha figyelembe vesszük, hogy a legtöbb adat 3 igekötőhöz kapcsolódik. A megfigyelt akcióminőségek előfordulása a következőképpen alakul:

13. táblázat

Az akcióminőségek számának alakulása a misszilisekben igekötőkre lebontva

	Rezultatív	Rezultatív-totális	Inchoatív	Összesen
<i>meg</i>	177	0	0	177
<i>el</i>	40	6	2	48
<i>oda</i>	20	0	0	20
<i>fel</i>	4	0	0	4
<i>be</i>	1	1	0	2
<i>ki</i>	2	0	0	2
<i>le</i>	0	0	0	0
Összesen:	244	7	2	253

A KazK.-ben összesen 355 esetben találtam akcióminőséget, és ez az összes igekötős ige 55%-át teszi ki. Tehát a kódexben valamivel többször jelenik meg akcióminőség is az aspektuális jelentés mellett. Emellett nagyobb változatosság is jellemzi ezt a korpuszt, ugyanis a fent megnevezett három akcióminőség mellett megjelent még a terminatív, a szemelfaktív és a delimitatív is.

14. táblázat

Az akcióminőségek számának alakulása a KazK.-ben igekötőkre lebontva

	Rezultatív	Rezultatív-totális	Terminatív	Inchoatív	Szemelfaktív	Delimitatív	Összes
<i>meg</i>	200	2	2	42	20	0	266
<i>el</i>	20	5	3	17	0	1	46
<i>fel</i>	23	0	0	0	0	0	23
<i>be</i>	6	6	0	0	0	0	12
<i>ki</i>	2	0	0	0	0	0	2
<i>le</i>	4	0	0	0	0	0	4
<i>oda</i>	0	0	0	0	0	0	0
Összes:	255	13	5	59	20	1	353

A rezultatív⁵ akcióminőség a cselekvés, folyamat végpontjára, befejeződésére vagy eredményességére utal (KIEFER 2006: 170). KIEFER megjegyzi azt is, hogy ez áll legközelebb a „tisza perfektivitáshoz” (KIEFER 2006: 170).

⁵ PÁTROVICSTÓL a rezultatív és a kauzatív igék csoportja sorolható ebbe a kategóriába (PÁTROVICS 2004: 41–42).

Példák a rezultatív kifejezésekre:

- (14) a. *Azert haggia Meg keg. martonnak, hogj...* (B: 48; 97)
 b. *az wwet kedegh el agya kjt wet wolt ganetes hattam...* (B: 46; 95–96)
 c. *hogj az Rohonczj Vedrett kl. 20 oda adom .k. kisz penzen*
 (B: 63; 108–110)
 d. *kjt en ith germeksegetul fogwa fel tartotam...* (B: 54; 102)
- (15) a. *edqs zileiet halalanak ideien harom nqmqs tyztqssegl aiandokoza megh*
 (KazK. 5–6)
 b. *hogha elnem tqrqltetne azzonunknak labaj al'ol* (KazK. 63)
 c. *es eg nqmqs nembql ualo ifiat az v zerelmere fel gerjzte* (KazK. 36)
 d. *olibrius kegek palastiaual arcjiaiat be fqdqzteuala* (KazK. 31)

A totális akcióminőség azt fejezi ki, hogy az igével jelölt cselekvés, folyamat nagy vagy teljes felületet érint. Legtöbbször a *be* igekötővel jelenik meg (pl. *beporosodik, bejár*), de előfordulhat más preverbummal is (pl. *lekövez, kifest* stb.; lásd KIEFER 2006: 172). Fontos megjegyezni, hogy a teljesség képze magával vonja a rezultativitás jelentését is (KIEFER 2006: 172), tehát a kettőt sokszor nehéz igazán elválasztani, és én is kevert eseteket találtam a vizsgálat során.

Példák a rezultatív-totális kifejezésekre:

- (16) a. *Toabba az Rohonczj kastellba valo aztagokat mastan el Nem cheplethetem* (B: 63; 108–110)
 b. *De az mj kewes Volt azth mjnd El Vettettek [magot]* (B: 132; 167)
- (17) a. *Megh zonenek azert hertelen az tengornek habaj* (KazK. 54)
 b. *ez uilagnak tyzqnet zegere el ozlottanak uona* (KazK. 9)

Az inchoatív⁶ akcióminőség a cselekvésnek, folyamatnak a kezdetét fejezi ki. Leginkább az *el...* magát számít a leggyakoribb morfológiai jegyének (pl. *elsírja magát*), de előfordulhat más preverbumokkal (pl. *megszeret, felharsan* stb.) és áltárgy nélkül is (KIEFER 2006: 169).

Példa az inchoatív akcióminőségre:

- (18) a. *Merth El kezdhethj Embewr Thawol fewlden* (B: 114; 150–151)
 (19) a. *megh zolala vnekj es monda* (KazK. 54)
 b. *Ezt latuan zent ianos: el codalkozek raitha* (KazK. 12)

A terminatív akcióminőség egy cselekvés vagy folyamat befejezését fejezi ki. Abban különbözik a rezultatívtól, hogy az igealak jelentésében a kezdőpont is megjelenik, a terminatív akcióminőség által lefedett szemantikai tartalom tehát: 'vmit

⁶ PÁTRÓVICSTól az augmentatív, az evolutív, az inchoatív és az ingresszív igék sorolhatók ebbe a kategóriába (PÁTRÓVICS 2004: 38–40).

elejétől a végéig Vz(ik) és a Vzést eredményesen befejezi' (pl. *elfütyül, elmond, elmesél*; lásd KIEFER 2006: 176). Morfológiai jele többnyire az *el* igekötő (KIEFER 2006: 176), ugyanakkor a korpuszomban találtam példát *meg* igekötős alakokra is.

Példák a terminatív kifejezésekre:

- (20) a. *naponked aietatossagal megh oluassa uala* (KazK. 25)
 b. *az leuelet mind az soksagh elqt es attya elqt el oluastata* (KazK. 78)

A szemelfaktív akcióminőség a tartós cselekvést jelentő alapigék esetén egyszerűsítést jelöl (pl. *megvakar, megcsóvál, megdörzsöl*). Morfológiai jele a *meg* igekötő (KIEFER 2006: 164). A KazK. általam vizsgált szövegeiben ez volt a harmadik leggyakoribb akcióminőség az igekötős igéknél.

Példák a szemelfaktív kifejezésekre:

- (21) a. *mikoron ezt megh hallottauona az fr ieronim* (KazK. 64)
 b. *ualakj azerth megh nem kostolanğa azoknak edqssegit*
 (KazK. 85–86)

A delimitatív akcióminőség valamely cselekvés időbeli behatároltságát fejezi ki. A pszichikai folyamatot, a beszélést és a deminutív akcióminőséget jelentő cselekvésigékhez járul (pl. *elábrándozik, elcseveg, elírogat*). Morfológiai jele az *el* igekötő (KIEFER 2006: 167).

Az egyetlen példa a delimitatív kifejezésre:

- (22) a. *j utan sok eztendeigh el elhattunk vona* (KazK. 65)

Mindkét szövegtípusban megjelent tehát akcióminőség a grammatikalizáltság magasabb fokán lévő igekötőknél, a kódexben azonban többféle típus is megjelent. Észrevehető azonban, hogy a terminatív, inchoatív, szemelfaktív és delimitatív akcióminőségek tipikusan nem mozgást vagy mozgatót kifejező igealaknál figyelhetők meg, így ezt figyelembe véve érthetőbbé válik, hogy a kódexben miért nagyobb a változatosság ezen a téren.

6. Az igeidők aspektusjelölő szerepe. Az elemzés során azt is megnéztem minden igénél, hogy milyen típusú igeidővel áll. Habár a múlt idők játszanak szerepet a befejezettségjelölést tekintve (PÁTROVICS 2004: 131–139), viszonyítási alapként megvizsgáltam a jelen, illetve a jövő idejű alakokat is. Ez utóbbiakat a levelek esetében egy kategóriába soroltam, mivel a magyar nyelv középmagyar kori állapotában már nincs külön jövőidő-jel a misszilizisekben (E. ABÁFFY 1992: 134), valamint ez a két igeidő amúgy sem befolyásolja a mondat aspektusát. A kódexszövegekben ugyanakkor találtam példát az időjeles jövő időre, ami a misszilizisekben tapasztaltak alapján egyértelműen archaizmusnak tekinthető.

Az igekötős igeik kapcsán a következőképpen alakulnak az igeidők számadatai a levelekben (15. táblázat):

15. táblázat

Az igeidők előfordulási adatai a misszilisekben az egyes igeekötőkkel összefüggésben

	-á/-é jeles múlt	-t/-tt jeles múlt	Ø + vala (Ø + volt)	-t/-tt + vala (-t/-tt + volt)	Jelen/jövő idő	Összesen
<i>meg</i>	4	114 (6)	1	9	285	413
<i>el</i>	1	24 (2)	0	4	36	65
<i>oda</i>	0	12 (1)	0	0	28	40
<i>fel</i>	1	7	0	1	27	36
<i>be</i>	0	2	0	0	6	8
<i>ki</i>	0	1 (1)	0	1	7	9
<i>le</i>	0	0 (1)	0	0	3	3
Összes:	6 (1%)	160 (11) (27,9%)	1 (0,2%)	15 (2,6%)	392 (68,3%)	574 (100%)

A táblázatból látszik, hogy az igeekötős igeek többsége nem múlt időben állt, a többinél pedig a *-t/-tt* jeles múlt idő volt a leggyakoribb, ahogy az a szakirodalom alapján (E. ABAFFY 1992: 163) is valószínűsíthető volt. A *-t/-tt* jeles múlt idő oszlopában zárójelben azoknak az alakoknak a számát jelöltem, amelyek befejezett múlt időben álltak, viszont feltételes módban is. Mivel ezek az igeek latin hatásra jelenhetnek meg a mondatban, ezért aspektuális szempontból bizonytalan a besorolásuk, így a százalékok számításánál nem vettem figyelembe őket.

Ahhoz, hogy a többi múlt idő arányai is összehasonlíthatók legyenek az E. ABAFFY által közölt arányokkal, érdemes kihagyni a jelen és a jövő idejű alakokat:

16. táblázat

A múlt idők aránya az igeekötős igeeknél a misszilisekben

-á/-é jeles múlt	-t/-tt jeles múlt	Ø + vala (Ø + volt)	-t/-tt + vala (-t/-tt + volt)	Összesen
6 (3,3%)	160 (87,91%)	1 (0,55%)	15 (8,24%)	182 (100%)

A táblázat adatai alapján elmondható, hogy a vizsgált levelek múlt időinek előfordulási arányai a levelekben némiképp különböznek a szakirodalomból megismertektől. A *-t/-tt* jeles múlt idő jelenléte magas volt itt is, sőt a majdnem 90%-os arány kiugrónak számít. A várakozásokkal ellentétben a második leggyakrabban előforduló igeidőt nem az *-á/-é* jeles képviselte, hanem a *-t/-tt + vala* (*-t/-tt + volt*) típusú, amelyből 15 db-ot találtam (8,24%). Ezt követte csak az *-á/-é* jeles múlt a

mindössze 6 db példájával, majd a $\emptyset + vala$ ($\emptyset + volt$) típusú, amely viszont a várakozásoknak megfelelően kis mértékben, pontosabban csak egy példában fordult elő. A megfogalmazott különbségek ugyanakkor adódhatnak abból is, hogy E. ABAFFY ERZSÉBET a késő ómagyar kor szövegeit vizsgálva írta le az adatait, az én korpuszaim pedig a középmagyar korból valók, de az eredményt befolyásolhatja természetesen a vizsgált minta nagysága is.

A vizsgált igekötős igék igeideje a következőképpen alakult a kódexben:

17. táblázat

A múlt idők aránya az igekötős igéknél a KazK.-ben

-ú/-é jeles múlt	-t/-tt jeles múlt	$\emptyset + vala$ típusú múlt	$-t/-tt + vala$ típusú múlt	Összesen
304 (76,4%)	52 (13,07%)	20 (5,03%)	22 (5,5%)	398 (100%)

18. táblázat

Az igeidők előfordulási adatai a KazK.-ben az egyes igekötőkkel összefüggésben

	-ú/-é jeles múlt	-t/-tt jeles múlt	$\emptyset + vala$ típusú múlt	$-t/-tt + vala$ típusú múlt	Jelen idő	Időjeles jövő idő	Összesen
<i>meg</i>	121	28 (33)	7	14	106	6	282
<i>el</i>	54	16 (9)	6	1	46	1	124
<i>fel</i>	44	4 (7)	2	4	16	0	70
<i>be</i>	45	3 (2)	2	3	5	0	58
<i>ki</i>	29	1 (2)	3	0	8	0	41
<i>le</i>	10	0	0	0	2	0	12
<i>oda</i>	1	0	0	0	1	0	2
Összesen:	304 (51,6%)	52 (53) (8,8%)	20 (3,4%)	22 (3,76%)	184 (31,24%)	7 (1,2%)	589 (100%)

A 18. és a 19. táblázatból kiderül, hogy a kódexszövegekben nagyjából ugyanazok az arányok jöttek ki, mint amelyek a szakirodalom alapján várhatók voltak. Ugyan a $\emptyset + vala$ ($\emptyset + volt$) típusú múlt időre eggyel kevesebb példa volt, mint a $-t/-tt + vala$ ($-t/-tt + volt$) típusúra, ez semmiképpen se vehető számottevő különbségnek.

A $\emptyset + vala$ ($\emptyset + volt$) típusú múlt idő a levelekben egyetlenegyszer, a *meg* igekötős igével fordult elő, a szokásos cselekvést kifejező *tér*-rel (23a). A kódexben szintén járulhatott ismétlődést (23b) vagy szokásos cselekvést kifejező igehez (23c), folyamatosságot is kifejezhetett (23d), bizonyos esetben pedig ugyanazzal a funkcióval rendelkezett, mint a $-t/-tt$ jeles múlt (23e).

- (23) a. *Mertt mastanys Eremest megh teer vala mynd Jarton .k.* (B: 64; 110)
 b. *ezoknek neuoketh mind megh kerdjua'l'a* (KazK. 127)
 c. *az istenek templomat gokorta megh latogattyak uala* (KazK. 44)
 d. *ottan ottan el terjlesztjua magat az zent teston* (KazK. 80)
 e. *vket ottan megh qljua* (KazK. 43)

A *-t/-tt + vala (-t/-tt + volt)* típusú múlt időt akkor használták, amikor valamilyen múltbeli esemény által bekövetkezett állapotot szeretett volna a szerző hangsúlyozni (24a–d), vagy időviszonyítást is kifejezhetett egy másik múltbeli eseményhez képest (24e–g). Emellett lehetett ugyanolyan funkciójú, mint a *-t/-tt* jeles (24h–i), illetve a közelmúltban történt események érzékeltetésére is használták (24j).

- (24) a. *Az kj Mastan el wyttę wagyön kett Eztendeje* (B: 202; 220)
 b. *mytth fel Jegzettek wolth azt...* (B: 137; 170–171)
 c. *labaiban megh santultuala* (KazK. 97)
 d. *kjk arcia 'okba es megh heruattanakuala* (KazK. 98)
 e. *mynt Bagodi Andras altal Es Benedek deak altal Ennek Elötte megh Jzenthe volt .k. az .k. anyana[k]* (B: 85; 127)
 f. *Toabba, En Balas deakott el kwltem vala, az .k. atjahoz, kj megys thert* (B: 121; 157–158)
 g. *hog amit az természet otolok megh tagadoth uala* (KazK. 48)
 h. *hogy .k. az En szerelmes Ewchemhez el Ment volt gywlaïne aszonjhoz* (B: 58; 104–105)
 i. *nağ ruth abrazatban eztes megh irattauala* (KazK. 63)
 j. *es tegnap kj es ment wolth* (B: 103; 142–143)

Az *-á/-é* jeles múlt idő az általam vizsgált szövegekben vagy a közelmúltra utalt (25a–b), vagy pedig ugyanúgy befejezettséget jelölt, mint a *-t/-tt* jeles múlt idő (25c–d).

- (25) a. *hog Ez el Mwlt estwe Jewe megh Nemett krystoff Bechből* (B: 63; 108–110)
 b. *ez Jden Ewrseghet kedigh aztes kwesse Jnkabb mynd el were ez Jden* (B: 69; 114)
 c. *es ez fr ieronimus elque aluan: nağ alazatossagal megh monda* (KazK. 69)
 d. *es lelkeh uristennek nağ bodoghsagossul megh ada* (KazK. 77)

A két vizsgált szövegtípus közti egyik különbség tehát az igeidők típusainak előfordulási gyakoriságában mutatkozó eltérés volt. A levelekben a *-t/-tt* jeles múlt idő a legtöbbször használt igeidő. Mivel az élőbeszédben a középmagyar korra már leginkább csak ezt használták, így nem meglepő, hogy az élő nyelvhasználatot legjobban megközelítő diktált levelek ugyanezt a jelenséget mutatják. Ezzel szemben a kódexben, ahol megtörtént események, személytelen elbeszélések szerepel-

nek, az *-á/-é* jeles múlt időnek is nagy szerep jut. A $\emptyset + \textit{vala}$ ($\emptyset + \textit{volt}$) és a *-t/-tt + vala* (*-t/-tt + volt*) típusú múlt idők, valamint az időjeles jövő idő magasabb fokú jelenléte a vizsgált műfajok archaizáló jellegéből adódhat, valamint a fordításokban gondolhatunk a latin nyelv hatására is (vö. E. ABAFFY 1992: 157; 162).

7. Összegzés. Az igekötős igék aspektusjelölő sajátosságairól a következő állapítható meg a vizsgált két szövegtípus alapján: a leggyakoribb a *meg* és az *el* igekötő, ezek állnak a grammatikalizáltság legmagasabb fokán, és ezeknek van a legerősebb aspektusképző funkciója. A *meg* néhány példában még őrzi eredeti irányjelentését is, ezekben az esetekben azonban csupán néhány ige mellett jelenik meg (pl. *tér, hoz*). Ugyanakkor ezen igék mellett állva is már kifejez befejezettséget, többnyire pedig már csak azt. Annak ellenére, hogy az *el*-nek is jelentős az aspektusképző szerepe a középmagyar korban, a mai viszonyokhoz hasonlóan sok esetben térbeli jelentése is előfordul. Az *oda, fel, ki* és *le* igekötők perfektív funkciója szintén megjelenik, de leginkább csak a térbeli helyzet kifejezése mellett. A két korpusz közti bizonyos különbségek – a *meg* igekötős kifejezéseknél a mozgást, mozgatót kifejező igealak magasabb száma a levelekben; az *oda* minimális előfordulása a kódexben stb. – abból adódnak, hogy a misszilisekben feltűnően sokszor szerepelnek a helyváltoztatásra való utalások, felhívások.

Az akcióminőségek kapcsán megfogalmazott hipotéziseim igazolódtak: a leginkább grammatikalizálódott *meg* és *el* igekötő esetében található a legtöbb akcióminőség. A vizsgálat során gyűjtött adatok alapján elmondható, hogy az előzetesen felállított igekötőségi skála érvényessége beigazolódtott az akcióminőségek előfordulását tekintve is. Ugyanakkor az is elmondható, hogy a vizsgált korpuszok nem mutatnak olyan változatosságot az akcióminőség-képzés tekintetében, mint ami a mai magyar nyelvben megfigyelhető, összesen hatféle akcióminőség különíthető el a vizsgált korpuszokban. A két szövegtípus között is megfigyelhető különbség: a kódexben jóval több akcióminőség fordult elő, mint a misszilisekben, ezt pedig a nem mozgást vagy mozgatót kifejező igealakok magasabb száma indokolhatja.

Röviden összefoglalva az igeidők aspektusjelölő sajátosságait elmondható, hogy jelentős szerepük volt. Leginkább perfektíváló hatása van a jelenlétüknek, azonban a $\emptyset + \textit{vala}$ ($\emptyset + \textit{volt}$) típusú múlt idejű alakok között volt olyan is, amelynél az imperfektív jelentés volt valószínűbb. A *-t/-tt* jeles múltnak a legnagyobb szerep a levelezésekben jutott, funkciója pedig megegyezik a mostanival. Mivel a vizsgált levelek a másik szövegtípushoz képest jóval közelebb állnak az akkori élő nyelvhasználathoz, ezért ez nem is meglepő. Az *-á/-é* jeles, illetve a *-t/-tt + vala* típusú múlt idő feladata a befejezett aspektus jelölése, amely időnként olyan többlétszereppel egészül ki, mint a közelmúltban történt dolgok, esetleg az időviszonyítás kifejezése, valamint egy múlt időben történt esemény hatásának kiemelése. Az egyes múlt idők arányai a misszilisekben nem egyeztek a szakirodalomban közölt százalékos eredményekkel (E. ABAFFY 1992: 163), a *-t/-tt* jeles múlt idő nagyobb mértékben jelent meg, majd ezt követte a *-t/-tt + vala* típusú igeidő. A $\emptyset + \textit{vala}$ ($\emptyset + \textit{volt}$) típusú múlt idő jelenléte pedig szinte elhanyagolható. A KazK.-ben az összetett múlt idők, valamint az időjeles jövő idő nagyobb fokú jelenléte betudható latin nyelvi hatásnak, vagy pusztán csak annak, hogy nem az élőnyelvhez közeli

műfajokban jelennek meg (pl. példázatok, legendák). Az -á/-é jeles múlt pedig szintén megfigyelhető, hiszen a kódex esetében személytelen elbeszélésekről van szó. A KazK.-ben a misszilisekkel ellentétben hasonló arányokat kaptam, mint amit a szakirodalomból láthattunk, bár az -á/-é jeles múlt idő javára némi eltolódás volt tapasztalható.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: *TNytt.* II/1. 120–183.
- KALLA VIKTÓRIA 2014. *Az igeekötők és az igeidők aspektusjelölő szerepének vizsgálata Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin leveleiben.* Szakdolgozat, kézirat. SZTE BTK, Szeged.
- KALLA VIKTÓRIA 2015a. Az igeekötők és az igeidők aspektusjelölő szerepének vizsgálata Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin leveleiben. In: P. KOCSIS RÉKA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 1. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2014. június 20-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiából készült tanulmánykötet.* ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 37–55.
- KALLA VIKTÓRIA 2015b. *Az aspektusjelölés vizsgálata Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelezésében.* Tudományos diákköri dolgozat, kézirat. SZTE BTK, Szeged.
- KazK. = *Kazinczy-kódex 1526–1541.* Szerk. KOVÁCS ZSUZSA. Régi magyar kódexek 28. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2003.
- KIEFER FERENC 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 2007. *Jelentésmélet.* Corvina, Budapest.
- É. KISS KATALIN 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
- KOVÁCS ZSUZSA 2003. *Bevezetés.* In: KazK. 7–76.
- KÖFALVI TAMÁS – MAKK FERENC 2007. *Forrástani ismeretek történelemből. Segédkönyv a történelem forrásközpontú tanításához.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. MÁTAI MÁRIA 1991. Az igeekötők. In: *TNytt.* I. 433–441.
- D. MÁTAI MÁRIA 1992. Az igeekötők. In: *TNytt.* II/1. 662–695.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. Az igeekötők. (Ómagyar kor; Középmagyar kor.) In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Osiris, Budapest. 411–415; 645–648.
- D. MÁTAI MÁRIA 2011. *Magyar szófajttörténet.* Argumentum Kiadó, Budapest.
- PÁTRÓVICS PÉTER 2004. *Az aspektus története és tipológiája.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. *Az ősi magyar igeekötők (meg, el, ki, be, fel, le).* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TERBE ERIKA 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

TNyt. I. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.

TNyt. II/1. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

Nyelvi ideológiák Geleji Katona István Magyar Grammatikatskájában

SZABÓ GERGELY

Eötvös Loránd Tudományegyetem
gergely.szabo9@yahoo.com

A dolgozat arra vállalkozik, hogy egy, a mai nyelvre alkalmazott elméleti kerettel történeti szociolingvisztikai szempontok mentén vizsgálja meg GELEJI KATONA ISTVÁN Magyar Grammatikatska című 1645-ös művét. A preskriptív szemléletű írások mindig termékeny táptalajai a nyelvvideológia-kutatásoknak, így van ez témám esetében is, hisz GELEJI szövege nagyszámú metanyelvi reflexiót tartalmaz. A korai magyar grammatikáknak nagy általánosságban nem központi problematikájuk az, hogy véleményt nyilvánítsanak élőnyelvi jelenségekről, GELEJI műve azonban ebből a szempontból egyedülállóan színesnek tűnik a korszakból. Értelmezésemben a SUSAN GAL-i (2002) indexikális jelentésekkel összefüggésben alkalmazott nyelvvideológia-felfogást fogom használni, így az kerül előtérbe, hogy a nyelvi tevékenységben résztvevők mit gondolnak a nyelvről s az egyes nyelvi elemek használóiról. Ezzel összefüggésben a dolgozat főbb témái a nyelv romlásának képzete, a magyar nyelv egyediségével kapcsolatos elképzelés, a grammatika mint műfaj által létrejövő ideologikus hatalmi pozíció, s a különböző lexikai elemek helyességének ideológiája lesznek.

Kulcsszók: nyelvi ideológiák, korai magyar grammatikák, Magyar Grammatikatska.

1. Bevezetés. A tanulmányban azt tűztem ki célul, hogy egyik korai grammatikánkat új megvilágításban, történeti szociolingvisztikai szempontokat mérlegelve, nyelvi ideológiákat vizsgálva elemezzem és mutassam be sajátosságait. A preskriptív szemléletű írások mindig termékeny táptalajai a nyelvvideológia-kutatásoknak, így van ez témám esetében is, hiszen GELEJI szövege nagyszámú metanyelvi reflexiót tartalmaz, amelyekben ítéletet mond nyelvi elemekről és azok használóiról. Nem olyan magától értetődő ez, hiszen ahogy NÉMETH MIKLÓS (2009: 95) is rámutat, a korai magyar grammatikáknak nagy általánosságban nem központi problematikája az, hogy véleményt nyilvánítsanak élőnyelvi jelenségekről. GELEJI műve ebből a szempontból egyedülállóan színesnek tűnik a korszakból.

2. Korai magyar grammatikák és GELEJI műve. A korai magyar grammatikák kategóriájába beleértjük mindazokat az írásokat, melyek a 16–18. század során készültek, s céljuk a magyar nyelv leírása volt. Egy-két kivételt leszámítva, mint GELEJI szövegét vagy SZŐNYI NAGY ISTVÁN Magyar Oskoláját, ezek latin alapon nyelven íródtak. A legtöbb korai magyar nyelvtant TOLDY FERENC Corpus Grammaticorum gyűjtötte össze, de ma már mindegyik elérhető magyar fordításban is. Ahogy C. VLADÁR ZSUZSA (2012, 2014) rámutat, ezek a szövegek alapvetően görög, héber és latin mintákat követnek. S ezzel fel is merül az a probléma, hogy a korai magyar grammatikák olyan kategóriarendszert és terminológiát alkalmaztak, amelyek egy másik nyelv leírására voltak alkalmasak.

GELEJI KATONA ISTVÁN Magyar Grammatikatska című műve a Gyulafehérvárott 1645-ben megjelent Titkok titka című könyvének melléklete volt (SZATHMÁRI 1968: 238). TOLDY FERENC (1866) gyűjteményében a 291–329. oldal között található a szöveg.

A nyelvről való vélekedések, azon belül nyelvi ideológiák nyelvtörténeti kontextusban való vizsgálata nem egyedülálló (pl. MAITZ 2006), de ahogy NÉMETH MIKLÓS (2009: 95) is rávilágít, a középmagyar korban fennmaradt korai magyar nyelvtanok összességében csak elszórtan találhatók meg és sokszor kifejtetlenül maradnak ezek az elgondolások. GELEJI KATONA ISTVÁN műve azonban mégis egy megfelelő korpuszt ad illetően vizsgálathoz, mert olyan erősen preskriptív meta-nyelvi reflexiókkal telített a szöveg, amelyek explicitsége egyedülálló.

3. A nyelvi ideológiák. A nyelvi ideológiák egyik központi eleme a metanyelvi értéktulajdonítás, vagyis a nyelvvel, a nyelvi tevékenységgel kapcsolatos beszélői attitűdök és értékítéletek (HELTAINÉ NAGY 2009: 76). A funkcionális nyelvelméletek szerint a nyelvet a nyelvhasználó és közössége mindig újraalkotja, ebből kifolyólag a nyelvről való véleményalkotás, egyes nyelvi formulák, stílusválasztások megítélése, s ezek változása természetes velejárója a nyelvhasználatnak. Az értékelés megalapozza, létrehozza a normákat, és az értéktulajdonításoknak fontos szerep jut adott nyelv- és akár gyakorlatközösségek önértelmezésében is.

Fontos megjegyezni, hogy a magyar szakirodalom beszél nyelvi babonákról, mítoszokról és tévhitekről egyaránt (vö. BORBÉLY – VANČONÉ KREMMER – HATTYÁR szerk. 2009), de itt célszerű a nyelvi ideológiák terminus alkalmazása, amely nem jelenít meg negatív vagy pozitív értékítéletet. A nyelvi ideológiák felől való értéksemleges megközelítés tehát elveti azt az elképzelést, hogy volna a nyelvnek egy tisztán tudományos, objektív és „igaz” szemlélete.

A nyelvi ideológiák SZABÓ TAMÁS PÉTER (2012: 14) szerint „explicit metanyelvi diskurzusok”. Ennek alapján a nyelvről szóló vélekedéseket, melyeknek hatásuk van a nyelvhasználatra, befolyásolják az emberek viselkedését s mások megítélését a beszédük alapján, nyelvi ideológiáknak tekinthetjük. Ezeknek a nyelvi ideológiáknak a megléte minden nyelvközösségben természetes, s ezek mindig kultúra- és nyelvfüggőek (LAIHONEN 2009).

Ebben a nyelvtörténeti kontextusban érdemes SUSAN GAL nyelvideológia-meghatározását is idézni: „[a] nyelvideológiák (...) gondolatok arról, hogy mire jó a nyelv, mit jeleznek az egyes nyelvi formák azokról az emberekről, akik ezeket használják, illetve egyáltalában miért vannak nyelvi különbségek” (GAL 2002: 197, idézi LAIHONEN 2011: 22).

Fontos leszögezni, hogy a nyelvi ideológiák egyaránt lehetnek explicit és implicit is. Ez a felismerés értelemszerűen módszertani nehézségeket okoz – ennek alapján a jelenségkör nemcsak kimondott véleménykinyilvánítások alapján elemezhető, hanem előhozhatók a diskurzusok és az írott szövegek elemzésével olyan ideológiák is, melyeket a megnyilvánuló maga nem tud körülírni. A kimondott vélekedések olykor a ki nem fejtettektől, ki nem mondottaktól eltérő világképet

reprezentálhatnak (BODÓ 2009; LAIHONEN 2009; TSITSIPIS 2003). SZABÓ TAMÁS PÉTER fenti megállapítása így részben módosításra szorul, hisz maga a szerző elemzése sem zárják ki az interpretációból a rejtett, közvetett elgondolásokat. Ennek megfelelően jelen dolgozat sem fog kizárólag az explicit nyelvi ideológiákra fókuszálni, hanem ugyanolyan jelentőséget fog tulajdonítani az impliciteknek.

4. Elemzések. GELEJI KATONA ISTVÁN műve a bevezetőn túl két részre osztható: Az igaz magyar írásnak Modja felő l valo egynéhány legválogatottabb Observatióskák és Az igaz magyarán szollásnak modja felő l valo néhány legmegjegyeztetendő bb Observatióskák (GELEJI 1645/1866: 295 és 307). Ha a magyar nyelv írásbeli és szóbeli formájának egyaránt van igaz módja, akkor kell, hogy legyen nem igaz is. A szöveg ennek az igaz–nem igaz, avagy helyes–helytelen dichotómiának az ideológiáját végig fenntartja.

- (1) „XXXIV. *Izé* mint egy transzcendens a’ mi nyelvünkben; mert akármit, ha hamar elfébe nem jut, a’ Magyar mind *izének* mond : *Amaz izé, így* szollván; vagy *izét*; s’ a’ tselekedetet megént *izélének* : *Mit izél/ž?* ugymond. Olyan a’ *dolog-is*.” (GELEJI 1645/1866: 323)¹

GELEJI ebben a részletben két ma is rendkívül sokat használt szóról, az *izé*-ről és a *dolog*-ról fejt ki véleményét rosszállóan. Itt megfogalmaz egy olyan nyelvi ideológiát, miszerint léteznek olyan szavak, kifejezések a nyelvben, melyek eredetüknél fogva romlottak, helytelenek, kerülendőek. FABULYA MÁRTA (2007) szerint e kifejezésekkel kitölthetők a gondolkodás szünetei, a töredezettség elkerülésére használhatók a nyelvben – s pont ez az, ami miatt viszont GELEJI KATONA ISTVÁN már a 17. században is nyelvi igénytelenségként tartja számon ezeket, mivel a magyar nyelvben mindent lehet *izé*-nek nevezni, ami nem jut eszünkbe.

- (2) „XIII. *Melly* és *ki* e’nyiben külömböznek, hogy a’ *melly* *reft*, személytelen dolgot, s’ a’ *ki* pedig személyt jegyez. Mint : *Az Ifjen a’ ki; az ember, a’ ki; az Angyal, a’ ki.* etc. Nem, a’ *melly*. *A’ föld, a’ melly; a’ bűn, a’ halál, a’ melly* etc. Nem, a’ *ki*. Ezeket a’ mi Magyarink igen rutul szokták *confundálnia*, így szollván : *Kit Ifjen el-távoztasson, pro, mellyet. Az egyet, a’ foldet, a’ tengereket, kiket Ifjen teremtet, pro, mellyeket. Nyilaid, kik, bűneim, kiknek; sebeim meg-bűzhdtek, ki miatt; bélim, kik* etc. és több e’ féle distelenfégek; holott igazán így kellene szollani : *Nyilaid, mellyek; bűneim, mellyeknek; sebeim meg-bűzhdtek, mely-miatt; béleim, mellyek* etc.” (GELEJI 1645/1866: 313)

A (2)-ben újra megfogalmazódik az az ideológia, miszerint lennének olyan szószervezetek, amelyeket ugyan használ a közösség, mégsem helyénvalóak. GELEJI egyfajta helyesség–helytelenség dichotómiára épülő ideológiát implikál ismét. Így ezen elképzelés szerint az *amely* csak személytelen dologra, az *aki* pedig csak személyre utalhat. Élőnyelvi példákat hoz arra, ahogyan alkalmazni szokták őket, s saját intuícióira alapozva mondja meg azt, hogy e kötőszavakat hogyan kell hasz-

¹ A kurzív kiemelések a szövegkiadásból származnak.

nálni. A részlet fontossága abban rejlik, hogy az értékítélethez esztétikai értéktulajdonítás társul. Itt a *rútság* és a *dísztelenség* fogalmai kerülnek elő, mintha ezen mértékek mentén meghatározhatóvá válna e kifejezések adekvátsága. Úgy ítélődnek el ezek a szavak, mintha értelmességük, helyénvalóságuk egy objektív skálán mérhető volna, pedig valójában ezek csak a szerző saját értékítéletei, attitűdjei, élőnyelvre tett metanyelvi reflexiói.

A Magyar Grammatikatska szerzője azon túl, hogy a helyesség maximáját megfogalmazza, beszél a szükségességről is, véleménye szerint ugyanis léteznek olyan nyelvi formulák, melyek feleslegesek. Emellett konstruál egy olyan ideológiát is, miszerint a szavak jelenlegi jelentését történeti etimológiájukhoz kellene kötni, s a jó nyelvhasználatnak mindezzel tisztában kell lennie.

- (3) „XVII. Ez a Magyar fzőban éktelen *pleonafmus*, hogy az-*o*-t foknak gyakorlatossággal fzu²kfűgtelenül mondják, főt néhánykor ugyan kettőztetik-is. Mint : *Az Iftennek az o jo-volta; Evangeliumnak Anya-fzent.egy-házban o predikállásával ; az o juhainak igazi hiveinek az o táfáfágokban etc. Otsmánfság!*” (GELEJI 1645/1866: 314–315)

Az előbbi részletekhez kapcsolódván itt egy olyan ideológia jelenik meg implicit módon, mely szerint léteznek olyan szavak, melyek feleslegesek, funkciótlanok a mondatban. Ilyennek ítéli meg GELEJI az *ő* + birtokos személyjeles főnév szókapcsolatot. Itt is esztétikai értékítéletet láthatunk: előbb éktelenségnek, később ocsmányságnak titulálja az ilyen nyelvhasználatot a szerző.

- (4) „XXI. Ez fintsen valami illetlenfűg nélkül, hogy minden rokonfűginkat, *atyánkfiainak* mondjuk, holott kőzzul foknak vagy anyánk, vagy bátyánk, vagy nénénk, vagy ótsénk, vagy hugonk etc. fiai. *Nemzo* az atya, *fzu²lo* az anya.” (GELEJI 1645/1866: 316)

A (4)-ben az *atyánkfia* szóról elmélkedik a szerző. Használatát egyfajta illetlenségnek ítéli, mert a rokon nem csak édesapánk fia lehet.² Szintén impliciten fogalmazódik meg az ideológia, miszerint egy szó akkor helyes, ha mai alkalmazása nem mond ellent etimológiájának, tehát akkor van értelme az *atyánkfia* szót használni, ha valóban édesapánk fiáról akarunk beszélni, s akkor a *szülő* szót, ha arról a személyről disputálunk, aki a világra hozott minket.³ Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy GELEJI ezekkel a reflexiókkal a szavak használatának túlzott szabá-

² E sajátos és nyilvánvalóan megalapozatlan etimológiára ironikusan megjegyezhetnénk, hogy GELEJI KATONA ISTVÁN a feminista mozgalmakat és a Gender Studies kialakulását évszázadokkal megelőzte.

³ GELEJI az *atyánkfia* lexéma kapcsán nem téved az etimológiában, ugyanis a TESz. tanulmányai szerint eredeti jelentése 'valakinek közös apától származó fiútestvére'. Az (5) részletben idézett *házasodás-nőzés* kérdésében azonban nem állít fel valós etimont (vö. TESz. *atyánkfia*, *ház*, *nő*).

lyozására való törekvést artikulált, amelynek alapja a jelentések időbeli változásának figyelembe nem vétele volt.

- (5) „*Nőzni* azért (nem *nőfzni*) a’nyit téfzen, mint *nőt venni*, fokval helyesben mint *házafulni* ; mert az azt jegyzi, hogy *házat venni*, *szerezni*, s’ nem minden házaful pedig meg, a’ ki feleséget, vagy *nőt* vélzen, sem nem mindennek vagyon *nő* je, vagy felesége, a’ kinek háza vagyon. De szolljunk ám ottan itt is az immár bé-vőtt szokás szerént.” (GELEJI 1645/1866: 317)

Az (5) szintén a szerző egyfajta túlzott etimologizálásának példáját mutatja meg nekünk. Itt arról elmélkedik, hogy a *házasodik*, illetve *házasul* igék használatát azért hajtjuk végre helytelenül, mert a *ház* szótöből kifolyólag e szónak arra kellene vonatkoznia, ha valaki házát szerez vagy vásárol. S ezért volna a *nőzik* ige helyesebb, amely nyilvánvalóvá tenné, hogy arról van szó, hogy valaki feleségül vett valakit. GELEJI eddigi javaslatai után meglepő módon utolsó idézett mondatával dekonstruálja a diskurzusban korábban előhívott ideológiát, s újat hoz létre, mely szerint mégis helyénvalóbb az úzus, a nyelvi szokás szerint használni az igét.

- (6) „XXXI. Némellyek így szollnak: *Mi-is mondhatnánk, tselekedhetnénk, művelhetnénk* etc, *azt*, pro, *mondhatnak, tselekedhetnek, művelhetnek*. A’ Székelyek pedig így szoktak szollani : *Ha ott ne legyek ; ha ezt ne mondjam* etc. pro : *Ha ott nem léfzek vala ; ha ezt nem mondom vala*; a’ dolog így s’ így léfz vala. Némellyek ezvel is igen élnek, főképpen a’ Száfos emberek : *Ne hogy, pro, hogy ne*. Némellyek illyen szollálfal-is élnek: *Agoston üdejében ; világ-teremtetéfe-ulta, gyermeksege-ulta, pro : Világ-teremtetéfe-től, gyermekségétől fogva ; innen vagyon azulta, miulta, a’vagy a’ mint* némellyek szollnak : *azultától, multatol fogva* etc. ki így szoll : *keleb*, s’ ki így : *kebel*, ki *pőkni*, s’ *köpni*. etc.” (GELEJI 1645/1866: 321)

A dolgozatban eddig felvázolt Geleji-kép alapján e fent idézett rész meglepő lehet a Magyar Grammatikáskában, ugyanis teljes toleranciát mutat bizonyos nyelvváltozatokkal szemben, így ideologikusan legitimálva azokat. Egyrésztől székely sajátosságnak tekinti a *ha* kötőszó után a felszólító mód használatát a jelen idejű alak + *vala* formulájú múlt idő helyett, míg szász egyediségnek a *hogyne* helyetti *nehogy*-ot. Annak ellenére, hogy leírja a „helyes” változatokat, ebben az esetben nem ítéli el a másik alakokat. Más nyelvjárási sajátosságokat is emleget azok területének nevesítése nélkül, ilyen például a *pőkni* ~ *köpni*, a *kebel* ~ *keleb*, az *idő* ~ *üdő*, az *-ulta* és a *-tól fogva* alakváltozatok.

- (7) „I. A magyar nyelv noha ki-vált képpen valo, és a többi nyelvektől külömbözö tulajdonfágu, és eredetű, mind-az-által a Sidobol, Görögbol, Németbol, Tótbol etc. fok fzők ögyeledtek közzéje.” (GELEJI 1645/1866: 307)

A magyar nyelv egyediségére vonatkozó ideológia többször is explicitté válik a Magyar Grammatikáskában, GELEJI több oldalon keresztül fejtegeti, hogy milyen különbségek vannak a deák (latin) és a magyar nyelv között alakilag, például abból

a szempontból, hogy mik azok, amiket a magyar nyelv tud egy szóval kifejezni, és mik azok, amiket a latin. Utóbbi kapcsán érdemes azt is megjegyezni, hogy arról is elmélkedik, hogy a magyarok nyelvükben helytelenül használják a passzív igei paradigmát, ami a „*latinban oly természetes*”.⁴ Ebben a részletben értéksemlegesen közli, hogy több idegen nyelvből is vett át szavakat a magyar, s ezeknek használatát nem ítéli el, sőt egy helyen azt is fejtegeti, hogy bizonyos kifejezések esetén adekvátabb a latin változatot alkalmazni, mivel a magyar szóalak nem megfelelő.

A nyelvromlás képzete a mai napig elő-előtűnő ideológiája a magyar nyelvet beszélők körében. Lássunk hát erre példát GELEJI szövegéből:

- (8) „Mert inkább mindennek a’nak irattatáfaban tsak a’ pronuntiation, a’ ki-mondatáf fonuffát [...] követik, s’ azoknak pedig gyűkereiket eredetiket, és természetiket tsak nem is vizsgálják, s’ innen vagy, hogy tsak nem menyí Magyar vagy, meg a’nyi módon ír. A szollásban-is fok rut illetlenfégek vagynak, mellyek-is ez okból származtak, hogy senki a’ szóknak tulajdonfáigkat fel nem keresi, sem azokat a’ többi nyelvekhez, és ezen nyelvből hasonló szollásokhoz, nem alkalmaztatja, hanem tsak kiki a’ mint tsetsemő korában szollni tanult, öreg-korában-is úgy szoll; melly miatt ez az ékes és bölts nyelv igen meg-otrombult, és elparafztult.” (GELEJI 1645/1866: 294)

Ebben az idézetben rendkívül explicit módon jelenik meg egyfajta nyelvromlás-ideológia. A korábban „ékes és bölcs” nyelv GELEJI szerint korára „elotrombásodott” és „elparasztosodott”. Durva kritikát fogalmaz meg kortársaival szemben, miszerint olyan szinten tudnak csak beszélni magyarul, ahogyan azt az anyanyelv-elsajátításkor megtanulták. GELEJI azt is problémának látja, hogy nincs egységesült helyesírás, ahány magyar ember van, annyiféleképpen írnak – ebből kifolyólag a mű első része lényegében helyesírási előírásokat tartalmaz. Érdemes röviden kitérni arra, hogy a nyelv romlásának, egy a múltban meglévő ideális szinkron metszet meglétének a képzete ma is divó elképzelés. Ahogy KISS JENŐ (2011: 11) erre vonatkozó tanulmányában rámutat, az emberek a nyelvnek negatív irányba történő változását elsősorban a beszélt nyelvben észlelik – ahogy GELEJI is.

5. Összegzés. Dolgozatom arra kívánt rávilágítani, hogy a nyelvideológiák kutatása nyelvtörténeti kontextusban is lehetséges, s talán azt is ki lehet jelenteni, hogy a nyelvi ideológiák teljes megismeréséhez szükséges a történetiség dimenziójában is vizsgálni a jelenséget.

E tanulmányban GELEJI KATONA ISTVÁN Magyar Grammatikatska című művében szövegelemzéssel értelmeztem egyes, a szövegben explikálódó vagy implicit módon jelen lévő metanyelvi elképzeléseket. A kutatás során azt tapasztaltam, hogy nyelvi gondolkodásunkban bizonyos ma is jelen lévő nyelvi ideológiák mag-

⁴ GELEJI itt azt is mondja, hogy ha nem tanuljuk meg az igék aktív és passzív használata közötti különbséget, akkor „*az értelem nem tsak disztelen, hanem ellenkező, sőt néhánykor ugyan káromkodo-is lenne*” (GELEJI 1645/1866: 309).

jai már a 17. század derekán is tapasztalhatóak voltak a nyelvről szóló diskurzusban. Gondolok itt a nyelvromlás vagy a helyesség–helytelenség élesen elkülöníthetőségének ideológiájára, illetve a magyar nyelv egyediségének diskurzusokba való beemelésére.

Hivatkozott irodalom

- BODÓ CSANÁD 2009. „Hamarabb, mikor kicsike, oláhul, aztán magyarul” (A nyelvi szocializáció mintái moldvai kétnyelvű beszélőközösségekben). In: BORBÉLY – VANČONÉ KREMMER – HATTYÁR szerk. 2009: 295–301.
- BORBÉLY ANNA – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ – HATTYÁR HELGA szerk. 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FABULYA MÁRTA 2007. *Izé, hogyhívják, hogymondjam*. Javítást kezdeményező lexikális kötőelemek. *Magyar Nyelvőr* 131: 324–342.
- GAL, SUSAN 2002. Language Ideologies and Linguistic Diversity. Where Culture Meets Power. In: KERESZTES LÁSZLÓ – MATICSÁK SÁNDOR szerk., *A magyar nyelv idegenben*. Debreceni Egyetem, Debrecen. 197–204.
- GELEJI KATONA ISTVÁN 1645/1866. Magyar Grammatikája. In: TOLDY FERENC szerk., *Régi magyar nyelvészek Erdőstől Tsétsiig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 291–329.
- HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET 2009. Értéktulajdonítások a nyelvi vélekedésekben. In: BORBÉLY – VANČONÉ KREMMER – HATTYÁR szerk. 2009: 76–83.
- KISS JENŐ 2011. Nyelvromlás? *Magyar Nyelv* 107: 9–20.
- LAIHONEN, PETTERI 2009. A magyar nyelvi standardhoz kapcsolódó nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In: LANSTYÁK ISTVÁN – MENYHÁRT JÓZSEF – SZABÓMIHÁLY GIZELLA szerk., *Tanulmányok a kétnyelvűségről 4*. Gramma Kiadó, Dunaszerdahely. 47–77.
- LAIHONEN, PETTERI 2011. A nyelvideológiák elmélete és használhatósága a magyar nyelvvel kapcsolatos kutatásokban. In: HIRES-LÁSZLÓ KORNÉLIA – KARMACSI ZOLTÁN – MÁRKU ANITA szerk., *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 22–29.
- MAITZ PÉTER 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv* 102: 307–322.
- NÉMETH MIKLÓS 2009. Első nyelvtaníróink megjegyzései saját koruk élőnyelvéről. In: BORBÉLY – VANČONÉ KREMMER – HATTYÁR szerk. 2009: 84–89.
- SZABÓ TAMÁS PÉTER 2012. „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”. *A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében*. Gramma Kiadó, Dunaszerdahely.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TSITSIPIS, LUKAS D. 2003. Implicit linguistic ideology and the erasure of Arvantika (Greek-Albanian) discourse. *Journal of Pragmatics* 35: 539–558.

- C. VLADÁR ZSUZSA 2012. *A régi magyar grammatikák*. Habilitációs értekezés, kézirat. ELTE BTK, Budapest.
- C. VLADÁR ZSUZSA 2014. A 17. századi magyar grammatikák héber vonatkozásai. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár. 206–228.

Szókészlet- és jelentéstörténeti vizsgálatok

A romani és beás eredetű szavak alapkérdései és alapproblémái a magyar nyelvben

ARATÓ MÁTYÁS

Pécsi Tudományegyetem
matyas.arato@gmail.com

A tanulmány igyekszik a romani és beás nyelvből származó szavak kérdéskörét tisztázni a szakirodalom kritikai elemzése, illetve saját kutatás eredményeinek bemutatása révén. A tudományos diskurzusban a korábban nem definiált *cigány jövevényszó* terminus használatának problematikáján túl az eddig kevésbé vizsgált adaptációs rendszerszerűség, a forrásnyelvek differenciálása, valamint a romani és beás eredetű kifejezések jelenlegi használati trendjei kerülnek fókuszba.

Kulcsszók: jövevényszók, romani, beás, kölcsönzés.

1. Bevezetés. A nyelv legkevésbé stabil, legkönnyebben változó szintje a szókincs. A nyelvi érintkezés során is a szavak az elsők, amelyek egyik nyelvből a másikba kerülnek (VAN COETSEM 1988: 26; THOMASON–KAUFMAN 1988: 37). A romani jövevényszavak mibenlétével foglalkozó művek a téma tárgyalását első-sorban két fő kérdéskör köré építik fel. Leggyakrabban az átvett szavak számának megállapítása kerül fókuszba (vö. SCHIRM 2006: 149; BOROS–SZÜTS 1986), majd ezt követi a romani eredetű szavak magyar nyelvben elfoglalt helyének, rétegeinek vizsgálata (JENŐ–VETŐ 1900; BÁRCZI 1975: 369; KIS 2014: 3). A téma feltárásában és elemzésében munkálkodó tudományos és kevésbé tudományos résztvevők úgy jelölik ki a diskurzus irányait és határait, hogy néhány előzetes kérdést, illetve alapproblémát nem vetnek fel. Gyakran úgy beszélünk „cigány jövevényszavakról”, hogy nem tudjuk, mit értünk *cigány jövevényszó* alatt: egy bizonyos népcsoport által használt és átadott szavak bármelyikét, vagy az ő nyelvükből származó ind réteg elemeit, esetleg mindkettőt; továbbá nem tudjuk, mikor kerültek ezek a szavak a magyar nyelvbe, mely nyelveken keresztül és milyen közegben történt a transzfer.¹ Nem tudjuk azt sem, hogy milyen rendszerszerűség fedezhető fel az egyébként igencsak nehezen átlátható folyamatokban. Egy nyelvváltozatból való szavak ezek, vagy különféle dialektusok a forrásai a kölcsönzéseknek? Egy stílus-regiszterről beszélünk-e, vagy többről? Nem ismerjük, hogy más rétegekhez képest a romani és beás jövevényszavak a feltételezett társadalmi réteghez való kapcsolódásukon túl milyen használati és ismertségi megoszlást mutatnak területi, életkor, illetve egyéb változók alapján.

A „cigány jövevényszavak” kérdésköre épp ezért tisztázatlan² – gyakran olyan kevésbé, vagy egyáltalán nem bizonyított, mégis evidenciának vélt állítások hangzanak el, majd öröklődnek tovább, melyeket tanulmányomban igyekszem kiegészí-

¹ VAN COETSEM (2000) elmélete alapján a nyelvi kapcsolatok során bekövetkező átadás/átvételi folyamatokra a *transzfer* kifejezést használom.

² Tanulmányomban a *romani* és a *beás nyelv* kifejezést használom, azonban ha másoktól idézek, megtartottam a *cigány nyelv* kifejezést, mely ez esetben a romanira vonatkozik.

teni, árnyalni vagy épp cáfolni. Ezen túlmenően olyan kérdéseket vetek fel, melyeknek nemcsak megvitatása, de a kérdések feltevése is elmaradt korábban. Ezek egyrészt más irányba terelhetnék volna a témáról folytatott diskurzust, másrészt viszont talán nem véletlen, hogy eddig ezekre a problémákra nem is keresték a választ. A tanulmányt néhány beás eredetű szó ismertetése egészíti ki, mely téma kutatása néhány feljegyzést leszámítva – ismereteim szerint – egyelőre nem kezdődött meg.

A kutatás elsődleges módszerét a szakirodalom kritikai elemzése képezi, másodlagos forrásként pedig Kresztyankó Annamáriával közösen tervezett kutatásom előzetes eredményeire támaszkodom, melynek során kérdőíves módszerrel vizsgáltuk a többségi társadalmi beszélők körében egyes romani és beás eredetű vagy annak tartott szavak ismertségét és használatát. A kérdőív 42 szó ismertségét, jelentését, alakváltozatait, valamint a magyar nyelvbe való beágyazottságát vizsgálja oly módon, hogy a résztvevőknek az egyes kifejezésekhez rokon értelmű szavakat kellett rendelniük, valamint mondatban is használni őket, a szóhasználat gyakoriságát pedig maguk értékelték. A kutatás során eddig több mint ezer, véletlenszerűen kiválasztott 11–84 év közötti adatközlő eredményeit vizsgáltuk Magyarországon és néhány szomszédos országban, melyek egyelőre nem reprezentatívak, de a tendenciákat jól mutatják.

Tanulmányomban először ismertetem azt a történelmi keretet, melyben megjelenik a cigány eredetűnek tartott jövevényszavakkal kapcsolatos diskurzus, valamint annak szereplőit és az általuk képviselt narratívát. Másodsorban felvázolom a romani eredetű szavak adaptációs sémájának egy lehetséges csoportosítását, valamint azokat az eseteket, amelyekben a romani eredetű szavak más, hasonló hangzású szavakkal keveredve okoznak zavart a szóhasználatban. Végezetül megemlítek néhány beás eredetű szót, majd azt vizsgálom, hogy a romani, illetve beás szavak alapvetően maradványjelenségek-e, vagy két különböző nyelv beszélői közötti kontaktusról van szó, esetleg a kettő nem is zárja ki egymást.

2. Történelmi keret. Az etimológia a 20. században a nyelvtudományon, sőt a történeti nyelvészetben belül is háttérbe szorult. MALKIEL az etimológia hanyatlásának nem kevesebb mint tizenhárom főbb okát sorolja fel laza sorrendben (1993: 135–142), ezekből érdemes felidézni a következőket (KICSI 2007):

1. Nincs kidolgozva az etimológia általános elmélete;
2. A szinkronikus szemlélet diadala a diakronikussal szemben;
3. A valaha felállított nem triviális etimológiák jelentős része hibás, ami ellentmond a tudományosság alapvető kritériumainak;
4. A történeti nyelvtanok és az alapos filológiai szövegkiadások jelentős része – az etimológiai szótárakkal rivalizálva – kidolgozott szómutatókkal jelenik meg;
5. Egy új etimológia kidolgozásakor hallgatólagos követelmény minden régebbi kísérlet áttekintése.

A magyar nyelv romani eredetű rétege iránti figyelem épp akkor növekedett meg, mikor az etimologizálás visszaszorult. Ezt részben motiválhatta az a tény, hogy a romani nyelv és általában véve a cigányság kutatása intenzívebbé és gyakoribbá vált az elmúlt 150 évben, de ez nem magyarázza a diskurzus irányait, sem az abban résztvevők attitűdjeit és motivációit.

3. A diskurzus

3.1. A diskurzus résztvevői. Gyakran idézik példaként (pl. SCHIRM 2006: 149), hogy a TESz. mindössze 16 szót tart maradéktalanul cigány eredetűnek, míg KAKUK MÁTYÁS Cigány közvetítésű jövevényszavak a magyar nyelvben (1997) című könyvében több mint 300 szóról állítja ugyanezt. Míg a nyelvészek a minimalista felfogást képviselve óvatosak az etimologizálást illetően (lásd MALKIEL említett aggályait), addig a tudományt szakmai iskolázottság nélkül űzők igyekeznek a cigány etimológiák számát minél magasabb szinten tartani, ezáltal nézetük maximalista felfogást tükröz. A minimalista felfogás hátterében a tudományosság kritériumainak való megfelelés mellett a kisebbségi nyelveket/nyelvváltozatokat beszélők tudatos vagy tudatalatti stigmatizálása is állhat, míg a maximalista nézet a személyes hírnevet is elhozhatja a szerzőnek – állításainak valóságtartalmától függetlenül.

3.2. A diskurzus irányai. A tudományos igénnyel készült művek általában a cigánynak tartott jövevényszavak használati körét, gyakoriságát és stílusértékét mutatják be, újabban pedig cáfolják az áltudományosnak ítélt etimológiákat, többnyire hangtani és szemantikai alapon is (SCHIRM 2006: 149). A tudományosság kritériumainak nem vagy kevésbé megfelelő művek pedig mit sem törődve az őket és munkásságukat ért kritikákkal, újabb és újabb hajmeresztő szószármaztatásokat gyártanak, a negatív kritikát pedig személyes támadásnak állítják be (KAKUK 1993, 1994, 1995, 1997).

4. A romani eredetű nyelvi réteg. A szakemberek megállapították, hogy a magyar nyelvben található romani eredetű nyelvi réteg helyzete különbözik más rétegektől: a szavak alulról felfelé terjednek, és ritkán jutnak el felsőbb regiszterekbe. A társadalom alacsony presztízst tulajdonít ezeknek a szavaknak, és előfordul az is, hogy a beszélőt megbélyegzik a túl sok romani eredetű szó használatáért. A romani szavak átvételének ideje is homályba vész, valamint nehéz pontosan meghatározni az átdó nyelvváltozatot és az átvétel pontos idejét (SCHIRM 2006: 150).

A 2. világháború után átvett kifejezések főként a lovári cigányból származnak, míg az ennél korábbiak a romungróktól valók (vö. KAKUK 1993: 196; VEKERDI 2000) – egyszerűsíti le a meglehetősen konfúz képet a két kutató, holott az olyan szavak, mint pl. *ruppó* 'egyforintos pénzérme' geminátája leginkább arra utal, hogy ez nem centrális romani³ > magyar átvétel. A centrális romani beszélők (kárpáti cigányok, exonimával élve romungrók) főként a vidék nyelvének, a helyi magyar

³ A Magyarországon is beszélt *kárpáti cigány*, *romungró* vagy *magyarcigány* elnevezésekkel illetett nyelvjárás a romani nyelv centrális dialektusai közé tartozik, tanulmányomban ezt a megnevezést használom.

nyelvjárásnak adhattak át szavakat; a városokban elvétve voltak jelen kárpáti cigányok; az argó polgári/városi jelenség, tehát az argó szavai mindig a városi lakosság nyelvéből jönnek. A *komál* 'szeret' -o- hangja viszont azt mutatja, hogy színtő eredetű szóról beszélhetünk.⁴ A szavak elemzése nyomán az látszik, hogy több esetben nem centrális romani > magyar átvétellel van dolgunk. Ugyanakkor nem véletlen, hogy napjainkban a lovári, míg korábban a centrális nyelvjárásokból igyekeztek eredeztetni a szavakat. Ha önmagában nem is nevezhető egyik nyelvjárás sem sztenderdnek, az átvételeket intézményesen kiemelt (lovári) és (Magyarországon mindenképp) homogénnek tételezett (centrális és lovári) változatok társadalmi vonatkozásainak kontextusában – a „standard ideológiája” mentén – értelmezik (MILROY 2001; BODÓ 2014).

4.1. A luxus jövevényszavak kérdése. A romani jövevényszavakat gyakran luxus jövevényszavaknak tartják (SCHIRM 2006: 150), amely kategóriát NYOMÁRKAY eképp definiálja: „Az ilyenfajta átvételeket, melyekre tulajdonképp nem volt szükség, amelyek semmiféle szókincsbeli űrt nem töltöttek be, luxus jövevényszavaknak szokták nevezni” (2013). Általános tapasztalat azonban, hogy a nyelvben nincs két teljesen azonos jelentésű szó – még az igen hasonló jelentésűek között is szokott lenni stilisztikai eltérés (FEJES 2013).

Kutatásunk előzetes eredményei azt igazolják, hogy a romani jövevényszavak és a vele eseteként helyettesíthető alakok nemcsak stilisztikailag, de szemantikailag sem teljesen azonosak. A *csór* (< romani *čorèl*) eredetileg 'lop, eltulajdonít' jelentése enyhült, az adatközlők jelentős részénél inkább 1. kis értékű tárgy ellopását, pl. „*Elcsórtak* egy rágót a pultról.”; 2. kölcsönvételt jelent, pl. „Holnap *elcsórom* majd a tesóm felsőjét.” A *piál* (< romani *pijèl*) szó eredeti jelentése 'iszik', a magyarban azonban szinte kizárólag alkohol fogyasztására használatos, pl. „Szombat esténként *piálunk*”. A *dzsál* (< romani *džal*) szó eredeti jelentése 'megy', jelentése mára gyakran 'siet, elhúz, rongyol', pl. „*Dzsaljunk*, már nincs sok idő.”, vagy „*Dzsaljunk* el innen!”. A legtöbb szót tekintve a stilisztikai eltérések mellett komolyabb szemantikai eltérések is tapasztalhatók, melyek azonban beszélőnként változhatnak.

4.2. Az adaptációs séma. A romani szavak adaptációja nem egy bizonyos sémát, hanem többfélét követ, ezért is nehézkes benne rendszerszerűséget felfedezni. Gyakran találkozunk olyan példákkal, melyeknek épp a romani nyelv egyes szabályai határozták meg az alakulásukat. Például a *lovè* 'pénz' szó csak többes számú alakban használatos, az egyes számú *lovò* 'pénzérme' alak alig ismert. A kártyázás során mindig több kártyát használunk, ezért a kártya többes számú *lila* alakja sokkal gyakrabban fordul elő, mint az egyes számú *lil*. Épp az lett volna tehát rendkívüli, ha a szinte használatlan alapalakjuk vevődik át (vö. BÁRCZI 1932: 20; SCHIRM 2006: 152).

⁴ TÁLOS ENDRE szóbeli közlése alapján.

Az *-a* megjelenése az Sg alakban mássalhangzóra végződő főnévi kategóriáknál a többes szám jele, pl. *bula* 'fenék' (< *bùla* Pl < *bul* Sg), *dzsuva* 'tetű' (< *džùva* Pl < *džuv* Sg), *kula* 'szar' (< *khùla* Pl < *khul* Sg), más esetben lehet a vocativusé, pl. *benga* 'nagydarab' (< *bènga* Voc < *beng* 'ördög'), *roma* 'cigány férfi' (< *ròma* Voc < *rom*). Az egyetlen szó azonban, mely minden kétséget kizáróan vocativusi átvétellel, a *Devla* 'Isten'. A nominativusi alakja nem oláh-cigány nyelvjárásokban kontrahálhatóan *Děvel* 'Isten', míg az oláh-cigány nyelvjárásokban kontrahált *Děl*.⁵ A szóban paradigmatisztikus váltakozás van, a szó függő alakja mindkét nyelvjáráscsoportban *Devlès* 'Istent', vocativusa *Dèvla* 'Isten!' (TÁLOS 2007).

SCHIRM példaként megemlíti a magyar *bibas* 'gyámoltalan' szót a gyakori szóvéglekopásra, de ebben az esetben nem erről van szó: a szó eredete nem a romani *bibastalo* 'szerencsétlen', hanem maga a *bibàs* 'balsors' (vö. TESz. *bibas*). Az említett romani főnév jelzőként való használata nem párhuzam nélküli, újabb példaként vö. *nagyon dzsukel* 'nagyon jó' (< romani *žukèl* ~ *žukèl* ~ *džukel* 'kutya') valószínűleg a *nagyon állat* mintájára.

KAKUK nagy mennyiségű hangutánzó és hangfestő szót vezet vissza a romanira (1997), melyeket rendre cáfolnak, de nem mindig elégséges apparátussal. A *piszkál* esetében SCHIRM megjegyzi, hogy nem vezethető le a romani *pes_{REFL} xal_{VP}* szerkezetből (2006: 154). Az átvétel 16. századi adatolása (lásd TESz. *piszkál*) gyakorlatilag kizárja a kifejezés kései, oláh-cigány voltát. Míg azonban oláh-cigány dialektusokban (pl. lovári) a *xal* 'eszik' + *pes* 'önmagát' összetétel jelentése 'veszszekszik', a centrális romaniban ez nem adatolt. A nyilvánvaló szemantikai különbségeken túl (eszik/veszszekszik ↔ piszkál/babrálni) a legfőbb ellenérv morfológiai: a reflexív névmás alaphelyzete mindig posztverbális, preverbális használata még emphatikus helyzetben is jóval ritkább, mint a magyarban. A KAKUK által is idézett (1997), majd SCHIRM által cáfolt (2006: 156) másik problematikus etimológia a *pallos* szóé. SCHIRM helyesen jegyzi meg, hogy nehezen hozható kapcsolatba a *pàle* 'vissza' + *šinèl* (< *šinèl*) 'vág' szerkezettel, hiszen egyrészt nem jellemző a magyarba bekerült jövevényszavakra, hogy az átadó nyelv két szava az átvevő nyelvben egy szóvá olvadna össze úgy, hogy a második szóból csak egy hang őrződne meg, másrészt így bármely *s* hanggal kezdődő cigány szó lehetne az etimológia alapja. Az ezzel nem magyarázható *-ll-* geminátánál is nagyobb probléma, hogy a szó már a 16. században is adatolt (TESz. *pallos*), így csak a centrális romani lehetne az átvétel alapja. A régi *čh* hangból az oláh cigányban *ś* lett (majd magyar hatásra *š*-re változott)⁶, a centrális dialektusokban azonban megőrződött. A szóátvétel alapja tehát a *činèl* alak lehetett volna, így ez az etimológia teljes biztonsággal kizárható.

A romani igék a használt adaptációs mechanizmusuk alapján több csoportra is oszthatók, erre tettem kísérletet az alábbi módon:

⁵ A lováriiban szinte mindig hosszú: *děl*, de mára a centrális romaniban is megjelent a rövidült *del* alak (vö. ADAM et al. 2009; KOPTOVÁ-KOPTOVÁ 2011).

⁶ Az archaikusabb változatokban még ma is előfordul a régi zárhangejtés.

1. táblázat

A romani igék adaptációs sémájának egy lehetséges csoportosítása

Csoport	Átvétel módja	Példa
1.	$\Sigma + -\emptyset$	<i>csór</i> 'eltulajdonít' (< <i>čorèl</i>), <i>kúr</i> 'közösül' (< <i>kuřèl</i>)
2a	$\Sigma + -áz$ (ikes)	<i>avázik</i> 'jön' (< <i>avèl</i>), <i>rovázik</i> 'sír' (< <i>rovèl</i>), (<i>le</i>) <i>delázik</i> '(pénzt) lead, letejel' (< <i>del</i>)
2b	$\Sigma + -áz$ (iktelen)	<i>csumidáz</i> 'csókol' (< <i>čumidèl</i>), <i>kamáz</i> 'szeret, ked- vel' (< <i>kamèl</i>), <i>dikház</i> 'néz' (< <i>dikhèl</i>)
2c	$\Sigma + -óz$ (ikes)	(<i>be</i>) <i>mutrózik</i> '(be)vizel' (< <i>mutrèl</i>)
2d	$\Sigma + -iz$ (ikes) ⁷	<i>avizik</i> 'jön' (< <i>avèl</i>)
3.	$\Sigma + -ál$	<i>vakerál</i> 'beszél' (< <i>vakerèl</i>), <i>piál</i> 'italozik' (< <i>pijèl</i>), <i>bazsevál</i> '(vonós) hangszerezen játszik' (< <i>bašavèl</i>), <i>malavál</i> '(meg)üt' (< <i>malavèl</i>)
4.	3SG.IND	<i>csalavël</i> 'megver, megüt' (< <i>čalavèl</i>), (<i>meg</i>) <i>márël</i> 'megver' (< <i>marèl</i>), <i>merel</i> 'meghal' (< <i>merèl</i>), (<i>el</i>) <i>cirdel</i> 'elhúz, elmegy' (< <i>cirdèl</i>), <i>dzsal</i> 'megy' (< <i>džal</i>)
5.	2SG.IND	<i>dikhenc</i> ~ <i>dikhic</i> 'látod' (< <i>dikhès</i>)
6.	2SG.IMP	<i>ácsì!</i> 'megállj!' (< <i>āčì</i> IMP < <i>āčèl</i>), <i>uzsgyi!</i> 'gyerünk!' (< <i>uštì</i> IMP < <i>uštèl</i>), <i>dik!</i> 'nézd!' (< <i>dik!</i> IMP < <i>dikhèl</i>)

A kategorizáció összesen 9 csoportra osztja az igéket, melyek 4 nagyobb csoportba tartoznak: a) az igető (Σ) önálló átvétele: 1. csoport; b) az igető képzővel ellátva: 2-3. csoport; c) a 3. személyű indicativus átvétele: 4. csoport; d) 2. személyű indicativus vagy imperativus átvétele, melynek ragozása egyéb alak hiányában defektívvé válik a magyarban: 5-6. csoport.

A kategorizáció azonban számos problémát is felvet. Egyrészt vannak igék, melyek több alakváltozatban élnek, így eltérő csoportokba sorolódnak, vö. *bazsevál* ~ *bazsavel* ~ *bazsevázik* ~ *bazsavázik* (3. és 4.), illetve *malavál* ~ (*meg*)*malavël* (3. és 4.), *avázik* ~ *avizik* (2a és 2d), (*be*)*mutrel* ~ *mutrózik* (4. és 2c) stb. A variánsok háttérében eltérő átadó alakok is gyaníthatók. Másrészt a romani *daral* 'fél' igének létezik a magyarban *daral* és *dárel* alakja is, amely felvetné a 4. kategória $\Sigma + -el$ alapú értelmezését is a teljes indicativus átvétele helyett, megszüntetve ezzel a teljes 4. csoportot. Ennek azonban ellentmond a *dzsal* szó, mely az egyetlen biztos 3SG.IND átvétel, valószínűleg annak rövidsége, pontosabban a személyrag nélkül kiejthetetlen *dž-* igető zárja ki az 1. csoportból.

⁷ Az egyetlen idézett példa KAKUK művében található (1993: 197–201), így a kategória annak fényében létezik, amennyiben a példa is, amely azonban így nem kellően adatolt.

4.3. Etimológiai és szemantikai keveredés. Egyes szavak elemzését megnehezíti, hogy több jelentéssel ismertek, amelyek eltérő szavakra vezethetők vissza. Így például a magyar *bula* 1. 'nő'; 2. 'fenék'; 3. 'női nemi szerv' jelentéssel is rendelkezik: vö. „Két *bula* sétál az utcán. Minden pasi megfordul utánuk.”; ill. „Tedd arrébb a *buládat*.” A 2. és 3. jelentés keveredését a magyar nyelvű szó tabujellege adja: a beszélők többsége nincs tisztában a szó pontos jelentésével, csak annak vulgaritásával. A *bula*¹ szerb-horvát közvetítésű török (< *büla*), jelentése 'muszlim nő' (vö. HJP. *žena muslimanka*), míg a *bula*² romani eredetű szó (< *bul* 'fenék'), az azonban természetes, hogy a mára inkább ismertebb jelentést érzi bele a beszélő, mint az elavult tájnyelvit. Az 1. és 2. jelentés keveredése is megfigyelhető: 'női fenék'. A *górél*¹ 'kukoricatároló', ill. *górél*² 'fönök' (< romani ?**goro* < TURNER 1962–1966: 4345 *gaurá* 'white, yellowish, pale red') etimológiája is két külön szóra megy vissza, de a távoli szemantikai mező nem okoz keveredést.

A cigány jövevényszóként számon tartott *gizda* legalább két értelemmel bír: 1. 'vékony'; 2. 'feltűnősködő, beképzelt', az eredete azonban szerb-horvát (< *gizdav*, melynek a HJP. két jelentését írja le: 1. *kitnjast* 'díszes, kicicomázott'; 2. *ohol, bahat* 'gőgös, büszke, rátarti'). Elsősorban ma is roma/cigány tinédzserek beszédében található meg, romani eredetét viszont alapjaiban kérdőjelezi meg, hogy a romaniban is az idegen eredetű melléknevek között, -(v)o képzővel ellátva *gizdavo* alakban szerepel. Kutatásunk révén úgy tűnik, hogy a szó 'beképzelt' értelme terjed, elsősorban a Budapest és vonzáskörzetében élő fiatalok körében. Budapesten és Pest megyén kívül a 35 év alattiak esetében a 'vékony' és a 'vagány' között választók 24–76%-ot képviseltek, míg a 35 évesek és azon felüliek 7–93%-ot. Budapest és a vidék viszonylatában az összes válaszadót tekintve lásd a 2. táblázatot:

2. táblázat

A *gizda* jelentésmegoszlása Budapesten és azon kívül

	Budapesten	Budapesten kívül
'vékony, sovány'	40%	55%
'vagány, beképzelt'	42%	14%
egyéb	3%	8%
nem tudja/nem válaszolt	15%	23%

5. Beás jövevényszavak. A tanulmány el kívánja kerülni azt a felülről érkező, téves, homogenizáló stratégiát, mely a cigányokat különböző szempontok alapján nyelvileg egységes csoportként kezeli. A beások által beszélt nyelvváltozatokból származó kifejezések tárgyalása ettől függetlenül elengedhetetlen, hiszen egyes kifejezések várhatóan jobban elterjednek majd a közeljövőben, és nem csak a beás közösségek magyar beszédében.

A beás jövevényszavakkal kapcsolatban mindössze két állítással találkozhatunk a szakirodalomban. Az első megállapítja, hogy a beás lakosság kevés ideje van jelen a magyar falvakban, és „jelentősebb számban csak a Dunántúlon, így beás jövevényszavak a magyarban jőszerével nincsenek”, a második kimondja, hogy „a magyar köznyelvben gyakorlatilag nincs kimutatható beás nyelvi hatás” (FLECK–

DERDÁK–ORSÓS 2000: 35). Említést tesznek azonban arról, hogy a beás *tyé plák* 'szeretlek' kifejezésnek talán mégiscsak köze lehet a magyar *csíplek* szóhoz, párhuzamot vonva a romani *xoxamnò* 'hazudós' > magyar *hóhányó* szóval, ami a bizalmas nyelvhasználatot illeti (uo.).

Kutatásunk beás átvételeket is igyekszik feldolgozni. A *punya* 'cigánykenyér' (< beás *pînyé*) szó ismerete elenyésző olyan térségekben, ahol nincs beás lakosság (2%), de még azokon a településeken is alacsony a szó ismerete (< 20%), ahol az embereket érheti beás nyelvi hatás. Ezzel szemben a nem beás lakossággal együtt élők között terjedni látszik egy nem beás **punya* 'lusta' szó (4%), valószínűleg a *punnyad* szóból való elvonás következményeként (vö. *szunya* < *szunnyad*). Az *ájus* 'medvehagyma' használata pedig csak a beások és a velük szoros kapcsolatban élők között használatos a magyarban, rajtuk kívül tulajdonképpen senki sem ismeri (< 1%).

Annak fényében, hogy a *csíplek* nemtől, kortól és földrajzi helytől függetlenül ismert és használatos az országban mindenhol, felmerül a kérdés, miképp fordulhatna elő, hogy míg a magyar *punya* még a nyelvcserén átesett beás közösségek tagjai körében sem feltétlenül ismert, a többségi társadalomban pedig alig, addig a *csíplek* átadását követően elterjedt volna egész Magyarországon? Ráadásul olyan területeken is, ahol nem élnek és valószínűleg sosem éltek beások? Mivel egyetlen más hasonló kifejezés beás etimológiája sem merült fel, így a szó eredete sokkal inkább arra a jelenségre vezethető vissza, mikor a számukra kedves gyermekek arcát csipkedik az idősebbek. Ennek szóbeli kifejezése a „csípem az arcod/fejéd/búrád”, illetve a „csíplek”. A szó feltételezett beás etimológiáját egy komoly szemantikai probléma is tetézi. A beás *tyé plák* szerelem vagy mély, például szülői szeretet kifejezésére alkalmas, a m. *csíplek* jelentése sokkal enyhébb, csak a másik kedvelésének közlésére szolgál. A beásban ez utóbbi jelentésárnyalat a *mi-j drág* kifejezéssel történik.⁸

A szerzők azt tapasztalták, hogy jelenleg csak somogyi és baranyai fiatalok magyar nyelvhasználatában érhetők tetten olykor beás mondattörödékek, kifejezések (FLECK–DERDÁK–ORSÓS: 35). Amennyiben valóban mondattörödékek hallhatók, akkor egyszerű kódváltást kell feltételeznünk, de ez esetben természetesen nem csak Somogy és Baranya megyére korlátozva.

Beás beszélők erdélyi-bánáti (árgyelán) jövevényszavai például: *mácu* '(állati) bél' (< *mác* 'bél'), *sztrátu* 'méhlepény' (< *sztrát* '(anya)méh'). Egyes kifejezések képzővel állnak, például *bruányos* 'pertli, övrész' (< *bru* 'öv' + *-ányos*), *fácányos* 'padló' (< *fácă* '(sár)padló' + *-ányos*), illetve *binyányos* 'rendben, jól (van)' (< *binyé* 'jól' + *-ányos*). Ez utóbbit a beás *binyé, dă!* 'na, jól van!' helyettesítésére használják a beások vicceskedő, általuk „cigányosnak”, vagy „cigánykodónak” nevezett magyar beszéd során. Erdélyi-körösvidéki nyelvjárásból származik a

⁸ Az észak-keleti romani dialektusokban (pl. cerhár) is hasonlóan: vö. *kamavtut* 'szeretlek', de *dragoj mange adi gil'i* 'szeretem ezt a dalt'.

burálni 'hányini' (< *burestyé*), a máramarosi nyelvjárásból pedig például a *gogorálódik* 'begubózik, összegömbölyödik', ill. *gogorát* 'gubó, gömb' (< *gogon* 'gömb alakú kis tárgy') került átvételre.⁹

Ezek a példák azonban beás közösségek mára már dominánsan magyar nyelvű tagjaira korlátozódnak; igen elvértve felfedezhető azonban magyar beszéd során a többségi társadalom tagjainak beszédében, illetve oláh cigány csoportoknál olyan területeken, ahol beások nagyobb számban élnek.

6. Sztrátum vagy maradványhatás. Akár a romani, akár a beás réteget vizsgáljuk, nemcsak azt látjuk, hogy kevés az átvételek száma, és hogy ezek mind egy bizonyos stílusregiszterhez kapcsolódnak, hanem azt is, hogy a szavakat átadó és az azokat átvevő csoport sok esetben ugyanaz. BLOOMFIELD (1935) szociolingvisztikai szempontból a transzfer két alapvető típusát különböztette meg, a *közvetlen* (*intimate borrowing*) és a *távoli* vagy *kulturális* (*remote/cultural borrowing*) kölcsönzést. Közvetlen kölcsönzésről beszélhetünk akkor, amikor egy nyelvi kisebbség szavai kerülnek át az adott többségi nyelvbe, például az Egyesült Államokban az angol így inkorporált spanyol és német elemeket a bevándorlók nyelvéből, vagy ahogyan a romani és beás elemek a magyarba kerültek (STANFORTH 2002: 806).

A közvetlen kölcsönzést a nyelvészet tovább tagolhatja három altípusra: *szupersztrátum* hatásról beszélünk, ha egy magasabb hierarchiájú (ill. presztízsu nyelvű) nyelvből, felülről ered az átvétel, *szubsztrátum* hatásról, ha alulról, egy alacsonyabb hierarchiájú nyelvből történik a kölcsönzés, illetve a *dsztrátum* hatásról, ha státuszában két egyenrangú beszélőközösség között jön létre a transzfer (ROT 1991: 19; 2002: 28; FISCHER 2001: 107).

KONTRA *belső* (dialektális) és *külső* (nyelvek közötti) kölcsönzést különböztet meg. Belső kölcsönzés esetén a kontaktusban részt vevő idiolektusok ugyanazon nyelv különböző változatai: ezen belül beszélhetünk *függőleges* (társadalmi rétegek közti) és *vízszintes* (nyelvjárások közti) belső kölcsönzésről (KONTRA 1981: 11). LANSTYÁK pedig a kétnyelvűség nézőpontjából különíti el a kölcsönzés két típusát: a *gyenge* és *erős* kölcsönzést. A stabil kétnyelvűségi helyzetben gyenge kölcsönzésről beszélhetünk, a nyelvi érintkezés során főként a peremszókinszhez tartozó közvetlen kölcsönszavak kerülnek be, míg az erős kölcsönzés főként nyelvelsajátítási vagy nyelvtanulási helyzetben jellemző (LANSTYÁK 2004: 26, 30).

A kétnyelvűségi helyzetből fakadnak azok a kifejezések is, melyeknek alapszava a romani nyelvből származik, például *butî* 'munka', *lavûta* 'hegedű', majd a magyarban igei jelentéssel jelennek meg *bútyázik* 'dolgozik', *lavutázik* 'hegedül' alakban, a romaniban pedig az ige használatakor megjelenik a magyar igei morfológiára jellemző elem: *butâzinèl* 'dolgozik', *lavutâzinèl* 'hegedül'. A mai magyar

⁹ A példákat Tolna, Baranya, Zala és Heves megyében, valamint Kelet-Szlovákiában gyűjtöttem.

szlengben is előfordul, például *cerhár čikenalòšo* 'zsíros, remek' (< magyar *csikenálos* 'ua.' < romani *čikenalò* 'zsíros, zsírt tartalmazó' < *čikèn* 'zsír, zsíros-ság').

LANSTYÁK ISTVÁN (2004: 25) a magyar nyelvű terminológiában *szubsztrátum* hatás helyett a *maradványhatás* fogalmat javasolja, mivel szerinte az előbbi pontatlan elnevezés. THOMASON és KAUFMAN (1988: 21, 37) definíciója szerint kölcsönzésről (*borrowing*) akkor beszélhetünk, ha egy anyanyelvi beszélő kölcsönzési helyzetben az adott beszélőközösség első nyelvbe idegen jegyeket épít be; az első nyelv megőrződik, csupán változik. A maradványhatás (*interference through shift*) esetében az átvitel a másodnyelvbe történik nyelvcserhelyzetekben, és azáltal érvényesül, hogy a közösség tökéletlenül sajátítja el a célnyelvet. A két beszélőközösség dominanciája alapján a maradványhatásnak a már említett három fő típusát különböztethetjük meg: a szupersztrátum, a szubsztrátum és az adsztrátum hatást. Azért nem helyes tehát a kölcsönzés és a szubsztrátum fogalmait egy síkon levőként értelmezni, mert a szubsztrátum csak egy típusa a maradványhatásoknak (THOMASON–KAUFMAN 1988: 38–39; LANSTYÁK 2004: 26).

7. Összegzés. A romani és beás eredetű szavak diskurzusa a jövevényszavak számának kérdését állítja fókuszba, elsősorban új etimológiák megalkotása és a régiek cáfolata révén. Az etimológiák tisztázását pedig a transzfer eddig nem vizsgált rendszerszerűségének feltárása és elemzése hozhatja el, szem előtt tartva a tényt, hogy az etimológiák mint rekonstruált formák hipotézisek maradnak mindaddig, míg nem találunk írásos bizonyítékot (VÄÄNÄNEN 1981: 19). A romani és a beás szavak egyszerre lehetnek maradványjelenségek a magyar nyelvben, és ez esetben a szubsztrátum kategóriájába tartoznak, de ugyanígy fennáll ezzel párhuzamosan az a lehetőség is, mely szerint két különböző nyelv beszélői közötti kontaktusról van szó (például magyar anyanyelvű és romani–magyar kétnyelvű cigányok) – valószínűsíthetően a két folyamat egyszerre zajlott és zajlik ma is. Mint látjuk, a romani szavak nem egy dialektusból származnak; a több formában is meglévő alakok egy része bizonyosan eltérő átdó formára vezethető vissza. Az átdó nyelv sem feltétlenül a magyar, ezt több romani eredetű szó olyan eleme igazolja, mely sem a romaniból, sem a magyarból nem magyarázható. A romani és a beás eredetű szavak – mint azt kutatásaink is alátámasztották – a stilisztikai különbségek mellett szemantikailag is eltérnek magyar szinonimáiktól, továbbá a terület, az életkor és a társadalomban elfoglalt hely is befolyásolhatja ezen szavak ismertségét, jelentését és használatát.

Hivatkozott irodalom

- ADAM, GEJZA et al. 2009. *Gramatika rómského jazyka. Slovensko – rómsky slovník*. Livia Royale SK, Košice.
- BÁRCZI GÉZA 1932. *A „pesti nyelv”*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1975. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BLOOMFIELD, LEONARD 1935. Linguistic aspects of science. *Philosophy of Science* 2: 499–517.
- BODÓ CSANÁD 2014. Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában. *Magyar Nyelv* 110: 266–284.
- BOROS JÓZSEF – SZÜTS LÁSZLÓ 1986. *A mai magyar argó kisszótára*. Idegenforgalmi és Propaganda Kiadó Vállalat, Budapest.
- FEJES LÁSZLÓ 2013. A szlávokról szól, de ne olvassuk! *Nyelv és Tudomány*. <http://www.nyest.hu/hirek/a-szlavokrol-szol-de-ne-olvassuk> (2015. 10. 24.)
- FISCHER, ANDREAS 2001. Lexical borrowing and the history of English: a typology of typologies. In: KASTOVSKY, DIETER – METTINGER, ARTHUR eds., *Language Contact in the History of English*. Peter Lang, Frankfurt am Main. 97–115.
- FLECK GÁBOR – DERDÁK TIBOR – ORSÓS JÁNOS 2000. A beás nyelv és a beás cigányok nyelvhasználata. In: KEMÉNY ISTVÁN szerk., *A magyarországi romák*. Press Publica – Útmutató Kiadó, Budapest.
- HJP. = Hrvatski Jezični Portal. <http://hjp.novi-liber.hr> (2015. 10. 27.)
- JENŐ SÁNDOR – VETŐ IMRE 1900. *A magyar tolvajnyelv és szótára*. Budapest.
- KAKUK MÁTYÁS 1993. A magyar nyelv cigány jövevényszavaiból. *Magyar Nyelv* 89: 196–204.
- KAKUK MÁTYÁS 1994. A magyar nyelv cigány jövevényszavainak vizsgálatáról. In: BÓDI ZSUZSANNA szerk., *Cigány néprajzi tanulmányok 2. – Studies in Roma (Gypsy) ethnography*. Magyar Néprajzi Társaság – Mikszáth Kiadó, Salgótarján.
- KAKUK MÁTYÁS 1995. Cigány eredetű magyar szavak. *Amaro Drom* 5/5: 21.
- KAKUK MÁTYÁS 1997. *Cigány közvetítésű jövevényszavak a magyar nyelvben*. Jászkunsági füzetek 10. Magyar Tudományos Akadémia Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Testület, Szolnok.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS 2007. Mi az etimológia – Az Etimológiai Szótár (ESz.) megjelenésére. *Ezredvég* 17: 8–9.
- KIS TAMÁS 2014. Cigány elemek a magyar börtönszlengben. In: DOBI EDIT – DOMONKOSI ÁGNES – PETHŐ JÓZSEF szerk., *Stílusról, nyelvről – sokszínűen: Szikszainé Nagy Irma hetvenedik születésnapjára*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. 177–190.
- KOPOVÁ, ANNA – KOPOVÁ, MARTINA 2011. *Slovensko–rómsky, rómsko–slovenský slovník*. LAGARTO s. r. o., Košice.
- KONTRA MIKLÓS 1981. *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2004. A kölcsönzés és a maradványhatás néhány kérdéséről. In: P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT szerk., *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 25–32.
- MALKIEL, YAKOV 1993. *Etymology*. Cambridge University Press, Cambridge.

- MILROY, JAMES 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5: 530–555.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 2013. *Szláv szomszédaink*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ROT, SÁNDOR 1991. *Language Contact*. Bamberger Beiträge zur englischen Sprachwissenschaft 29. Lang, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris.
- ROT SÁNDOR 2002. A nyelvek területi kapcsolatai. In: SIPOS LAJOS szerk., *A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája*. Magyar Könyvklub, Budapest. 27–29.
- SCHIRM ANITA 2006. A magyar nyelv cigány eredetű jövevényszavai. *Nyelvtudomány* 2: 149–163.
- STANFORTH, ANTHONY W. 2002. Effects of Language Contact on the Vocabulary: An Overview. In: CRUSE, ALAN D. – HUNDSNURSCHER, FRANZ – JOB, MICHAEL – LUTZEIER, PETER ROLF eds., *Lexikologie / Lexicology. Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen / An international handbook on the nature and structure of words and vocabularies*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 805–813.
- TURNER, RALPH L. 1962–1966. *A comparative dictionary of the Indo-Aryan languages*. Oxford University Press, London.
- TÁLOS ENDRE 2007. *A magánhangzóhosszúság szerepe a cigány fonológiai rendszerében*. Kézirat.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- THOMASON, SARAH GREY – KAUFMAN, TERRENCE 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press, Berkeley.
- VAN COETSEM, FRANS 1988. *Loan Phonology and the Two Transfer Types in Language Contact*. Publications in language sciences 27. Foris Publications, Dordrecht.
- VAN COETSEM, FRANS 2000. *A general and unified theory of the transmission process in language contact*. Carl Winter, Heidelberg.
- VEKERDI JÓZSEF 2000. *A magyarországi cigány nyelvjárások szótára*. Terebess, Budapest.
- VÄÄNÄNEN, VEIKKO 1981. *Introduction au latin vulgaire*. Klincksieck, Paris.

Malaszt és kegyelem – jelentésváltozás és szinonimitás

BALOGH ERNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
erna.balogh@gmail.com

A két kifejezésnek a Halotti beszédben való felbukkanásától kezdve a különböző korokon átívelve figyelemmel kísérhető a *malaszt* és a *kegyelem* jelentésváltozása, a fogalmak egymáshoz való közeledése. A Halotti beszéd segítségével megkísérlem felfejteni a két kifejezés jelentésének a szövegművek keletkezésének korában tapasztalható különbségeit. A Halotti beszéd keletkezésétől a jelen korig eltelt időben a *malaszt* és a *kegyelem* változásai és alakulásai több forrásban is tetten érhetők, ezt a folyamatot kívánom szemléltetni. Az egyházi terminológia változásait követően bemutatom, hogy mit gondol az „utca embere” a kifejezések egymáshoz való viszonyáról. Kérdőíves felméréssel feltártam, hogy mi tekinthető a jelentésváltozások pillanatnyi végpontjának. Szinonimák-e az „utca embere” szerint a kifejezések? Miért vélik szinonimának? Miért nem tartják szinonimának? Felfedezhető-e a mai jelentés mögött a Halotti beszéd állapota?

Kulcsszók: malaszt, kegyelem, szinonimitás, Halotti beszéd, jelentésváltozás, egyházi terminológia.

Menyi milostben terumteve eleve mív isemucut adamut.

(HB.)

Wimagguc uromc isten kegilmel ez lelic ert. hug iorgossun w neki.

(HBK.)

1. Bevezetés. Jelen kutatást a *malaszt* és a *kegyelem* szinonimitásának aktuálissá váló kérdése inspirálta, hiszen a közleműltban a bibliai eredetű Üdvözlégy imádságnak részletében a katolikus egyház kicserélte a régiesnek érzett *malaszt* szót a *kegyelem* kifejezésre. „Üdvözlégy, Mária, *malaszt*tal teljes” – szólt régen, „Üdvözlégy, Mária, *kegyelemmel* teljes” – szól ma az ismert ima. Ennek okán megvizsgáltam, hogy a két, Halotti beszédben szereplő kifejezés egymáshoz való viszonya milyen változásokon ment keresztül a nyelvemlékek korától a szinkrón állapotig. A két kifejezéssel kapcsolatos problémát az interneten található véleménynyilvánításokkal vezetem be, a laikus vélemények ugyanis tökéletesen érzékeltetik a dolgozat központi kérdését. Ezt követően áttekintem a Halotti beszéd szakirodalmának azokat a pontjait, amelyek a két kifejezés szinonimitásával foglalkoznak (vagy amelyekből erre következtetni lehet). Először a Halotti beszéd és latin forrásszövege, majd egyéb nyelvtörténeti források segítségével igyekszem megvilágítani a két kifejezés viszonyát.¹ Kitérek egy 207 adatközlővel készült, a szinonimitást középontba helyező kérdőívezés eredményére is.

¹ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani tanulmányom lektorának, A. Molnár Ferenc tanár úrnak hasznos tanácsaiért és felvetéseiért.

2. A *malaszt* és a *kegyelem* az interneten. A napjainkban uralkodónak számító internetes közeg kiindulópontul szolgálhat egy nyelvtörténeti vizsgálathoz is. A poszt-posztmodern kor FRINDTE szerint „információs szupersztráda” (FRINDTE 1999, idézi VESZELSZKI 2012: 235), így tehát nem meglepő, hogy az internet közvetítette információáradatban a nyelvemlékek is helyet kapnak.

A *malaszt* és a *kegyelem* szinkrón állapotára vonatkozó laikus véleménynyilvánítások segítségével érzékeltethető a két kifejezés kapcsolatában felfedezhető probléma. Az interneten találunk olyan, a *malaszt* értelmezésével kapcsolatos bejegyzéseket, megnyilvánulásokat, melyekből kitűnik, hogy a kifejezés megértése gondot okoz az adott felhasználó számára, de az is igen gyakori, hogy az Üdvözlégyszövegének megváltozásáról értekeznek hosszan.

KERÉNYI DÉNES (KERÉNYI 2005) számára gondot okoz az indoklás, mely a „malasztal teljes” szövegrésznek „kegyelemmel teljes”-re való változtatása mögött áll. Nem ért egyet ugyanis azzal, hogy a *malaszt* idegen, nehezen érthető szó, míg a *kegyelem* sokkal magyarosabb. A *malaszt* kifejezés valahogy elvesztette jelentőségét azáltal, hogy a *kegyelem* a helyére lépett, pedig ha belegondolunk, kegyelmet ember is adhat, hiszen megkegyelmezhetünk például egy betörőnek, aki így nem kap büntetést tettéért; de a *malaszt* által jelölt ajándékot csak Isten adhatja át.

BEGYIK TIBOR (BEGYIK 2013) is foglalkozik a témával a blogján, anélkül, hogy „nyelvészkedni” próbálna. Ő inkább a magyar nyelv szeretetére és a vallásban való jártasságára hivatkozva járja körül a problémát, felháborodva az Üdvözlégyszövegének módosításán. Elveti a szavak szinonimaként való használatának lehetőségét, a *malaszt* kifejezést mégis a *kegyelem* segítségével magyarázza, jelentését ’isteni kegyelem’-ként határozza meg.

Mindkét véleményben tetten érhető a Halotti beszéd szövegében tapasztalható jelentéskülönbség.

A bizonytalanságokra a következő két példát² ragadom ki szemléltetésként az internetes közegből:

- a. „Azt szeretném megtudni, hogy abból mi igaz, hogy az üdvözlégyszövegét azért változtatták meg »malasztal vagy teljes« helyett »kegyelemmel teljes«-re, mert a kisgyerekek nem értették és, mindig úgy mondták, hogy »malaccal vagy terhes«?”
- b. „Az egyik imaszövegben lévő: »öntsd lelkünkbe szent malasztodat« mit értelmez, és a malaszt szónak mi az értelme?”

A kérdésekre természetesen esetenként válaszok is érkeznek, a *malaszt* értelmezését pedig általában a *kegyelem* kifejezésen keresztül adják meg:

² Az internetről és az adatközlőktől származó idézetek esetében megtartottam az eredeti helyesírást és központosítást.

- c. „A »malaszt« szó kegyelmet jelent, és amikor valaki azért imádkozik, hogy ebben gazdagodjék, akkor arra kér bennünket, hogy segítsük őt a helyes nyitottság, az égiekre való ráhagyatkozás átélésében.”
- d. „Kegyelem=malaszt
Szűz Mária kegyelemmel, azaz malaszttal teljes”

Az interneten fellelhető véleményekből és a probléma megfogalmazásából látszik, hogy az Üdvözlégy szövegében történt változtatás a felhasználókat foglalkoztatja, esetenként gondot okoz számukra. Kitűnik az is, hogy a *malaszt* szót a véleményezők egy része nem ismeri, nem tudja értelmezni.

3. A *malaszt* és a *kegyelem* szinonimitása a Halotti beszéd szakirodalmában.

MÉSZÖLY (1956: 144) a Halotti beszéd *milosztben*, tehát ’malasztban’ kifejezéséről azt írja, hogy óegyházi szláv átvétel, a jelentése ’gratia, kegyelem’. Azaz feltehetőleg szinonimának tekinti a két szót. A Halotti beszédben egyébként még nem illeszkedett a rag a szótó második, veláris magánhangzójához. BÁRCZI (1982: 50) leginkább a *-ben* határozóragról ír, néhány sor erejéig azonban kitér a *miloszt* jelentésére is, melyet így jelöl: ’kegyelem, malaszt’. A TESz. elsődlegesen ’a kárhóztól megmentő isteni kegyelem’ jelentést jelöli meg, másodlagosan ’kegy, jóindulat’ értelmezésben ír a *malaszt*-ról. Átadó nyelvnek legnagyobb valószínűséggel a kajhorvátot és a szlovént tartja. Az első (vallási) jelentést tekinti az eredetinek, míg a többi a világi értelmű használat indokolja. Ezt az első jelentést a katolikusokhoz köti, míg ír arról is, hogy a „protestánsoknál a kegyelem az egyenértéke” (vö. TESz. *malaszt*). BENKŐ ’A’ és ’B’ értelmezést is közöl, előbbiben ragaszkodik a Halotti beszéd eredeti szóhasználatához, míg utóbbiban szabadabb értelmezést ad. A *malaszt* magyarázataként a ’B’ értelmezésekben szerepel a ’kegyelem’ jelentés (BENKŐ 1980: 54.) A. MOLNÁR (2005: 18) sem ír róla részletesen, mindössze az általa közölt lehetséges értelmezésből következtethetünk arra, hogy a *malaszt*-ot megfelelteti a *kegyelem* szónak: „Mennyi kegyelemben teremtette”.

A Magyar Katolikus Lexikon *kegyelem* szócikkében latin megfelelőként a ’gratia’-t adja meg, a *kegyelem* jelentése pedig ’Istennek az üdvösség érdekében adott ingyenes ajándék’. A lexikon nem tartalmazza a *malaszt* szót szócikk formájában.

A szakirodalom tehát nem húz éles határt a két szó (illetve azok jelentése) közé.

4. A Halotti beszéd és latin forrásszövege. A Halotti beszéd és könyörgés esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a szövegemlék latin forrásszövegét is a magyar nyelvű változat mellé tehetjük. Ez azt jelenti, hogy a latin forrásszöveg segítségével árnyalhatjuk a *malaszt* és a *kegyelem* kifejezések jelentéséről kialakult véleményt.

A *malaszt* megfelelője a latin forrásban a *gratia*, melynek e szövegkörnyezeti jelentése: ’donum gratuitum’, azaz: ’ingyenes (nem kiérdemelt, illetve nem valamely korábbi hiba, bűn megbocsátásából fakadó, azaz ebben az értelemben az ember részéről „előtörténet nélküli”) isteni adomány, ajándék’. A *malaszt* tehát attól indul ki, aki ad, ez fontos eleme a jelentésnek. A *malaszt* a Halotti beszédben viszonylag friss szláv átvételnek látszik, még nem mutatkozik a későbbi magánhang-

zó-harmónia: HB. *miloft* > *malaszt*. Az átvételre nem lenne szükség abban az esetben, ha a *kegyelem* kifejezés lefedné a *gratia* jelentését. A nyelvművekben a következő szövegekörnyezetben jelenik meg a *malaszt*: „Menyi *milostben* teremte eleve mív isemucut adamut.” A szöveg lehetséges jelentése BENKŐ LORÁND értelmezése alapján (1980: 54) a következő: „Mennyi *malasztban* (*kegyelemben*) teremte eleve [úr] mi őszünket, Ádámot”. Tehát az Úr *malasztban* teremtette Ádámot, az első embert. Mivel az első emberről van szó, biztosan nem volt előtörténete annak, hogy Isten *malasztban* teremtette Ádámot. A Halotti beszéd szövegét és latin megfelelőjét összehasonlítva úgy tűnik, hogy a *malaszt* jelentése ’megelőző vétség nélküli, ingyenes isteni ajándék’.

A *kegyelem* szó latin forrásbeli megfelelője a *misericordia*, aminek jelentése ’könyörületesség, irgalom, szájalom, részvét’. A *misericordia* magában foglalja, hogy akin megesis a szívünk, az nem feltétlenül érdemli meg ezt a könyörületet. A *kegyelem* ismeretlen eredetű, de ha a *kell* szóval van összefüggésben, akkor a szó *kegy* töve (a TESz. alapján) alapnyelvi kifejezés. A *kegyelem* Halotti beszédben való megjelenése betűhív átiratban: „Wimagguc uromc iften *kegilmet* ez lelic ert hug iorgoffun w neki. ef kegiggen, ef bulfassa mend w bunet.” Ugyanennek a szövegrésznek a lehetséges értelmezése BENKŐ LORÁND szerint: „Imádjuk Urunk Isten kegyelmét ez[en] lélekért, hogy irgalmazzon őneki, és kegyelmezzen, és bocsássa mind[en] ő bűnét!” (1980: 54). Ádám vétke, mely az egész emberi nem számára a halált hordozza magában, a megkegyelmezés negatív megelőző vétségeként értelmezhető. Hiszen Isten megkegyelmezhet az embernek, de immár nem előzmény nélkül. Az Úr kegyelme magában hordozza az azt megelőző emberi vétet.

A *malaszt* tehát megelőző vétség nélkül való, míg a *kegyelem* esetében ezzel mindig számolnunk kell. A Halotti beszéd és a latin forrásszöveg elemzésével a két fogalom jelentése között nyilvánvaló különbség érzékelhető. Tehát a két kifejezés a Halotti beszédben, és valószínűleg a régi bibliai nyelvben sem tekinthető szinonimának.

5. A *malaszt* és a *kegyelem* megjelenése egyéb forrásokban. A továbbiakban a teljesség igénye nélkül, időrendi sorrendben áttekintek néhány olyan forrást, melyekben szerepel mind a *malaszt*, mind pedig a *kegyelem* kifejezés. Nyelvtörténeti szempontból fontos forrásokról van szó, de ezeket jelenleg csupán felvillantani szeretném, a későbbiekben, a kutatás bővülésével ezeknek a részleteknek a gyűjteménye is bővülni fog. Mindenképpen alkalmasnak tűnnek arra, hogy a *malaszt* és a *kegyelem* jelentésváltozását (vagy -megmaradását) szemléltessék.

A Halotti beszéd nyelvhasználata a bibliai nyelvhasználathoz közelít, ezért érdemes megvizsgálni a legkorábbi fennmaradt evangéliumfordítást, a Münchener kódexet (MünchK.). A Halotti beszédhez hasonlóan ebben az esetben is rendelkezésünkre áll a latin forrásszöveg, a kódexkiadás praktikusán egymás mellé helyezi a magyar és a latin szövegeket. Így lehetőségünk nyílik utánajárni annak, hogy a

latin forrásszövegben a *malaszt* helyén a *gratia*, míg a *kegyelem* helyén a *misericordia* szerepel-e.

- a. „üdvözlégy Mária vagy *malaszt*tal teljes” ’*gratia* (abl.)’ (54va28)
- b. „ne félj Mária mert leltél *malaszt*ot úrnál” ’*gratiam*’ (54va30)
- c. „isten *malasztja* vala őbenne” ’*gratia* (nom.)’ (56va40)
- d. *kegyelmezned* ’*misereri*’ (24vb33)
- e. *kegyelmeztem* ’*misertus*’ (24vb33)

A kiemelt példákban úgy látjuk, hogy a Münchener kódex fordításában a *malaszt* és a *kegyelem* jelentése a Halotti beszédben tapasztaltakhoz hasonlóan alakult. A *malaszt* a *gratia* megfelelőjeként, míg a *kegyelem* (*kegyelmezned*, *kegyelmeztem*) a *miser*-re visszavezethető szócsalád (*misereor*, *misertus*, *misericordia*) alakjainak felel meg. A felsorolt példákban az is kitűnik, hogy a *malaszt*-nak nincs igei származéka, míg a *kegyelem* gyakran (az itt látható példákban is) cselekvésként jelenik meg.

Ezt az értelmezést támasztja alá az Érdy-kódexben (1526–1527) szereplő részlet, mely a Mária szeplőtelen fogantatásáról szóló részben szerepel:

„Wgÿ mōd towabbaa *malztal* tellÿes : ha koronkkeed tellÿes volth . Haat soha ew benne bÿn nem volt. mert az Istenÿ *malazt* es az bÿn eeggÿwt nem lehethnek.” (ÉrdyK. 163a; vö. BAKONYI 2014: 127)

A *malaszt* és a *bűn* tehát a Karthauzi Névtelen értelmezésében is kizárják egymást, nem előzheti meg a *malaszt*ban való teremtetést semmilyen bűn, semmilyen előtörténet. A kiemelt példa természetesen csak egy adat, a későbbiekben szándékomban áll kiterjeszteni a vizsgálatot a kódex egészére.

Szenci Molnár Albert műveiben is szerepel mindkét kifejezés: RADÓCZNÉ BÁLINT ILDIKÓ (2011) gyűjtötte egybe és elemezte a ’kegyelem’ jelentésű szavakat Szenci Molnár Albert költői műveiben, illetve a *Discursus de summo bono* (Értekezés a legfőbb jóról) című erkölcsfilozófiai értekezésnek a Szenci által készített fordításában. Már a címválasztás is mutatja, hogy a szerző nem kíván különbséget tenni a két kifejezés között, a *malaszt*-ot ’kegyelem’ jelentésű szóként hozza. A részletek, melyeket a szinonimitás példájaként idéz, mégis arra utalnak, hogy a két kifejezés között az említett különbség fennáll.

- a. „Nem büntet â mi bűnűnc szerint bennűnc,
Olly haylando ő az *kegyelemre*.” (RADÓCZNÉ 2001: 22)
- b. „Az föld teremtsen bev gyümölczet,
Aldgyon meg minket az Isten,
Adgya szent *malasztját*,
Nyuytsa áldomását” (RADÓCZNÉ 2001: 23)

A *kegyelmet* ebben az esetben is megelőzi a bűnbeesés, míg a *malaszt* „Isten szent *malasztja*”-ként szerepel az idézett szövegrészben. Azt, hogy Szenci Molnár Albert mennyire következetes a *malaszt* és a *kegyelem* használatát illetően, egy későbbi kutatásban szeretném feltárni.

A felsorolt, nyelvtörténeti szempontból mérföldkönek számító művekből beemelt példák az látszik, hogy a *malaszt* és a *kegyelem* a korai, a bibliai nyelvhasználattal szoros kapcsolatban álló egyházi terminológiában nem számított szinonimának.

Összevetve a fentebb említett internetes véleménynyilvánításokat a Halotti beszéddel, a kódexekkel és Szenci műveivel, úgy vélem, hogy változás következett be a *malaszt* és a *kegyelem* egymáshoz való viszonyában. Az interneten is olvashatjuk, hogy az Üdvözlégy szövegében bekövetkezett változás hatására a *kegyelem* végleg átvette a *malaszt* kifejezés helyét. A *malaszt* feltehetőleg az ima szövegének megváltoztatása előtt is csupán az egyházi terminológiában volt tetten érhető.

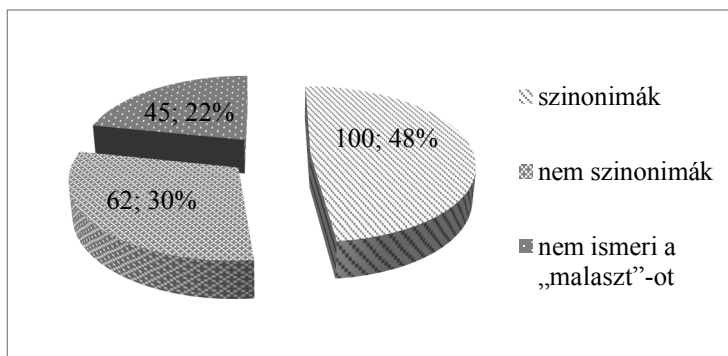
6. Kérdőíves felmérés a *malaszt* és a *kegyelem* szinonimitásával kapcsolatban.

Az internetes közegben megfogalmazódott problémát, nevezetesen a két kifejezés szinonima voltát, egymáshoz való viszonyát kérdőívvel vizsgáltam. Így egyrészt az interneten olvasott laikus véleményeket felül tudtam vizsgálni, másrészt a *malaszt* és a *kegyelem* jelentésváltozásáról (vagy -megmaradásáról) is meggyőződhettem. A kérdőívben a *malaszt* és a *kegyelem* témakörén túl szerepeltek kérdések a Halotti beszéd és az Ómagyar Mária-síralom egyéb részleteire vonatkozóan, ezeket alapszakos szakdolgozatomban, mesterszakos diplomamunkámban és egy tanulmányban ismertettem (BALOGH 2013, 2015a, 2015b). 207 adatközlőt kérdeztem arról, hogy a *malaszt* és a *kegyelem* kifejezések szinonimának tekinthetők-e, és arra kértem őket, hogy indokolják válaszukat. Mivel a kérdés az egyházi terminológia esetleges változására utal, valamint közvetetten a *malaszt* kifejezésnek a jelenlegi nyelvhasználatban betöltött szerepére vonatkozik, fontos megjegyezni, hogy adatközlőim jelentős hányada (mintegy 93 fő) 25 év alatti adatközlő. Ez azért is lényeges, mert az adatközlői csoport összetétele ily módon befolyásolhatta az eredményt, feltételezem, ha az idősebb korosztály képviseltetné magát nagyobb számban, a végeredmény másképpen alakulna. 100 adatközlő vélte úgy, hogy a két kifejezés szinonima, 62 adatközlő szerint nem azonos jelentésűek, 45 adatközlő pedig nem felelt a kérdésre (1. ábra).

Azok az adatközlők, akik szinonimának tekintik a két kifejezést, többen is az „Üdvözlégy Mária” kezdetű ima szövegének megváltoztatásával indokolták válaszukat (21 fő). Mivel az imádság egyik változatában a „malasztal teljes”, másikkban a „kegyelemmel teljes” kifejezés szerepel, néhányan ugyanolyan jelentést tulajdonítanak a két szónak. Feltételezik, hogy mivel ugyanazon a szöveghelyen találhatóak, szinonimaként kell működniük. Például: „Igen. A keresztény imákban is szerepel. »Üdvözlégy Mária malasztal teljes...« Ez másként: »Üdvözlégy Mária kegyelemmel teljes...« Csak ebből gondolom, hogy valószínűleg ugyanazt jelentheti.” Az is gyakorta előfordult, hogy az adatközlők szinonimának tekintették a két kifejezést, és azzal indokolták válaszukat, hogy a *malaszt* régies kifejezés.

1. ábra

Az „Ön szerint szinonimának minősül a *malaszt* és a *kegyelem*?” kérdésre adott válaszok megoszlása

Amennyiben a válaszadók nem tartották szinonimának a kifejezéseket, teljesen más jelentést tulajdonítottak a *malaszt*-nak, mint amit valójában takar. Értelmezték 'étel', 'anyag', 'mulaszt', 'bírálat', 'elítél', 'egyveleg', 'erény', 'kiváltság', 'magasztos', 'áldás' jelentéssel, valamint a *kenyér* szinonimájaként is. Ez utóbbi válasz talán a *malaszt*-nak a *melasz* szóval való alaki hasonlósága miatt született. Ha esetleg így van, a *melasz* jelentésével sem lehetett pontosan tisztában az adatközlő (amennyiben valóban ezzel keverte), a szó jelentése ugyanis nem 'kenyér', hanem a 'cukorgyártás mellékterméke, amit takarmányhoz kevernek'.

Néhány adatközlő hosszabban indokolta választát, ezek közül a kifejtések közül ragadok ki néhány példát azt szemléltetendő, hogy milyen sokféle elképzelés létezik a *malaszt* és a *kegyelem* viszonyáról:

- „A *malaszt* egy személy feljebb emelése, míg a *kegyelem* egy lejjebb lévő személyhez szól.”
- „Nem, a *malaszt* inkább azt jelenti, hogy valamit késleltetni, elhalasztani. A *kegyelem* pedig valamit meghagyni.”
- „Fokozás, *malaszt* felsőbb.”
- „Nem, mert a *malaszt* enyhébb kifejezés, míg a *kegyelem* szánalomból, az egyik fél fölényéből származik.”

Az eredményeket látva elmondható, hogy a *malaszt* és a *kegyelem* múltbéli jelentéskülönbsége megszűnt, az Üdvözlégy szövegének megváltoztatása igazolja, hogy a két kifejezés a Halotti beszéd óta eltelt időben szinonimává vált. Valamint azon túl, hogy szinonimává váltak, a *malaszt* használata jelentősen elhalványult. Mivel a fiatalabb generáció jelentős része nem ismeri a jelentését, és sokan a szó létezéséről sem tudtak, elmondható, hogy háttérbe szorult a használata. Azáltal, hogy az imában is lecserélődött, még inkább leszűkült az alkalmazása. Azon túl, hogy a csere a szinonimitás jelzése, egyben hat is a váltás az adatközlők véleménye-

nyére: akik eddig úgy vélték, hogy a két kifejezés nem szinonima, ezáltal bizonyítékot kaptak arra vonatkozóan, hogy azonos jelentésűek, így immár emiatt fogják szinonimának tekinteni a kifejezéseket, többen erre is hivatkoznak.

Érdemesnek tartom a jövőben kiterjeszteni a kutatást, több korszak több művét is megvizsgálni. Fontos volna felfedni, hogy a két kifejezés között mikor tapasztalható jelentéskülönbség, és igyekeznék behatárolni azt az időszakot, amikor a jelentésváltozás végbemehetett.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH ERNA 2013. *Korai nyelvemlékeink kifejezőképességének utóélete*. BA szakdolgozat, kézirat. ELTE BTK, Budapest.
- BALOGH ERNA 2015a. *Legkorábbi nyelvemlékeink a köz- és felsőoktatásban*. MA szakdolgozat, kézirat. ELTE BTK, Budapest.
- BALOGH ERNA 2015b. *A Halotti beszéd az interneten*. In: P. KOCSIS RÉKA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 1. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2014. június 20-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 103–113.
- BAKONYI DÓRA 2014. Az Érdy-kódex 220 lapjának kritikai szövegkiadása és elemzése a kézazonosítás nyelvészeti módszereivel. PhD-disszertáció, kézirat. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1982. *A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BEGYIK TIBOR 2013. *Malaszt vagy kegyelem 1–2*. http://szeretetlang.blog.hu/2013/02/11/malaszt_vagy_kegyelem (2013. 04. 11.); http://szeretetlang.blog.hu/2013/02/12/malaszt_vagy_kegyelem_140 (2013. 04. 11.)
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FRINDTE, WOLFGANG 1999. Dialogue in Netzstrukturen: Medienphilosophisches. In: FRINDTE, WOLFGANG – KÖHLER, THOMAS Hrsg., *Kommunikation im Internet*. Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Wien. 1999. 23–50.
- KERÉNYI DÉNES 2005. Malaszt, kegyelem és a magyar nyelv gazdagsága. *JEL* 2005/2. <http://www.keesz.hu/?q=node/1201> (2013. 04. 11.)
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MKatLex. = *Magyar Katolikus Lexikon* 1–16. Főszerk. DIÓS ISTVÁN. Szent István Társulat, Budapest, 1993–2013.
- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok 8. Debreceni Egyetem BTK Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- MünchK. = NYÍRI ANTAL szerk., *A Münchener Kódex 1466-ból*. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

-
- NYÍRI ANTAL szerk. 1993. *A Müncheni kódex magyar–latin szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PallasLex. = *A Pallas nagy lexikona* 1–18. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893–1900.
- RADÓCZNÉ BÁLINT ILDIKÓ 2001. *A kegyelem jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben*. Szenci Molnár Társaság, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- VESZELSZKI ÁGNES 2012. A digilektus korának kulturális jellemzői. In: BALÁZS GÉZA – VESZELSZKI ÁGNES szerk., *Nyelv és kultúra: kulturális nyelvészet*. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht. – Magyar Szemiotikai Társaság – PRAE.HU Kft. – Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest, 2012. 234–239.

Francia–magyar hamisbarátok valódi etimológiája

MOSA DIÁNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
mosadia@gmail.com

A dolgozat tíz francia–magyar hamisbarát etimológiájának felfejtését tartalmazza. A mai jelentéskülönbségek kimutatásán túl az átható nyelvekben (ez legtöbbször a német) valaha jelen volt átmeneti jelentésárnyalatokat is tárgyalom, valamint a magyarban és a franciában a szavak valódi mai megfelelőjét is feltüntettem. Számos helyen megjelölöm a meghonosodott hangalak forrását is.

Kulcsszók: faux-amis, hamisbarátság, francia–magyar nyelvi érintkezések, német közvetítés.

1. Bevezetés. Minden nyelvtanuló rémálma a látszólag anyanyelvében is meglevő szóalak, hangalak új idegen nyelvi jelentésének megtanulása, főleg mikor ezek a látszólag egyező szavak pusztán apró eltéréseket mutatnak. Leggyakoribb esetben a szóátvétel után jelentésmódosuláson, jelentésszűkülésen vagy -bővülésen mentek keresztül ezek a „csalóka szavak”. Ezt a jelenséget nevezzük hamisbarátságnak, mely a francia *faux-amis* nyelvészeti terminus tükörfordításaként él anyanyelvünkben (BÁRDOSI–KARAKAI 2008: 252). Az átvevő nyelv (jelen esetben a magyar) nyelvhasználói általában az egyes szavak nemzetközi műveltség szó voltában reménykedve bátran használják az anyanyelvükön ismert terminusokat némi fonetikai módosítással idegen nyelvekben is, ez azonban súlyos szemantikai kisiklásokhoz vezethet. Dolgozatomban a francia–magyar hamisbarátság fajtáit, az eltérések okait tekintem át, illetőleg néhány szemléletes példán megvizsgálom a francia eredeti és a hasonló magyar alak pontos etimológiáját. Ez utóbbi vizsgálódáshoz a Larousse Dictionnaire étymologique et historique de français című etimológiai szótárának 2007-es kiadása, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz.) és az Etimológiai szótár – Magyar szavak és toldalékok eredete (ESz.) képezi szakirodalmi alapomat.

1.1. A hamisbarátok kialakulása. Hamisbarátok alapvetően háromféleképp jöhetnek létre. Egyrészt két nem rokon nyelv közötti véletlen alaki egyezés vagy hasonlóság alapján, amikor két szavuk alakilag egybeesik vagy nagymértékben hasonlít, de jelentésük nagyon eltérő. Ilyenek például a francia *jaloux* ’féltékeny’ és a magyar *zsalu* szavak (BÁRDOSI–SZABÓ 2007: 1182). A második esetben két nem rokon nyelv közötti szókölcsonzás következtében jön létre hamisbarát szó pár, ekkor a két szó közös eredete miatt alakilag egybeesik vagy nagyon hasonlít, de mai jelentésük (a nyelvek külön fejlődése okán) jelentősen eltér. Ilyen például a francia *trésor* ’kincs’ és a magyar *trezor* ’széf’ szavak kapcsolata, ahol nyilvánvalóan látszik, hogy az értékek tárolására szolgáló szekrény metonimikusan átvette a belehelyezett érték (kincs) nevét. A harmadik eset a francia–magyar nyelvpárt nem érinti, itt két rokon nyelv különválásának és eltérő fejlődésének eredményeként jönnek létre hamisbarátságok, amikor két szavuk (azonos eredetük folytán) alakilag

hasznló vagy egybeesik, de jelentésük nagymértékben eltér (Wikipédia: *Hamis barát*). Ilyen a szláv nyelvek *listopad* 'levélhullás' szava, mely a horvátban az októbert, a csehben pedig a novembert jelöli (HORVÁTH 2015: 56). Szűkebb értelemben csak ezt a típust nevezik hamisbarátnak. Ezek a szópárok ráadásul többé-kevésbé hasznló jelentésmezőbe tartoznak (hiszen egyből fakadnak), így a kontextus sem feltétlenül oszlatja el a félreértést.

1.2. A magyar–francia nyelvi érintkezés. A franciák és a magyarok együttélésének a Kárpát-medencében a 11–13. században volt egy jelentősebb időszaka, majd az újkorban a 17–19. század hozott újabb fellendülést. A középkorban vallokok éltek Eger környékén, a Szepességben, Hegyalján, Erdélyben és a Dunántúlon is (BÁRCZI 2001: 110; SZABICS 2007). Jelenlétüket elsősorban dinasztikus kapcsolatokkal magyarázhatjuk: Könyves Kálmán szicíliai Buzillát vette feleségül, II. István capuai hercegkisasszonyt hozott királynénak, III. Béla első felesége Anne de Châtillon, antióchiai hercegnő, a második pedig Capet Margit, VII. Lajos francia király leánya volt, III. Béla fia, Imre király Aragóniai Konstanciát vette nőül. Ebben a korban az egyházi kapcsolatok is jelentősek (vö. franciaországi ciszterciek, premonstreiek megjelenése Magyarországon). Az ekkor betelepedett mesterembereknek, földműveseknek köszönhetjük például a *kilincs*, *szekrény*, *mustár*, *paréj*, *póré*, *zománc*, valamint *gavallér* és *kurtizán* szavainkat. Számos, a szőlészettel kapcsolatos szakszavunkat is a korabeli vallon telepesektől vettük át, így a *furmint* és a *must* szavakat (SZABICS 2007: 536).

2. A hamisbarátok vizsgálata. A következőkben áttérek a hamisbarát párok vizsgálatára. Elsősorban olyan párokat válogattam, amelyekben a franciás (újlatin) hangzásvilág félrevezető műveltséget hordoz, és a naiv nyelvhasználót könnyen helytelen használatra készteti. Ezt a tévesztési esélyt növeli a népetimológia is, ami pusztán hasznló hangalak alapján hajlamos (a szinkrón és diakrón nyelvi tényezőket sutba dobva) egyenes ági leszármazást és egyértelmű jelentésbeli átfedést feltételezni. Lássuk most a példákat részletesen! „Hamis” voltukat jelentésekkel és etimológiákkal alátámasztva kívánom igazolni. A folyó szövegek szótári adatokat és saját következtetésrendszerét egyaránt tartalmaznak.

2.1. Acte – akt. Valódi megfelelőik a másik nyelven: *l'acte* (m) 1. 'cselekedet, tett'; 2. 'okmány, okirat'; 3. 'felvonás'; 'akt': *le nu*.

Az *akt* (1898) német jövevényszó, vö. *Akt* 'akt'. A szó a 'tevékenység, eljárás' jelentésű latin *actus*-ra vezethető vissza, a 19. századi német festők használták a meztelen személyt ábrázoló képzőművészeti alkotásra (TESz.). Annál is izgalmasabb az *acte* szó vélt rokonsága a meztelen testet ábrázoló képzőművészeti alkotásokkal, mert az első francia előfordulása (1338) egy jogi szöveg, ahol a latin *actum* (többes számban *acta*) szóból ered, és a megtörtént, megcselekedett dolgok jegyzékét jelöli. Ekként a magyar *akta* 'okirat, dokumentum' szóval rokon (ESz.)

2.2. Froufrou – frufru. Valódi megfelelőik a másik nyelven: *le froufrou* 'suhogás, zizegés'; 'frufru': *la frange*.

A *frufru* (1886) 'homlokra fésült, egyenesre nyírt haj' (TESz.) jövevényszó, valószínűleg a németből és a franciából érkezett a magyarba, vö. francia *frou-frou* 'suhogás, zizegés (szöveté)' – emiatt neveznek ma egy bizonyos női viseletet is így –, német *Froufrou* 'alsószojnya suhogása' (TESz.). A szó jelentése hasonlóságon alapuló névátvitellel (tehát ahogy a szoknya súrolja a földet, úgy súrolja a haj a homlokot) a magyarban alakult ki. Első magyar előfordulása Bródy Sándor *Don Quixote* fordítása: „ujjával gyengén *froufroujához* kapott” (TESz.). Fontos azonban, hogy a francia *frou-frou* 18. századi eredeti előfordulásában még a bagoly éjszakába bűgő huhogásának hangutánzására szolgált, így láthatjuk, hogy a kiinduló nyelven is nagyon eltávolodott a mai jelentéskör az eredetitől. Feltehetően a szövet suhogást imitáló onomatopoetikus ikerszó az állathangutánzó szótól függetlenül alakult ki.

2.3. Garniture – garnitúra. Valódi megfelelőik a másik nyelven: *la garniture* 1. 'felszerelés, kellék'; 2. 'díszítés'; 3. 'köret'; 'garnitúra': *l'assortiment* (m), *le mobilier*.

A *garnitúra* (1750) német jövevényszó, vö. német *Garnitur* 'felszerelés, készlet, berendezés', korábban 'pártázat, szegély, cifrázat' (TESz.). A németbe a franciából került át a 'dísz' jelentésű *garniture*. Az első előforduló francia alak, a *garniture* (1260) még teremdekorációt, majd *garniture* előfordulási formája (1327) már kardhüvelyt, illetőleg kardmarkolatot jelentett. Másfél évszázaddal később hatalmas jelentéstáguláson ment keresztül a szótó, és már mindenféle díszítményt, felszerelést jelenthetett egy adott tárgyon, a középkor végére pedig a 'felszerel, ellát' jelentéskör bővülése során már élelmiszer-ellátmányra is használatos volt, ebből eredhet mai 'köret, körítés' jelentése. (A francia *garnir* ige jelentése: 'felszerel, ellát, körít'.) A magyar alak latinosítás eredménye (TESz.).

2.4. Jour – zsúr. Valódi megfelelőik a másik nyelven: *le jour* 1. 'napfény, napal'; 2. 'nap (24 óra)'; 'zsúr': *la fête* (pour petits enfants).

A *zsúr* (1884) 'társas összejövetel' francia jövevényszó, melyet a német is közvetített a magyarba (TESz.), vö. francia *jour* 'napfény; nap; fogadónap, találkozó'; vö. még: német *Jour* 'fogadónap, vendégség, zsúr'. A francia szó a latin *diurnum* 'napi élelemdag' (GYÖRKÖSY 1986: 181) folytatása (DAUZAT–DUBOIS–MITTERAND 2007: 441), tehát elsősorban az időtartamra vonatkoztatott jelentésén volt a hangsúly, mely természetesen elidegeníthetetlen attól a napfénytől, mely ezt az időtartamot kijelöli.

A magyar *zsúr* szó mai használatában jelentősen eltávolodott az eredeti franciától, amely az udvari kihallgatások, követek fogadásának napját jelölte (akárcsak a közvetlen átvevő németben), míg nálunk ma leginkább kisgyermekek összejöveteleit, ünnepségeit aposztrofálják így.

2.5. Mignon, -ne – minyon. Valódi megfelelőik a másik nyelven: *mignon*, *-ne* 'kedves, helyes'; 'minyon': *un petit gâteau*.

A *minyon* (1854) francia jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, eredeti jelentésében 'kedves, kicsi; szerető, kegyenc' (TESz.), vö. még: német *Mignon* 'kedves', német régi nyelvi 'szerető, kegyenc' (a *Günstling* és a *Liebling* megfelelője). A francia szó elsőként egy Tristan-szövegváltozatban fordult elő (1160) 'szeretnivaló, könnyen kapható' értelemben (DAUZAT–DUBOIS–MITTERAND 2007: 511), Molière-nél azonban már 'kedves' jelentéssel bírt. A magyarban elsőként a némethez hasonlóan 'szerető, kegyenc', illetve 'kolonel (betűméret)' (1897) jelentésben adatható. A cukrászsütemény elnevezése magyar nyelvi fejlemény, esetleges olasz hatásra (1932; vö. TESz.). A műszaki szaknyelvben és a kereskedelemben használatos 'kicsi izzófoglalat' jelentés (1940) német mintára jött létre, vö. német *Mignonfassung* 'kicsi izzófoglalat' (ESz.).

2.6. Raquette – rakéta. Valódi megfelelőik a másik nyelven: *la raquette* 'ütő (sportban)'; 'rakéta': *la fusée*.

A *rakéta* (1644) olasz jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett, vö. olasz *racheta* 'rakéta, röppentyű'; vö. még: német *Rakete*, német régi nyelvi *rogeta*, *rachete*. Az olasz szó az olasz *rocca* 'rokka; guzsaly' főnévre vezethető vissza (ESz.). Az elnevezés az orsó és a rakétatest alakjának külső hasonlóságára utalhat. A magyarban első előfordulásai még *rachheta*, *rakueta*, *rágvéta*, *rakléta*, *raketa*, *raketta*, *rakédli*, *rakéil* (TESz.). A francia *raquette* eredetileg (*rachette*, 1314) 'tenyér' jelentésű, 1450-re azonban már elnyerte mai jelentését. Ez a jelentésváltozás egy francia ütőjáték nevében (*jeu de paume* 'tenyérjáték') is nyomon követhető (DAUZAT–DUBOIS–MITTERAND 2007: 698). Az orsó és a rakéta társítása azonban a francia nyelvben is megtalálható: *fuseau* 'orsó' > *fusée* (TESz.).

2.7. Recette – recept. Valódi megfelelőik a másik nyelven: *la recette* 1. 'bevétel'; 2. 'konyhai recept'; 'recept': 1. *l'ordonnance* (f); 2. *la recette*.

A *recept* (1787) német jövevényszó, vö. német *Rezept* '(orvosi, konyhai) recept'. A német szó a középkori és tudományos latin *receptum* 'orvosi rendelvénny' főnévre vezethető vissza. A latin szó 'gyógyszerrecept' jelentése úgy jöhetett létre, hogy a gyógyszerész a rendelvénnyel teljesítését, melyre az orvos a *recipe!* 'végy!' szóval utasította a gyógyszerészt, a *receptum (est)* 'vettem, elkészítettem' rávezetésével igazolta (ESz.). Ezen szópár esetében csak részleges hamisbarátságról beszélhetünk, hiszen a magyar *recept* szó konyhai értelme jelen van a francia *recette* szóban, csupán az 'orvosi vény' jelentést nem hordozza nyugati párja. Fontos azonban, hogy ezúttal – a német közvetítésével ugyan, de – a magyar jelentés őrzi az ősi latin eredetet, és a francia orvosi receptnek a szótól való eltávolodása az érthetlenebb.

2.8. *Ridicule* – *ridikül* ~ *retikül*. Valódi megfelelőik a másik nyelven: *ridicule* 'nevetséges, mulatságos'; 'ridikül, retikül': *le sac à main*.

A *retikül* (1817) német jövevényt, vö. régi német *retikül*, *ridikül* 'kézimunkatársoly', bécsi német *riderkül* 'női kézitáska'. A németbe a franciából került, vö. francia *réticule* 'kézitáska', ez a latin *reticulum* 'kis háló, hálóska, amelyben valamit visznek, tartanak' átvétele, mely a franciában már az 1800-as években 'kistáska' jelentéssel bírt, a németben pedig a *kézimunkatáska* jelentésének felelt meg. Korábbi magyar változatai például *regyikőtt*, *ridikürt*, *lidikür*, *lidikürt*, *ridikő* (TESz.).

2.9. *Solide* – *szolid*. Valódi megfelelőik a másik nyelven: *solide* 'szilárd'; 'szolid': *rangé, -e, sérieux, -euse*.

A *szolid* (1824) nemzetközileg elterjedt szó, vö. német *solid*, *solide* 'szilárd, megbízható, szolid', angol *solide* 'szilárd, tömör, erős'. Főképpen a francia közvetítésével terjedt el, s forrása a latin *solidus* 'szilárd, rendíthetetlen, megbízható' melléknév (ESz.). A magyar szó átadó nyelve a német lehetett, amelyben 'alapos, kiegyensúlyozott' jelentéssel is bírt. A *szolid*-nak a nyelvünkben kifejlődött 'egyszerű, szerény' jelentése (1871) *szelíd* szavunk hatására keletkezett. Különös, hogy a latinból való átvételkor (kb. 14. század) még a francia is rendelkezett a szó morális értelmével (DAUZAT–DUBOIS–MITTERAND 2007: 774). Ezen jelentésszűkülés alapján magyarázza a francia nyelv lexikona a hamisbarátok okozta fordítási nehézségeket: „[a]z eltérő jelenség franciára való »visszafordításakor« azután a nyelvhasználó, engedve az alaki hasonlóság csábításának, könnyen beleeshet abba a csapdába, hogy például a *szolid kislány* szerkezetet az *une fille solide* szerkezettel fordítja, nem pedig úgy, hogy: *une fille rangée/sérieuse*” (BÁRDOSI–KARAKAI 2008: 252).

2.10. *Tablette* – *tabletta*. Valódi megfelelőik a másik nyelven: *la tablette* 1. 'polc, lap'; 2. 'tábla' (mértékegységként, vö.: *egy tábla csokoládé*); 'tabletta': *le comprimé, la pilule*.

A *tabletta* (1918) német jövevényt, vö. német *Tablette* 'táblácska; tabletta'. A német szó a francia *tablette* 'lap, lemez, polc; tábla' átvétele, s itt pedig a francia *table* 'tábla, lap, asztal' kicsinyítő képzős származéka (ESz.). A *tabletta* 'gyógyszer' jelentésének alapja az, hogy egyes gyógyszerkészítményeket négyzetes alakúra préseltek. A végződés latinosodás eredménye. Az 1500-as években még a franciában is megvolt ez a jelentése, azonban a *comprimé* 'összepréselt' befejezett melléknévi igenév átvette a szerepét. A *pilule* alak a magyar *pirulá*-val rokon.

A legújabb kori számítástechnikai szaknyelvnek köszönhetően a *tablette* íráskép és a [tablet] vagy [table] hangalak ma mindkét nyelvben az angol jövevényt 'táblagép' jelentését hordozza.

3. Befejező gondolatok. „[A] szavaknak több alak- és ejtészváltozatuk jöhet létre, majd ezek a jelentésükben és akár nyelvtani viselkedésükben is elkülönülnek egymástól” (HORVÁTH 2015: 56). Ezen jelenség nyomán tapasztalhatjuk azt, hogy – amiként azt a fenti példák során is láthattuk – a többjelentésű szavak esetén csak egyes jelentések hamisbarátok, mások őrzik az etimon hordozta jelentésárnyalatot.

Termékeny és létező terület a szó szerkezeti hamisbarátság is, sokszor az eltérő kulturális közeg és egy adott szó használati területének kötött nyelvisége miatt nem bízhatunk a tükörfordításban, ilyenek például az ünnepek napjainak, eseményeinek megnevezése. Míg a magyarban a húsvétvasárnapot és -hétfőt megelőző hetet *nagyhét*-nek nevezzük, addig a francia *grande semaine* csupán valamiféle helyi rendezvénysorozat megnevezésére szolgálhat (például: *La Grande Semaine de Fontainebleau*), a nagyhetet azonban *semaine sainte* 'szenthét' elnevezéssel illetik (BÁRDOSI–SZABÓ 2007: 987). Ugyanígy a francia *prendre la mouche* szólást tükörfordításban a magyar *bekapja a legyet*-tel feleltethetnénk meg, azonban a franciában csupán a vizet kapja fel az illető.

Zárásképpen néhány megnyugtató ellenpéldát idézek, ahol a közel azonos francia és a magyar hangalakok közel azonos jelölteket takarnak, és tényleges francia vagy német közvetítéssel érkezett, eredetileg francia jövevényszókról van szó. Így a *pistolet* valóban 'pisztoly' jelentéssel bír, a *fauteuil* tényleg a mi fotelünket jelöli.

Hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 2001. *A magyar szókincs eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS – KARAKAI IMRE 2008. *A francia nyelv lexikona*. Corvina Kiadó, Budapest.
- BÁRDOSI VILMOS – SZABÓ DÁVID 2007. *Francia–magyar kézisztár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DAUZAT, ALBERT – DUBOIS, JEAN – MITTERAND, HENRI 2007. *Dictionnaire étymologique et historique de français*. Larousse, Paris.
- ESZ. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- GYÖRKÖSY ALAJOS 1986. *Latin–magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hamis barát*. Wikipédia-szócikk. https://hu.wikipedia.org/wiki/Hamis_bar%C3%A1t (2016. 01. 11.)
- HORVÁTH PÉTER IVÁN 2015. Hamis barátok. In: Uő, *(Ny)elvi kérdések. 100 könnyed ismeretterjesztő cikk*. Inter Kht. – Tinta Kiadó, Budapest. 56–57.
- SZABICS, IMRE 2007. Influences wallonnes et lotharingiennes sur les toponymes et le lexique hongrois. In: VERES LÁSZLÓ – VIGA GYULA szerk., *A Herman Ottó Múzeum évkönyve 46*. Hermann Ottó Múzeum, Miskolc. 535–542.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

Adalékok a *gyula* méltóságnév etimológiájához

NÉMETH DÁNIEL

Eötvös Loránd Tudományegyetem
nemeth.sz.daniel@gmail.com

Dolgozatomban rövid áttekintését nyújtom a *gyula* szó korábbi etimológiai magyarázatainak. A vizsgált méltóságnév egyike a forrásokban felfedezhető legkorábbi magyar nyelvi elemeknek, így az ősmagyar nyelvtörténeti korszak szempontjából jelentős. A *gyula* szó morfológiai jellemzői alapján sorra veszem a lehetséges kötött és szabad morfémákat, amelyek a szó kialakulásában szerepet játszhattak. A vizsgálat szerint a magyar szókészlet ősi eleme, viszont a hangváltozások magyar–török areális nyelvi hatásról tanúskodnak a Kr. u. 650–800 körüli időkből. A törökségi kölcsönzés mellé megkísérlem felvázolni egy lehetséges belső nyelvi fejlődés vonalát, amelynek kialakulásában az említett kontaktusnak kétségkívül szerepe volt. Az áttekintés végére nyilvánvaló, hogy az etimon forrását nem lehet egyértelműen meghatározni, mivel a nyelvi kontaktushatás során is kialakulhatott, illetve az erős onomatopoetikus jellege miatt belső fejlődés eredménye is lehet. Leginkább a konvergens fejlődés és e két körülmény együttes hatásának tekinthető a *gyula* méltóságnév formája a magyar nyelvben.

Kulcsszók: *gyula*, etimológia, szócsalád-történet, nyelvi kontaktus, areális hatás.

1. Bevezetés. Tanulmányomban három munka szellemiségét próbálom követni, melyek BENKŐ LORÁND személyéhez köthetők. Az első egy 1971-es cikk, amelyben az egyetlen szóra vagy akár szócsoporthoz fókuszáló kutatások művelődéstörténeti fontosságát emeli ki, amelyekhez az akkor készülő történeti-etimológiai szótár nagy segítségét is remélte. Ezután 1977-ben a már elkészült szótár adatainak magyar nyelvrendszertörténeti szempontú átvizsgálását szorgalmazza. A harmadik írás 2000-ben jelent meg, melyben BALÁZS JÁNOSnak 1980-ban a magyar törzsnevekhez és ezek rendszeréhez írt, a korábbi török etimológiákkal szembeni meglátásait eleveníti fel és méltatja BENKŐ, mintegy jelezve az efféle etimológiák fontosságát. Jelen munkámban az ősmagyar korszak egy fennmaradt szórványának, a *gyula* szónak korábbi etimológiáit és saját magyarázatomat mutatom be. Az arab, perzsa és bizánci szövegek számos hangtörténeti kérdést felvetnek a hanghelyettesítés, illetve az írásrendszer és forrásnyelv miatt, a munkában ezekre nem tudok kitérni. Az említett kutatók nyomdokaiban haladva a tanulmányban csak a magyar nyelv történetéhez kapcsolódó vizsgálatokat mutatom be, az etimológia névtani és társadalomtörténeti kapcsolatainak felvázolására nincs tér.

2. Etimológiai szótárak adatai. Érdekes megfigyelni a jelenséget: az etimológiai szótárakban a biztos etimológiájú ótörök jövevényszó (TESz. *gyula*) a későbbiekben valószínű jövevényszóvá, majd bizonytalan eredetű szóvá minősül.

A *gyula* (γυλάν, γυλάσ 950 táján, az [n] és [sz] végződéses bizánci forrás görög nyelvi elemei) valószínűleg kölcsönzés egy csuvasos típusú nyelvből: besenyő *yila* törzsnev, baskír *yulay* < török **yula* 'fáklya, fény' < **jula*. Ez valószínűleg a kazárból ered, ahol a *gyula* a tényleges úr volt, a magyarok a 9. században ezt a rendszert másolhatták. Ma csak személynévként él a magyar nyelvben (EWUng. *gyula*).

A *gyula* szónak mint régi magyar méltóságnak (γυλάς [950] és *jīl* [10. század]) jelentése és eredete bizonytalan. A *yula* 'fáklya' szóval próbálták rokonítani, ehhez feltették a nyugati ótörök *ǰula* < *ǰīla* 'fáklya, világítóeszköz' szavakat, melyekre azonban nincs adat. LIGETI kazár eredetet javasolt, de ez nem fordul elő a forrásokban. A középkorban a tisztség nevéből a magyarban személynév lett, majd ez is kikopott a használatból, csak később hozták vissza személynévként (RÓNA-TAS-BERTA 2011: 1231).

3. Korábbi etimológiák. PAIS a következőket írja a *gyula* szóval kapcsolatban: a *jula* szojon-török nyelvben 'Fachel, Licht = fáklya, fény', az ujjgurban *j.la*. A törökségi nyelvekben gyakran teszi fel az *y ~ a* váltakozást, rengeteg példát hoz törökségi nyelvekből a *jal-* ~ *jul-* ~ *jyl-* kezdetű és ragyogással, fénnel, égéssel kapcsolatos jelentéssel összefüggésben. Az alapszónak *jal-* ~ *jul-* ~ *jyl-* + *-a* képzős igenévszármazékot tekint. A *kündé*-hez hasonló 'nap' jelentést tesz fel (PAIS 1931: 270–272).

LIGETI megemlíti, hogy NÉMETH GYULA a magyar *gyula* tisztséget egy bolgár-török *ǰula* szóból eredezteti, amelynek a köztörök *yula* szót felelteti meg – e két szó azonban nem adathozható. Egy kétségbevonhatatlannak ítélt adat szerinte a harmadik besenyő törzs neve: Γύλα, teljes alakjában Konstantinnál χαβοῦζγγυλά – ez pedig méltóságnévi eredetű törzsnév, melynek első eleme színnév. A szókezdő mássalhangzó itt valószínű *j-*, míg a magyarban hanghelyettesítés miatt *gy-*. A mongol nyelvben általános a *ǰula* 'mécses, fáklya, lámpa' szó, de török átvételnek tartják. PAIS egymástól független *Gyila* és *Gyula* alakjaival LIGETI nem ért egyet, de a *ǰylá*-t egy csuvasos *ǰīla* átvételének tartja. Csupán felvetésnek tartja PAIS azon ötletét is, hogy a *yula* 'fáklya' szónak van *yīla* változata méltóságnév minőségben. Valószínűsíti, hogy a *ǰyila* és a *kündü* szó onnan került nyelvünkbe, ahonnan az uralkodói rendszer is. A méltóságok nevei viszont a kazároktól függetlenül is bekerülhettek nyelvünkbe, ennek eredetét viszont a magyarság előtt homályosnak (talán iráni, kaukázusi eredetűnek) véli. A magyar és besenyő adatok között nem lát közvetlen kapcsolatot (LIGETI 1978: 260–273).

4. Mit kölcsönözhetek az ősmagyarok? E fejezetben azt mutatom be, hogy milyen átvételi lehetőségek állnak fenn a szópárok kapcsán.

A) Teljes névszói tőnek ítélt alak átvétele

1. Amennyiben a magyarba átkerült méltóságnév *yula* vagy *ǰula* volt, méghozzá a **yul-*, illetve **ǰul-* + *-a* deverbális nomenképzős formája (RÓNA-TAS-BERTA 2011: 1130), úgy az ősmagyarba hanghelyettesítés eredményeképp a szóvégen *-á* hanggal épült be, amely csak később, a 12. század körül rövidült le.

2. Átkerülhetett a magyarba egyéb török származékszó is *-q*, *-k*, *-g* vagy *-γ* szóvégi elemmel. Ezekben az esetekben – bármelyiket is tesszük fel a négy közül – történhetett egyrészt hanghelyettesítés a magyarban, abszolút szóvégi helyzetben ugyanis csak *-γ*-t tehetünk fel, mivel a többi hang (*-k*, *-g*, *-q*) után még tövéghang-

zónak kellett volna állnia, viszont ezek a tövéghangzó lekopása után megmaradtak volna. Másrészt megjegyezhetjük, hogy a *-q*-t pedig *-k*-val helyettesítve vettük volna át, a *-k* zöngésedhetett volna *-g*-vé. Ebben az esetben a török töszó vagy származék szóvégi magyar megfelelője *-γ* – ez abszolút szóvégi helyzetben e korban már általános lehetett, persze aztán az ősmagyar kor elején vokalizálódott és diftongust alkotott az ezt megelőző magánhangzóval. A diftongus pedig később a hangok egybeolvadásával monoftongizálódott, és az említett magánhangzó nyelvállásától függően *-ó*-vá vagy *-ú*-vá változott. Az *-ó* nyelvjárási változataként *-á*-t is feltehetünk, ez később *-a*-ra rövidült (BÁRCZI 1950: 223; LIGETI 1986: 19–88).

B) Csonka névszói vagy igei tö átvétele

1. Ebben az esetben a **yul-* vagy **jūl-* igei tövek átvétele tehető fel, amelyre a magyarban önállóan került olyan képzőelem, amely a feltett átvételi szóval megegyező alakot eredményez. Ez a finnugor *-k* vagy *-p* előzményre visszamenő mai folyamatos melléknévi igenévi és főnévi *-ó* képzőelem ősmagyar kori *-γ* vagy *-β* megfelelője, a *-β* fejlődése megegyezik *-γ*-nek az előző pontban bemutatott fejlődésével. A *gyula* szó folyamatos melléknévi igenévképzője *-ó*, *-ő* és *-a*, *-e* változatban létezik nyelvjárásainkban, például: *bíra* ~ *bíró*, *vala* ~ *való*, *szülő* ~ *szüle*, stb. (MELICH 1915: 116–119; BÁRCZI 1947: 10. jegyzet; BENKŐ 1984: 102).

Az ősmagyar kor végéig a magyar nyelvbe – csak török nyelvekből – kerülő igei megtartották eredeti hangszerkezetüket, így az átvételkor nem került rájuk magyar igei képző. Az ótörök jövevényigék tőalakban való átkerülését motiválta, hogy az átadó nyelvben is léteztek olyan alakokban. Ugyanakkor az ótörök jövevényigék egy része ma már fiktív tövévé vált, képzőiket már a meghonosodás után kapták (D. BARTHA 1991: 56).

5. Hangtani vizsgálatok. A fenti átvételi lehetőségekkel számolhatunk a mai magyar szóalak és a feltehető átvett szó végződése kapcsán. Ki kell térni még az első szótagi magánhangzó kérdésére is. A bizánci forrásokból *i*-s alakokat olvastak a kutatók. Az első szótagban csak veláris *j* lehetett, ha ezt a magyar megőrizte, akkor *j > u* változást kell feltenni. Ritka az *i*-vel párhuzamos *u* hang, de a bizánci forrásban és az arab *jīh* szósor mögött is a *jīla* alak lehet (LIGETI 1978: 130). Az első szótagbeli *ā > j* változás csuvas és magyar esetben is elfogadható, ez később a magyar *j > i* változásban végződik (LIGETI 1986: 42). GOMBOCZ is feltesz egy *j > i*, majd *i > o* változás után zártabbá válással *u*-vá változást (GOMBOCZ 1920: 5). BÁRCZI is elfogadja az *j* meglétét a magyar nyelvben, amely aztán *i*-vé, *ē*-vé, ez utóbbi aztán *ö*-vé, *ü*-vé változhatott, és valószínűleg az ősmagyar korban még *ā*-val is váltakozott – a kérdés az, hogy mikor jelent meg és mikor tűnt el az *j* a magyar hangrendszerből (BÁRCZI 1950: 228, 1958: 33). Ezzel a váltakozással mutat párhuzamos fejlődést a csuvas nyelv is: a nyugati ótörök előzményre visszamenő *ā > ā ~ ā > ā > ā ~ j* irány, a másik az *ā > o > u ~ o* irány (RÓNA-TAS–BERTA 2011: 1147).

A szókezdő hang is figyelmet érdemel. A keleti *y*- és a nyugati ótörök *j*- szembeállítás korántsem ennyire világos, hiszen a keleti ótörök nyelvjárások között is számolhatunk a *j* meglétével (RÓNA-TAS–BERTA 2011: 1093). A csuvasban aztán a

ĵ-hang *č*-n keresztül *ś*-szé változott. LIGETI a magyar szókezdő *gy*-t ócsuvas *ĵ*-nek felelteti meg, úgy érvel, hogy az ősmagyar kor elején szó eleji helyzetben *dźs*- volt, ebből alakult a *gy*- (LIGETI 1986: 19–20). A helyzetet némiképp árnyalja, hogy találunk a magyarban olyan szavakat, amelyek csuvasos típusú átvételek, de *sz*-szel kezdődnek. A nyugati ótörök **ĵel* > magyar *szél* a csuvasos *č*- fonémát mutatják, és úgy kerültek át, hogy az átvett szavak hangjai beléptek az ugor kori *ś* > magyar *sz* változásba (RÓNA-TAS-BERTA 2011: 1093). A permi nyelvekből is kimutatható e csuvasos szó: *śil*. Az átvétel itt is a csuvasos *č* hangra vezethető vissza, amelyből később lett *ś*. A volgai bolgár és permi népek érintkezésének első szakaszába vezet minket ez a hangjelenség, ez Kr. u. 650 és 850 között lehetett (RÓNA-TAS-BERTA 2011: 1089). Ezért érdemes a két nyelv e hangokat érintő változásait megvizsgálni, melyek párhuzamosan zajlottak és konvergens fejlődést mutatnak.

A nyugati és keleti ótörök nyelvben két affrikáta volt, a keleti ótörök nyelvekben a *ĵ* hang a *č*-nek az allofónjaként létezett. A középtörök korban a *ĵ* hang a *y* helyén is állt a források szerint. A *y* > *ĵ* változás a különböző török nyelvekben különböző időben zajlott le. A nyugati ótörök nyelvekben általánosan *ĵ*- volt szókezdő pozícióban a keleti *y*- helyett, de néhány keleti nyelvjárásban is lehetett *ĵ*-. A csuvasban a nyugati jellegű *ĵ*- *č*-n keresztül *ś*-szé változott, ugyanígy *ś* lett szintén *č*-n keresztül a *č* hangból is. A *ĵ* > *č* változás korábban történt, mint a *č* > *č* változás. Eddig nincs olyan adat, amelyik bizonyítaná, hogy a nyugati ótörök nyelvben volt szókezdő helyzetben *č*, így nem lehet pontosan meghatározni, hogy mikor is történt az egyesülés. Számos *č*-t találunk nem szókezdő helyzetben, viszont nincs *ĵ*- szókezdő helytől eltérő fonetikai pozícióban. Tehát a nyugati ótörök nyelvek *ĵ* és *č* hangja egyesült a csuvasban *č*-ben, de viszonylag későn, majd *ś* hangban állapotodott meg a folyamat. A *č* kifejezetten a volgai-bolgárban (ebben erős volt a palatalizáció jelensége) és tatár dialektusokban a permi nyelvekkel való érintkezés elején lett *ś* (RÓNA-TAS-BERTA 2011: 1088–1150).

A magyar fejlődés kicsit összetettebb abból a szempontból, hogy a magyar hangrendszerben talán a nyugati ótörök nyelvek hatására kezdődtek meg változások. Az ősmagyar kor elején legalább két alveoláris affrikáta volt nyelvünkben: palatális *čs* és nem palatális *cs*; az ősmagyar kor végére azonban a *čs* depalatalizálódó tendencia következtében *cs*-vé változott, de megjelent a zöngés és palatális változata, a *dźs* (E. ABBAFFY 2003: 116, 316). Nem számolhatunk tehát ugor kori örökségként a *dźs* meglétével, ez a hang ugyanis a korai ősmagyarban jelent meg török hatásra új fonemikus elemként. Az ugor kori *č* > *č* változás megindulása után lépett be a török *č* fonéma a változásba *č*-ként, majd a zöngés *dźs* hang alakult ki a magyar fonémaállományban. A nyugati ótörök *ĵ* > *č* hangok zöngétlensége és palatalizáltsága közül a palatális jelöltség volt meghatározó a hangrendszer számára, így a változás tovább hatott palatális réshang, *ś* irányba. A nyugati ótörök *č*-t az erős palatalizációja miatt, a *č* > *č* változás következtében az ősmagyar *čs*-ként vette át és később lett belőle *cs* az ugor kori *č*-hez hasonlóan (BÁRCZI 1958: 109–125; RÓNA-TAS-BERTA 2011: 1088–1150). Tehát az ugor kori örökségek: a *ś*, *č*, *č*, ezek

csak az ómagyar kor elejére változnak: *sz*, *s*, és *cs* hangokká. A csuvasos $\check{c} > \acute{c}$ és $\check{j} > \acute{j}$ változás tehát a kölcsönzési viszonyok miatt hathatott az ősmagyar hangok fejlődésére is, hiszen ezek a nyugati ótörök változások az ősmagyar kor első felében történtek. Tehát a palatális hangok (*ś*, *ć*) ősmagyar kor végi, ómagyar kor eleji megmaradásában a nyugati ótörök \acute{c} hang viszonylag tartós meglétének és a magyar hangrendszerre hatásának is lehet szerepe.

6. Etimológiai fejtegetések. A *gyula* szó kapcsán az átvételi lehetőségek vizsgálatakor érdekes jelenséget találtunk. Magyarázhattuk önálló tőszóként és igei alak átvételeként, melyre névszóképző került. Ha ezt az utóbbi lehetőséget megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy **yul-* vagy **jul-* alak önmagában is kerülhetett a magyarba – ennek megfelelően ma pedig **gyul-* alakot képzelhetnénk el ezek folytatásaként. Ilyen alakú ige van a mai magyarban.

A *gyúl-* igetölvön analogikusan *-l* ige képzőt érezhetett a nyelvérzék, ebből vonódhatott el a **gyu-* abszolút tő, a *gyújt* ige régen *gyót*, *gyoht*, *gyoijt* alakokban is élt, az eredeti szótői *-l* vokalizációja és/vagy nyújtó hatása nyelvjárási jelenséggént is (vö. *nő ~ nöl*, *fő ~ föl*, *hű ~ hül*) megmutatkozhat. A TESz. is igen régi eredetéhez hozza alátámasztásul a *gyúl ~ gyújt* (R. *gyoijt*) viszony mellé a *fú(l) ~ fojt* alakokat. Az EWUng. is az ismeretlen eredetű igei közé sorolja a *gyújt* igét, bár azt láthatjuk, hogy viszonylag régi eleme a magyarnak, alakja hasonló a *fojt – fül*, *nyújt – nyúlik* igékéhez. A felsorolt igei képzői végződése körül több vélemény is megfogalmazódott. GOMBOCZ szerint az *-lt-* ~ *-ht-* ~ *-jt-* végződés nincs kellően tisztázva, akár finnugor *-kt-* > *-xt-* > *-jt-* alakulást is feltehetnénk (GOMBOCZ 1914: 342). BABOSS R. ERNŐ szintén a tővégi *k-s* módosulás mellett érvel, alapszavaként a tar., krim., kaz., csag. oszm. *jaq* 'anzünden', *jaqmaq* 'brennen' sort hozza. Megemlíti, hogy MELICH és HORGER viszont a *gyúl+t* alak mellett foglalt állást (BABOSS R. 1938: 222–225). Levezetését a törökből fonetikai okok miatt valószínűtlennek tartja. A *gyúl* ige török eredete vitatott, a törökségi nyelvekben nem igazolt sem a **ya-* tő, sem **yal-* származéka. Megjegyzendő, hogy volt ilyen kísérlet: a *gyúl-* a nyugati ótörök **jul-* és a keleti ótörök **yul-* hipotetikus alakokkal való egyeztetésével. PALLÓ szerint a magyar szó jelentésében kapcsolódik a keleti ótörök **yultri-* és *yultuz* 'csillag' származékokhoz, melyek pedig a **yul-* 'ragyog, fénylik, csillog' árnyalatokhoz. A feltevését gyengíti, hogy ennek nagyon szabálytalan a vokalizmusa, valószínűleg a nagy kifejezőerejű szemantikai mező miatt. A szót a *yaltri-* ~ *yiltri-* ~ *yultri-* alakokból származtatja, ezekből vonja el a **yul-* alapalakot, ez az alak a nyugati ótörökben **jul-* lett, és ezt vette át a magyar. Mindenesetre a **yal-* tövel kapcsolatban a **yul-* 'éget' sem igazolt a török nyelvekben. A magyar lehet az egyetlen nyelv, amelyben a nyugati ótörök **jul-* < **yul-* alapszó kimutatható, de török adatok nélkül ez nyitott kérdés. BENKŐ PALLÓ magyarázatát fonetikai okok miatt valószínűtlennek tartja. Viszont *gyújt* alak a *gyúl* tő *-t* képzős kapcsolatából levezethető lenne: *lt* > *jt*, így *gyúlt* > *gyújt* változással, például nyugati ótörök *jigil* > magyar *jíl* + *t* > *gyújt* (BENKŐT és PALLÓT idézi RÓNA-TAS-BERTA

2011: 409–411, 413). Elképzelhető, hogy az ismeretlen eredetű *gyúl-* igré átvétele után került a magyar *-γ* vagy *-β* igenevet képző toldalék az ősmagyar korban, és ennek

fejleménye lett a *gyula* < **gyulá* < **gyulá* ~ *gyuló*. A helyesírási szabályozás előtt *gyú*-, *gyul*-, *gyull*-, *gyúl*-, *gyüll*-, illetve ezeknek megfelelően első szótagban *o*-t és *ó*-t mutató alakok is léteztek.

Az átvételt és/vagy fejlődést erősíthette két másik szavunk is: egyik finnugor kori örökség és egy szintén ismeretlen szó, mely a magyar és manysi nyelvből adatolható. Ez a finnugor kori **čɛlkɜ*-, **čɛlkɜ* 'fénylik, csillog, ragyog' igei alak, mai alakjában hasadás következett be: *csillo*- és *sajo*- (*csillog*, *sajog*) alakok léteznek. A másik ige az ugor kori **čittɜ*- 'süt, fénylik, világít', mai abszolút tő a *sü*- (*süt* és *sül*) lehet. A jelentéstani összefüggés e két szó és egy *gyú*- szóalak között elég erősnek látszik: 'fénylik, ragyog, világít, éget'.

A szóbeljei helyzetű **k*- **ɣ*-án keresztül spirantizálódhatott és kieshetett, de valószínűbb a *csillag* esetben az *-lk*- > *-ll*- változás. A gemináta egyszerűsödhetett, majd kétirányú fejlődése *-l*- és *-l'*- > *-j*- megoszlást mutató alakokat eredményezett (*sajog*). Az ugor kori **čittɜ*- szó belsejében található **-tt*- gemináta egyszerűsödött *-t*-vé, mivel alakilag egybeesett igeképzős alakokkal, a nyelvérzék a *-t* nélküli alakot vonhatta el ige-tőként. Az első szótagi magánhangzó a két példában minden bizonynyal finnugor eredetű *i*, ez a hang a csuvasban, a rokon nyelvekben és a magyarban is hasonló fejlődési történetet mutat. A szókezdő hang szintén bonyolult változási folyamatban változatokra hasadó viselkedést mutat a magyar és nyugati ótörök nyelvekben is, a párhuzamos fejlődés bizonyára a nyelvi érintkezések kölcsönhatására erősödött.

A nyugati ótörök kor középső szakaszában e nyelvekben megindult a *j* > (? *j̣* ~) *č* változás vagy váltakozás, ez kihathatott a magyar hangrendszerre is a jövevényszavak és areális jelenségek kapcsán. A nyugati ótörök nyelvekben a *j* és a *č* állományként viselkedett: *j* csak szó elején lehetett, más pozícióban nem, míg a *č* nem állhatott szó elején. Később azonban a *č* hangok is *č*-vé változtak, tehát mind a szó eleji, mind a szóvégi helyzetek korláta egy hangban feloldódott, ez a hang persze később *ś* lett. Véltetően az ómagyar kor elejére bekövetkezett e fejlődés.

A finnugor alapnyelvben is legalább kétféle affrikáta volt: *č* és *ć* vagy *č̣* (BERECZKI 2003: 73). Az ősmagyar kor elejétől kezdve sem ismert az ótörökhöz hasonló hangtani korlátozás a magyarban. Viszont eddig nem bizonyított a szó elején álló *cs* ~ *gy* váltakozás, amely szó végén és szó beljei helyzetben általános a magyar nyelvben. Elképzelhető nyelvjárási váltakozásként a szókezdő *čs* és a más pozíciójú *čs* > *cs* és *čs* > *džs* > *gy* ~ *cs* irányú változása. Tehát a finnugor kori **čɛ*- vagy **čɛ*- abszolút tőként élve az ugor korban önálló fejlődést mutat, majd a nyugati ótörök hatására egyéb szócsaládokhoz hasonló elkülönülés is bekövetkezhetne izoglosszális jelenséggént, a jelentések fejlődése pedig tükörfordítások soraként.

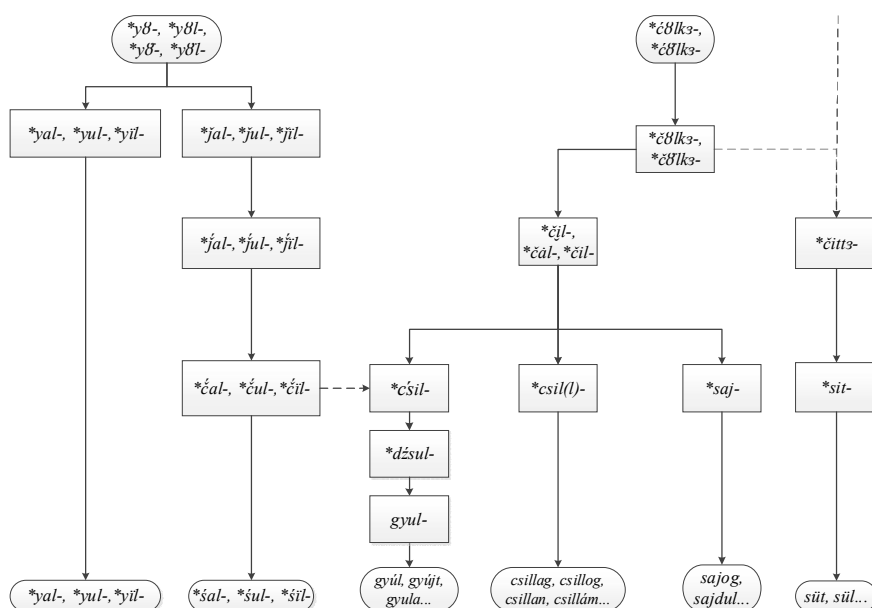
A finnugor kori **čɛ*- vagy **čɛ*- abszolút tő többirányú hasadását elősegítette, hogy sok jelentés társult hozzá (HADROVICS 1992: 65), így az egy töről fakadó szóalakok átvettek valamennyit az eredeti jelentésárnyalatok közül (HADROVICS 1992: 87–99). Így alakulhattak ki a *gyul*-, **csil*- és *sül*- tövek, esetleg nyelvjárási megoszlással is. A *gyula* szó korai kialakulása is segítette kiválását a tipikus *-ó*, *-ő*

végű igeelvek családjából, majd ebben a származékban elhomályosult az igeő, megmaradt mellette viszont a *gyűjt*, *gyúló* képzett változat. A szónak nagyon sokféle jelentésárnyalata is alkalmas volt metaforikus átvitelként emberi viselkedés, jellemző kifejezésére. A mellette kialakuló nyelvjárási változat, a **csil-* és ennek **csilló* ~ **csilla* alakja – illetve az is lehetséges, hogy eleve nagyon korai igenévi jellegű származéka a *-g* képzős alak is (BENKŐ 1984: 80–86, 106) – feltehetően addig nem jutott hasonló jelentésben köznyelvi értékűvé, amíg a pár másik tagja (*gyulló* ~ *gyula*) eleven tövű volt. Tehát a mai *gyula* szó előzménye egy **csilay* 'ragyogó, fénylő, tüzelő, világító' jelentésű szó lehet, mely Kr. u. 650 és 850 között alakult ki, és *gyilay* ~ *gyilay* alakban mutatkozott az ómagyar kor legelején.

A *gyúl* ige mindenesetre igen ősi eleme a magyar nyelvnek. A szókezdő *cs* ~ *gy* váltakozásra csak késői (17. század második fele) – bár maga a *csillog* szó is csak 1513-tól jelentkezik a forrásokban (EWUng. *gyúl*) – és hangutánzószzerű, hangfestőszerű jellegük miatt bizonytalan adatok utalnak, ilyen: *csohol* ~ *csihol* ~ R. *gyoht* 'tűzet gyújt', *gyűr* ~ *csűr* 'csavar, sodor'. Viszont hangfestő jellege miatt is elképzelhető a speciális szókezdő *cs* hang megléte. Nagyjából olyan viszonyban képzelem el a szókezdő *cs*-t a *cs*-vel szemben, mint ahogy a mai köznyelvben és a nyelvjárásokban a szókezdő *ty* és *ly* hangok állnak: szó elején csak néhány nyelvjárásban és kevés szóban fordult elő. A feltevés másik része, hogy mára az ómagyar nyelvjárási szókezdő *cs*-k *gy*-vé és *cs*-vé változtak, talán ennek nyoma a néhány ritka szó elején megfigyelhető *cs* ~ *gy* váltakozás. Az 1. ábrán mutatom be az általam feltett változásokat – a török oldalon (balra a keleti, jobbra a nyugati ág) csak a tövek fejlődését ismertetem.

1. ábra

A *gyula* szó feltételezett fejlődése és kapcsolatai

Összefoglalás. Dolgozatomban a honfoglalás körüli *gyula* méltóságnév etimológiáját mutattam be. Elképzelésemben az etimológiai szótárakban fellelhető egyre gyengülő valószínűségű ótörök jövevényszó kérdéséből kiindulva vizsgáltam meg, hogy elképzelhető-e az, hogy csupán areális hatással kell számolni. A volgai-bolgár nyelvjárás alapján elképzelhető lenne, hogy a *csillag* szó előzményéből (**č8lk3-*) alakult volna szó eleji palatalizációval, majd a *džs*-kből születő *gy* hangban egyesült volna. Hasonló megterheltségű hangként képzelem el az ősmagyarban szókezdő pozícióban a **čs-* hangot, mint amilyenek a mai nyelvjárások *ty-* és *ly-* hangjai. Így a legvalószínűbb ősmagyar előzmény egy **čsilaγ* 'ragyogó, fénylő, tüzelő, világító' jelentésű szó lehet, mely Kr. u. 650 és 850 között alakult ki.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. (Ősmagyar kor; Ómagyar kor.) In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 106–127, 301–349.
- BABOSS R. ERNŐ 1938. A *gyujt-*, *gyűjt-*féle egytagú causativumok alaktanához. *Magyar Nyelv* 34: 220–225.
- BÁRCZI GÉZA 1947. *Régi magyar nyelvjárások*. Néptudományi Intézet, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1950. A magyar hangtörténet tárgyköréből: A török szóvégi *-q*, *-k*, *-g*, *-γ* megfelelései. Az ősmagyar *j*. *Magyar Nyelv* 46: 223–230.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. BARTHA KATALIN 1991. Az igeképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 55–119.
- BENKŐ LORÁND 1971/2003. A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálatának tükrében. In: HAJDÚ–KISS szerk. 2003: 84–104.
- BENKŐ LORÁND 1977. Magyar nyelvtörténet – magyar őstörténet. In: BARTHA ANTAL – CZEGLÉDY KÁROLY – RÓNA-TAS ANDRÁS szerk., *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 45–57.
- BENKŐ LORÁND 2000/2003. Néhány szó a magyar törzsnevekről. In: HAJDÚ–KISS szerk. 2003: 151–156.
- BENKŐ LORÁND 1984. *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERECZKI GÁBOR 2003. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1914. Árpád-kori török személyneveink. *Magyar Nyelv* 10: 242–249.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1920. A magyar mélyhangú *j* kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 16: 2–9.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincs-vizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk. 2003. *Nyelv és tudomány, anyanyelv és tudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból I*. ELTE BTK, Budapest.
- LIGETI LAJOS 1978. Régi török eredetű neveink 3. *Magyar Nyelv* 75: 129–141, 259–274.

-
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MELICH JÁNOS 1915. *Valaki*. *Magyar Nyelv* 11: 116–119.
- PAIS DEZSŐ 1931. *A gyula és a kündüh*. *Magyar Nyelv* 27: 170–176.
- RÓNA-TAS ANDRÁS – BERTA ÁRPÁD 2011. *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

Regionális nyelvváltozatok és a nyelvi diakrónia

„Telefonált volt...” – összetett múlt idejű alakok a háromszéki nyelvjárásban

BAGYINSZKI SZILVIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
bagyinszki.szilvia@gmail.com

Vizsgálódásom középpontjában a kijelentő módú összetett múlt idejű igealakok állnak. A nyelvtörténeti áttekintés után kitérek arra, hogyan szorultak háttérbe, és hogyan váltak bizonyos romániai magyar nyelvjárások sajátosságaivá az efféle szerkezetek. Dolgozatomban a háromszéki nyelvjárásban való megjelenésükre helyezem a legnagyobb hangsúlyt. Előfordulásuk mennyiségi jellemzőin túl modális funkcióikra is igyekszem fényt deríteni. A több száz évet felölelő változásvizsgálat – nyilvánvalóan a teljesség igénye nélkül, meghatározott „állomásokra” támaszkodva – az ELTE BTK 2015-ös nyelvjárásgyűjtő tanulmányútján készült felvételek felhasználásával egészen napjainkig kívánja e jelenségek történetét bemutatni. A vizsgálódás két fő dimenziója az idő és a területiség, de igazán árnyalt képet a harmadik, a humán dimenzió bevonásával kaphatunk.

Kulcsszók: ómagyar múltidő-rendszer, folyamatos múlt, régmúlt, háromszéki nyelvjárás, univerzális grammatikai keret.

1. Bevezetés. Dolgozatomban a kijelentő módú összetett múlt idejű alakokkal foglalkozom. Először az ómagyar múlt idők hagyományos rendszerezését tekintem át röviden, mely során részletesebben az összetett alakokra térek ki, majd az ómagyar igeidők univerzális grammatikai keretben történő vizsgálatát mutatom be érintőlegesen. Ezután a múltidő-rendszer egyszerűsödéséről szólok, amit a Mikes Kelemen Törökországi levelek (TL.) című gyűjteményében szereplő összetett múlt idejű alakok vizsgálata követ. Végül az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének 2015. évi háromszéki gyűjtésének felvételeit vizsgálva a ma is előforduló összetett múlt idejű alakokat mutatom be. Mivel a *telefonált volt* típusú szerkezetekkel eddig túlnyomóan nyelvtörténeti megközelítésből foglalkoztak, ám ezek az alakok bizonyos peremváltozatokban a mai magyar nyelvnek is részei, dolgozatom célja a figyelem felhívása az ezekben a jelenben (és területi kötöttségükben) kevésbé kutatott alakokban rejlő vizsgálati lehetőségekre.

2. Az ómagyar múlt idők hagyományos rendszerezése. Jóllehet a magyarban ma már csak egyetlen – méghozzá egyszerű – kijelentő módú múlt időt tartunk számon, az ómagyar korban nyelvünkre is kiterjedtebb igeidőrendszer volt jellemző (E. ABAFFY: 1992: 123):

1. táblázat

Az ómagyar igeidők alaktani és funkcionális¹ megnevezései

	Alaktani megnevezés	Funkcionális megnevezés
Egyszerű	-á/-é jeles múlt	elbeszélő múlt
	-t/-tt jeles múlt	befejezett múlt
Összetett	<i>Ø</i> + <i>vala</i> szerkezetű múlt <i>Ø</i> + <i>volt</i> szerkezetű múlt	folyamatos múlt
	-t/-tt + <i>vala</i> szerkezetű múlt -t/-tt + <i>volt</i> szerkezetű múlt	régmúlt

E rendszer funkció szerint négy kijelentő módú múlt időt különböztet meg, melyek közül alaki szempontból kettő (elbeszélő, befejezett²) egyszerű, a másik kettő pedig (folyamatos múlt, régmúlt³) összetett. Mivel dolgozatomban az összetett kijelentő módú múlt időkkal foglalkozom, a következőkben azokról szólok részletesebben.

A *Ø* + *vala*, illetve *Ø* + *volt* szerkezetű összetett múlt elsősorban kódexekben fordult elő, versekben, valamint egyéb szövegekben elenyésző a számuk (E. ABAFFY 1992: 131). A két változat közül a *Ø* + *vala* a domináns, a *Ø* + *volt* valószínűleg a -t/-tt + *volt* analógiájára születhetett (E. ABAFFY 1992: 132).

E. ABAFFY ERZSÉBET (1992: 157–160) a következő funkcióit különíti el:

- A) a múltbeli események háttérében meghúzódó, az eseménysorozat vagy akár annak elbeszélése idején még tartó állapot kifejezése;
- B) lelkiállapot, tartós érzelem, képesség, szükségesség kifejezése;
- C) tartós cselekvés kifejezése;
- D) ismétlődő cselekvés kifejezése;
- E) szokásos (rendszeresen ismétlődő) cselekvés kifejezése;
- F) a cselekvés (történés) nem tökéletes teljesülésének kifejezése;
- G) a cselekvés, történés sikeres végbemenésének óhajtása (és be nem teljesülése).

A -t/-tt jeles lexikális igeik mellett szintén a *vala* jelenik meg nagyobb számban, azonban ebben a szerkezetben arányaiban gyakrabban fordul elő *volt* segédige, mint az időjel nélküli főigék mellett (E. ABAFFY 1992: 132). „Egyik elsődleges szerepe a múltban befejezett történés következtében beálló állapot jelentése lehetett”, ugyanis „az összetett igealak első része a befejezett melléknévi igenévből

¹ E. ABAFFYNÁL *alaki és jelentéstani*. Köszönöm tanulmányom lektorának a terminológiai javaslatot.

² Eredeti funkcióját tekintve befejezett jelen, vö. É. KISS 2014: 60; SZENTGYÖRGYI 2014: 261–262. Lásd a 3. táblázatot is.

³ Eredeti funkcióját tekintve ez a befejezett múlt, vö. É. KISS 2014: 60; SZENTGYÖRGYI 2014: 261. Lásd a 3. táblázatot is.

származik”. Ebből alakult ki előidejűséget, régmúltat jelentő funkciója; eredetileg nem feltétlenül grammatikailag viszonyított múltat jelölt, ám a fordításokban alkalmas lett a praeteritum perfectum megfelelőjének (E. ABAFFY 1992: 162). Az alábbi táblázat az E. ABAFFY ERZSÉBET által vizsgált források számadatait mutatja.

2. táblázat

A négyféle múlt idő arányai százalékokban és forráscsoportok szerint
(E. ABAFFY 1992: 163)

	Kódexek		Eredeti versek		Levelek, iratok	
-á/-é	1478	56%	96	64%	49	26%
-t/-tt	747	28%	38	26%	114	61%
Ø + vala	348	13%	8	5%	1	1%
-t/-tt + vala	76	3%	7	5%	22	12%
Összesen	2649	100%	149	100%	186	100%

Az igeidők használatának egyes szövegtípusokban való eltérését elsősorban az okozza, hogy a kódexirodalom túlnyomó részt fordításirodalom, míg a levelek az élőbeszédet tükrözik (E. ABAFFY 1992: 153, 160; vö. MOHAY 2013: 73). Látható, hogy a folyamatos múlt az ómagyar korban sem volt jellemző a beszélt nyelvben, ha mégis előfordult, „akkor főleg a belső keletkezésű, a feltételes módnak megfelelő jelentését használták” (E. ABAFFY 1992: 160). Ellenben a *-t/-tt + vala/volt* típusú igeidő a beszélt nyelvben is jelen volt, és minden esetben régmúltat jelölt, bár nem feltétlenül grammatikailag viszonyított múltat (E. ABAFFY 1992: 162–163).

3. Az ómagyar múltidő-rendszerről univerzális grammatikai keretben. Egy viszonylag újszerű elemzési módszer sok új összefüggésre mutathat rá. É. KISS KATALIN univerzális grammatikai keretben zajló vizsgálatának az alapja az a megállapítás, mely szerint az igeidő- és aspektusrendszer „az emberi nyelvek közös sajátága” (É. KISS 2005: 420). Ezen elemzés során három időpont, illetve időtartam (beszédidő [BI], szituációidő [SzI], referenciaidő [RI]) eltérő viszonyai 9 igeidőt eredményeznek, melyek közül vizsgálatunk szempontjából a következők relevánsak (É. KISS 2005: 421–422):

3. táblázat

Az ómagyar múlt idők rendszerezése univerzális grammatikai keretben

Igeidő megnevezése	Igeidő időszerkezete	Példa	Ábra
egyszerű múlt	a SzI és a RI egybeesik, megelőzi a BI-t	<i>monda</i>	<p>SzI/RI BI</p>
befejezett jelen	a RI magában foglalja a SzI-t és a BI-t	<i>mondott</i>	<p>RI SzI BI</p>
befejezetlen múlt	a RI csupán a SzI egy pontjára vagy szeletére terjed ki, megelőzi a BI-t	<i>mond vala (mond volt)</i>	<p>SzI RI BI</p>
befejezett múlt	a RI magában foglalja a SzI-t, megelőzi a BI-t	<i>mondott vala (mondott volt)</i>	<p>RI SzI BI</p>

Egyszerű az igeidő, ha a szituációidő és a referenciaidő egybeesik, viszonyuk nem utal befejezettségre vagy befejezetlenségre. Az egyszerű múlt esetében az egymástól meg nem különböztetett szituációidő és referenciaidő megelőzi a beszédidőt (É. KISS 2005: 421).

Befejezetlen igeidőről beszélhetünk, ha a referenciaidő a szituációidőnek csak egy pontjára vagy szeletére utal. Befejezetlen múlt esetén a referenciaidőt magában foglaló szituációidő megelőzi a beszédidőt (É. KISS 2005: 421).

Ha viszont a referenciaidő foglalja magában a szituációidő egészét, akkor befejezett az igeidő. Befejezett jelen esetén a referenciaidő mind a szituációidőt, mind a beszédidőt magában foglalja; befejezett múlt esetén a szituációidőt magában foglaló referenciaidő megelőzi a beszédidőt (É. KISS 2005: 421).

Előnye a vizsgálatnak, hogy lehetővé teszi a különböző nyelvek összehasonlítását, továbbá megkönnyíti az igék, igeidők osztályozását azáltal, hogy nem kell az összes előforduló igealak összes modális és aspektuális jelentését felsorolni egy igeidő jellemzésekor (jóllehet ez továbbra is hasznos egy-egy igeidő jellemzésénél, és a nyelvtörténeti elemzések során változatlanul szem előtt tartandó – például a grammatikai szinonimitás vizsgálatakor). Alkalmazása következetesebb lehet a felbomló igeidőrendszer vizsgálatában, mikor a funkciók már elmosódnak, nem érvényesülnek következetesen. (Illetve tartsuk szem előtt: a „múlt idők használatában szigorú következetesség [...] nem várható” az ómagyar korban sem; lásd E. ABAFFY 1992: 165.)

Emellett a módszer válaszokkal szolgálhat a latin hatás kérdéskörében (melyet E. ABAFFY ERZSÉBET is tárgyal – pl. E. ABAFFY 1992: 133, 160, 162), ugyanis É. KISS KATALIN szerint „univerzális grammatikai nézőpontból az ómagyar és a latin igeidőrendszerek hasonlósága is új fényben tűnik fel; a latinnal való hasonlóság magyarázatához többé nincs szükség a szociológiailag és grammatikailag is kérdéses latin hatás feltételezésére” (É. KISS 2005: 420). Figyelembe véve, hogy az ómagyar korban a latinul tudó réteg meglehetősen szűk volt, É. KISS KATALIN szerint kizárhatjuk annak lehetőségét, hogy a latin nyelv átformálta volna a nyelvtani rendszer központi részét a beszélt nyelvben is. Megjegyzendő továbbá, hogy a latinban, illetve valamennyi indoeurópai nyelvben az időjeles segédige viseli a személyragot, míg a magyarban az az aspektusjeles lexikális igehez kapcsolódik. Természetesen a latin szövegek fordításánál nem tekinthetünk el a túlzott transzferhatás lehetőségétől (É. KISS 2005: 430–431).

4. A múltidő-rendszer egyszerűsödése. „A középmagyar kori múltidő-használat vonatkozásában olyan változási tendenciák körvonalazódtak, amelyek a múlt idők, sőt az igeidők rendszerének egészét érintik. Bár a múlt idők szerepköreit jellemző ómagyar kori sajátosságok valamelyest továbbélnek még a középmagyar korban, [...] új jelenségek vannak kialakulóban” (MOHAY 2013: 81). (Ehhez bizonyosan az is hozzájárul, „hogy a középmagyar kortól kezdve egyre több olyan szöveg áll rendelkezésünkre, amely a korabeli szóbeliséghez kötődik, a beszélt nyelvből merít”; lásd MOHAY 2013: 73.) Egyre dominánsabbá válik a *-t/-tt* jeles múlt (MOHAY 2013: 76), továbbá az ómagyar korban az egyes múltidő-típusokhoz rendelhető funkciók „már nem érvényesülnek a korábbiakban megfigyelhető következetességgel” (MOHAY 2013: 73). Az alábbi táblázat adatai – melyek 49 db 16. századi és 22 db 17. századi úriszéki per vizsgálatának eredményei – ezt a tendenciát szemléltetik.

4. táblázat

A bizonyossággal típusba sorolható múlt idejű igealakok aránya a 16. és a 17. századi úriszéki perekben (MOHAY 2013: 76)

Múltidő-típusok	16. sz. (1582–1596)		17. sz. (1610–1641)	
befejezett múlt (<i>-t/-tt</i> jeles)	861	80%	945	93%
elbeszélő múlt (<i>-á/-é</i> jeles)	95	9%	17	2%
folyamatos múlt (<i>Ø + vala/volt</i>)	9	1%	0	0%
régmúlt (<i>-t/-tt + vala/volt</i>)	115	10%	55	5%
Összesen	1080	100%	1017	100%

Az összetett igeidők közül a régmúlt számában és arányában is megfeleződik a vizsgált korpuszban, a folyamatos múlt pedig gyakorlatilag eltűnik az úriszéki perekből. Funkcióbeli változások is megfigyelhetők: a *Ø + vala/volt* szerkezet sokszor az elbeszélő múltat helyettesíti – gondolhatunk például Tinódi költeményeire

(BÁRCZI 1975: 276–277). A *-t/-tt + vala/volt* szerkezet többnyire még mindig előidejűséget fejez ki, ám emellett „nemegyszer átveszi az elbeszélő múlt szerepét” (BÁRCZI 1975: 277; vö. MOHAY 2013: 78). Az újmagyar korban és azt követően már elsődlegesen stiláris célokat szolgáltak *-t/-tt* jelestől eltérő igelakok, elsősorban az *-á/-é* jeles múltat őrizte meg az irodalom (BÁRCZI 1975: 331), illetve örökítette tovább „minden külön funkció nélkül” (BÁRCZI 1975: 327).

Az univerzális nyelvészeti igeidő-vizsgálat az igeidőrendszer egyszerűsödésére is kínál magyarázatot: az igeikötőrendszer megjelenése, a névelőrendszer kifejlődése, valamint az időhatározók alkalmazása az aspektus kifejezését toldalékok nélkül is lehetővé tette, ezáltal redundánssá vált a komplex igeidőrendszeren belüli aspektusjelölés. Az egyes alakokhoz tartozó funkciók fokozatosan elhomályosultak, a 18. században már csak a választékosság kedvéért változtatták őket, a 20. századra pedig maguk a múlt idejű alakok is eltűntek a köznyelvből (É. KISS 2005: 432–433). Ugyanakkor a periférián, így a székely nyelvjárásban részben megőrződtek (HEGEDŰS 2003: 357). A legrészletesebb osztályozást MÁRTON GYULA nyelvjárástani monográfiájában olvashatjuk, a további összefoglalók csupán a jelenség meglétére, esetleg aspektuális funkcióira, jelentéstöbbletére hívják fel a figyelmet (MÁRTON 1970: 209–210; vö. még: JUHÁSZ 2003: 305, HEGEDŰS 2003: 357; IMRE 1970: 325–326; KÁLMÁN 1989: 55). Azonban úgy tűnik, hogy a székely nyelvjárásnak ez a felbomlóban lévő részrendszere már nem mutat olyan fokú következetességet, mint amilyet a szakirodalom feltüntet – ezért dolgozatom hátralevő részében konkrét példákon illusztrálva megkíséreltem bemutatni a funkciók árnyaltságát, illetve elmosódását.

5. Összetett múlt idejű igelakok a háromszéki nyelvjárásban

5.1. Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének vizsgálata. Az előzőekben láttuk, hogy az összetett múlt idejű alakok a 17. században elkezdtek viszszaszorulni. Azonban a zágoni (Háromszék) születésű Mikes Kelemen Törökországi levelek című gyűjteményében szép számmal találunk régmúltat, és elvértve folyamatos múltra is akadhatunk. Mikes gyermekkorát Székelyföldön töltötte (MADOCSEI 2008: 292), így nemigen érte a vernakuláris nyelvváltoztatástól eltérő nyelvi hatás.

A 207 levélből az első 150-et vizsgáltam meg. Összesen 108 összetett múlt idejű alakot találtam bennük, melyek közül 3 folyamatos múlt, 105 pedig régmúlt. A folyamatos múltak mindegyike *vala* segédigével képzett (*kénszerítti vala, igyekszik vala* <tartós cselekvés kifejezésére>; gyakran *jut vala* eszébe <ismétlődő cselekvés kifejezésére>), a régmúltak közül 20 *valá*-val, 85 pedig *volt*-tal.

A vizsgált régmúlt idejű alakokat megpróbáltam csoportosítani, mely során funkcionális és szemantikai szempontokat is figyelembe vettem.

A) Grammatikai előidejűség

1. Azt a várost Constantinus *építette vala*, ugyan Constantinus nevű görög császár is veszté el életével együtt. (TL. 63. levél)
2. Azután a törökkel beszélnek a váltság felől, de a pénz nem volt elég, amelyet a leány *vitt volt*, tanácsot tartanak härman, hogy mit csináljanak: vagy a leánynak, vagy a férfiúnak vissza kellett menni több pénzért. (TL. 77. levél)
3. És Henricus octavus, aki haragjában bévivé az országban a kalvénista vallást, eleget *írt volt* ellenek, de a harag és a szeretet megfordíttatá véle a palástot. (TL. 86. levél)
4. Amely francia generális *megszállotta volt*, azt kevés idő múlva egy álgúgolyóbis homlokban ütötte. (TL. 106. levél)
5. De amicsoda jó muszulmán volt, talám el is adta azután a hajóját, azért hogy tisztátalanná *lett volt* a disznóhústól. (TL. 142. levél)

Az előidejűséget vizsgálva szembetűnő az a jelenség, hogy bizonyos mondatokban a többi ige múlt időben van (1., 3., 4., 5.), míg más mondatokban többféle ige-idő is szerepel (2.). Ennek oka, hogy Mikes egy-egy történet elbeszélése során változtatja az igeidőket, olykor jelen idejű igelakok is kifejezhetnek múlt idejű eseményt.

B) Szituációból kikövetkeztethető előidejűség

a. 'korábban, de nem nagyon rég'

1. Azt *írta volt* kéd a minap, hogy már ért franciául. (TL. 27. levél)
2. A mostani spanyol király nem *tette volt*-é a koronát a fia fejiben, lemondván a királyságról? (TL. 54. levél)
3. Úgy tetszik, hogy az utolsó leveletem az elmúlt holnapnak 25-dik napján *írtam vala*. (TL. 112. levél)
4. Orsova pedig ide csak három óra, most nem lövik; az utolsó levelemben *megmondottam volt* az okát, de már ismét kezdik löni, mihent a sáncok készek lesznek. (TL. 138. levél)

b. 'nagyon rég'

1. Látja kéd, még Szent Péter is *megijedett volt*, mikor a vízben sipadoztak a lábai. (TL. 1. levél)
2. Osiris, az egyiptumi leghíresebb király meggyőzvén öt vagy hat királyokat, és rabságban tartván, amidőn valahová ment, a szekerét ezekkel *vonatta vala*, és az asztala alatt étette őket. (TL. 43. levél)
3. Erre sokan azt felelik, hogy a régi római császárok *megparancsolták volt*, hogy az egész birodalomban a szüret egy időben légyen. (TL. 65. levél)
4. Ők aszerént cselekedhetnek, mint Pilátus *cselekedett volt*. (TL. 95. levél)

C) Be nem következett előidejűség

a. <egyszeri cselekvés kifejezésére>

1. A fejedelmünk a hajóból még nem *szállott vala le*, hogy a tatár hám, aki itt exiliumban vagy, holmi ajándékot küld és a többi között egy szép lovat, nyergelve. (TL. 1. levél)

b. 'azelőtt soha' <időtartam kifejezésére>

1. Sohasem *láttam volt* bialokkal halászni, csak ott. (TL. 41. levél)
2. A vademberek látván egy nagy embert feketében, nagy kalap a fején, és hogy négy lábon jár, mind elszaladnak tőle, mert hogy soha lovat nem *láttak volt*, azt gondolták, hogy a ló és az ember mind egy. (TL. 69. levél)
3. A levelet pedig a kebelében teszi, és azonnal megyen a császár leányához, akit annak előtte soha nem *látott volt*. (TL. 70. levél)
4. El lehet ítélni, hogy egy olyan atya, mint a mi urunk, huszonhat esztendő fiát, akit soha ennek előtte nem *látott volt*, hogy micsoda örömmel fogadta. (TL. 82. levél)

D) Első mozzanat a történetmesélésben

1. Gallipoliból 22. *indultunk vala meg*. (TL. 3. levél)
2. Hanem Üzönküpri nevű városban az urunk szállásának az udvarán olyan nagy szöllőt *láttunk vala*, mint egy nagy szilvafa. (TL. 3. levél)
3. De ítélje el kéd, mint *megijedtem volt*, mert midőn a vezér házában léptünk, a sok nép teli torokkal kezde kiáltozni, mint mikor azt kiáltják: tolvaj! (TL. 7. levél)
4. De minekelőtte elvégezem leveletem, lehetetlen hogy meg ne írjam kédnek az égést, amely bennünket *megijesztett volt*, ha szinte sátorok alatt lakunk is, mert a minap a cselédek egy vászonból való palotát gyújtottak itt meg. (TL. 45. levél)

E) *Szokta volt, szokott volt* és egyéb személyű alakjai (A *szokta* : *szokta volt*, illetve *szokott* : *szokott volt* opposíció azért szükséges, mert az első alak a jelenre vonatkozik, míg a második a múltban ismétlődő, szokásos cselekvésekre utal.)

1. Egy urat üsmértem, aki egy idős leányt vévén el, azt *szokta volt* mondani, hogy aki idős leánnyal hál, az olyan jó cselekedet, mint a szegényeknek való alamizsnálkodás. (TL. 73. levél)
2. Nem tudom a franciák honnét vették azt a szokást, gondolom, hogy a régi rómaiaktól, mert ők meg *szokták volt* egymást ajándékozni az esztendő kezdetén, és az a martiusnak első napján volt; pogány szokásban jó szokás, főképpen annak aki veszen. (TL. 78. levél)
3. Azért is *szokta volt* mondani, hogy a kalvánista vallás igen mezítelen vallás. (TL. 84. levél)

Természetesen a csoportosításhoz nagyobb korpusz volna szükséges, illetve egyéb szempontokat is érdemes lehet bevonni, ez csak egy kísérlet a vizsgált 150 levél igealakjainak osztályozásához.

5.2. Összetett múlt idejű alakok napjainkban. Az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete 2015 áprilisában a Románia területén található Háromszékre (melynek területe hozzávetőlegesen a mai Kovászna megyének felel meg) szervezett nyelvjárásgyűjtő tanulmányutat. Két faluban, Ozsdolán és Gelencén végeztünk adatgyűjtést, a hangfelvételek azonban kevésbé adnak lehetőséget funkcionális csoportok meghatározására, ugyanis a tíz adatközlőtől származó több mint hatórányi felvételben mindösszesen 9 kijelentő módú összetett múlt idejű alakot találtam. Ezek egy ozsdolai házaspártól származnak, akik egyszerre voltak jelen a beszélgetés során. A 76 éves női adatközlő 5, a 80 éves férfi pedig 4 összetett múlt idejű alakot használt a beszélgetés során, melyek a következők:

1. *Hát, | mondom, hogy | azok ā | lēan̄kāk ā izébe vōtag bészállásolva, k̄āntori lag^{ba}, még akkor nem vót k̄āntorun̄k. | Meg a q k̄āntorun̄k lemondot vót, | s mekhalt, | ősztān | beteg lētt, | s nem vót k̄āntorun̄k, s oda vōtag bészállásolva.* (76 éves nő)
2. – ... *könyveket a hozot vōlt ide...* (76 éves nő)
– *Itt ębédę^ltek vōt.* (80 éves férfi)
3. – *Szal plebaⁿos ur ide mām bėjōt vót, | s akkor itt a dombonn ā jōtt ā | a | patakon túl^o.* (80 éves férfi)
– *Nem jōt vōd bé, hogy jōt vōⁿ, még azutān jōtt [...]* Csak a | *Magdika telefonált vót, hogy a | ^{inen} jōttāk vāndégek, s a plebānos űr hāsszentel̄ni van.* (76 éves nő)
4. *Na, ott ismerkettün̄k vō^t meg.* (76 éves nő)
5. *A k̄āntor űr aszonta vót, az a régi k̄āntor, amejik mekhāl^t...* (80 éves férfi)
6. *Azutān | épített | de m̄ā építettük vót ide.* (80 éves férfi)

Ha a történeti vizsgálatok tükrében megpróbáljuk meghatározni az egyes összetett igealakok funkcióját, a következőket állapíthatjuk meg: az első példában előidejűséget fejez ki a régmúlt; a második, harmadik és ötödik pontban bemutatott igék ’régebben’ többletjelentést hordoznak, pontosan meg nem határozott időpontra utalnak. A negyedik pontban lévő régmúlt pontosan meghatározott, régen történt eseményre utal (az adatközlők arra a kérdésre válaszolva, hogy hogyan ismerkedtek meg, a fonókról meséltek, ennek végén hangzott el a fent közölt mondat). A hatodik pont összetett igealakja nem tűnik következetesnek, egy eseménysor elbeszélésének a végén hangzik el (a megnyilatkozás során arról értesülünk, hogy az adatközlő hogyan jutott a földhöz, melyen aztán házat épített), leginkább nyomatékosító szereppel bír.

Feltételezhetjük, hogy a két adatközlő egymásra is hatással volt, ugyanis – ahogy a párbeszédekből is kitűnik – egymás után kis időközzel hangzott el kettő, illetve

három összetett igealak. A mai nyelvhasználatban előforduló összetett igealakok talán azért is kapnak kevés figyelmet, mert nehezen vizsgálhatók, kérdőívvel nem lehet rákérdezni egy-egy alakra, hosszú szövegeket kell tanulmányozni vizsgálatukhoz. Mindazonáltal további felvételek készítésére volna szükség ahhoz, hogy megalapozottabb kijelentéseket tehessünk. Ez az esettanulmány azt a célt is szolgálta, hogy felhívja a figyelmet: az összetett múlt idejű alakok ma is előfordulnak bizonyos nyelvváltozatokban és vizsgálhatók, sőt „[m]ivel [...] az összetett igealakok egy része kiveszőben van, a nyelvjárások igealak rendszerének pontos számbavétele és leírása a nyelvjáráskutatás időszerű feladatai közé tartozik” (MÁRTON 1970: 211).

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Az kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–183.
- BÁRCZI GÉZA 1975. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS ATTILA 2003. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. In: *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
- É. KISS KATALIN 2014. Az ómagyar igeidőrendszer. In: Uő szerk., *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 60–72.
- MADOCSAI LÁSZLÓ 2008. *Irodalom a középiskolák 9. évfolyama számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- MÁRTON GYULA 1970. *Magyar nyelvjárástan*. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Nyelv- és Irodalomtudományi Kar.
- MOHAY ZSUZSANNA 2013. Múlt idők a középmagyar kor első feléből származó úriszéki perekben. In: DRÁVUCZ FANNI – HAINDRICH HELGA ANNA – HORVÁTH KRISZTINA – KARÁCSONY FANNI szerk., *Félúton 8. Az ELTE Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Doktori Iskola konferenciája 2012. október 11–12.* ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. 73–82.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. Az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése (Kijelentő mód). In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – KUGLER NÓRA – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 258–267.
- TL. = MIKES KELEMEN, *Törökországi levelek*. Unikornis Kiadó, Budapest, 1997.

Látszólagosidő-vizsgálat a délnyugat-dunántúli Borsfa községben

BÁNFAI ADRIENN

Nyugat-magyarországi Egyetem
bánfaiadrienn@freemail.hu

Kutatómunkám során a Zala megyei Borsfa község nyelvhasználatát állítom középpontba. A látszólagosidő-vizsgálat módszerének alkalmazásával az idősebb, valamint a fiatalabb nemzedék nyelvhasználatát vetem össze. A tájszavak használatában tapasztalható nemzedékbeli különbségek feltérképezése és a jelenkori nyelvhasználatban felbukkanó archaikus vagy annak vélt elemek bemutatása adja a vizsgálódás fő vonulatát. Mindezek mellett érdeklődésem kiterjed arra is, miféle hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg a falusi és a városi iskolába járó tizennégy éves diákok nyelvjárási nyelvhasználattal összefüggő attitűdjében, valamint bemutatom egy szintén diákok körében végzett, az archaizmusok ismeretére irányuló felmérés eredményeit.

Kulcsszók: dialektológia, tájszavak, látszólagos-idővizsgálat, regionális elemek, attitűdvizsgálat.

1. Bevezetés.¹ Kutatómunkám során a Zala megyei Borsfa község nyelvhasználatát veszem górcső alá, ami által a nyugat-dunántúli nyelvjárásterület egy kisebb szegmensébe nyerhetünk betekintést. Vizsgálódásom során a szociolingvisztikában bevett látszólagosidő-vizsgálat módszerének alkalmazásával összevettem az idősebb és a fiatalabb nemzedék nyelvhasználatát. A fiatalok nyelvi kommunikációjában elsősorban a regionális elemeket állítom a középpontba. Ezeken túl a tájszavak használatában tapasztalható esetleges nemzedékbeli különbségek feltérképezése, illetve a jelenkori nyelvhasználatban felbukkanó archaikus elemek bemutatása adja a vizsgálódás fő vonulatát. Az 5. fejezet borsfai és szombathelyi általános iskolás diákok körében készített nyelvjárási nyelvhasználattal kapcsolatos attitűdvizsgálat eredményeit mutatja be, a 6. fejezetben pedig kitérek az archaizmusok, regionális elemek ismeretének oktatásban való fontosságára.

2. A kutatás helyszíne. Borsfa a nyugat-dunántúli nyelvjárási régióba tartozik. HORVÁTH LÁSZLÓ Fejezetek Borsfa történetéből című kéziratából megtudjuk, hogy a település első említése az 1392-es esztendőből való (HORVÁTH 2000). VASS JÓZSEF már a 19. században leírta a dunántúli nyelvjárási főbb vonásait (VASS 1860), a Zala megyei nyelvjárásgyűjtések azonban eddig még nem terjedtek ki célzottan a községre. Több közeli településen végeztek már gyűjtéseket (például az MNyA. gyűjtői a szomszédos Becsehelyen és Oltárcon), de az általam vizsgált faluban végzett gyűjtésre és feldolgozására nem találtam utalást a szakirodalomban. Tehát egy meglehetősen kiaknázatlan településről van szó. A borsfai nyelv-

¹ Köszönettel tartozom konzulenseimnek – Vörös Ferenc és Tóth Péter tanár uraknak – a tanulmányom elkészítéséhez nyújtott szakmai segítségükért.

használatról végzett megfigyeléseim jó kiindulási alapot adhatnak a későbbi kutatásokhoz.

3. Az anyaggyűjtés módszere, az adatközlők és az adattár. Nyelvjárásgyűjtésem során többféle módszert is alkalmaztam: használtam kérdőívet (131 kérdéssel), készítettem szövegfelvételeket, valamint a résztvevő megfigyelés módszerével is éltem a tájszójegyzék adatainak feljegyzésekor. Az összeállított kérdőívet a Somogy–zalai nyelvatlasz kérdőíve alapján készítettem el (KIRÁLY 2005).

A szövegfelvételek esetében nem irányított beszélgetést folytattam, hanem a régmúlt eseményeiről meséltettem adatközlőimet, az idős nemzedékbeliak esetében a második világháborús emlékek vagy a vasfüggöny témaköre került elő, míg a fiatal nemzedékbeliak a munkakörükről, életvitelükről meséltek. A szövegfelvételek által jutottam a legtöbb archaizmus, illetve tájszó birtokába, hiszen a módszernek köszönhetően több nyelvi szinten is vizsgálhatóvá váltak a regionális elemek.

A kutatásba 10 idős (60 év fölötti), illetve 10 fiatal generációhoz tartozó (30–40 év közötti) személyt vontam be. Fontos szempont volt, hogy borsfai születésű adatközlőket válasszak, és ők megfelelőképpen reprezentálják a településen élők generációsan eltérő nyelvhasználatát. Arra is törekedtem, hogy lehetőség szerint mindkét nem arányosan legyen képviselve a vizsgálatban. Vizsgálatomban összesen 11 nő és 9 férfi vett részt, ebből 7 idős nemzedékbeli nő és 3 idős nemzedékbeli férfi, 4 fiatal nemzedékbeli nő és 6 fiatal nemzedékbeli férfi. Az idős generáció női tagjai közt a nyolc általános iskolai osztály elvégzése volt túlnyomórészt a jellemző (6 fő esetében), az idős generáció férfi tagjai szakmunkás végzettséggel rendelkeztek. Releváns adat, hogy az idős nemzedéket képviselő mind női, mind férfi adatközlőim 15 éves korukig a vizsgált településen – Borsfán – éltek megszakítatlanul, tehát a borsfai nyelvjárás a vernakuláris nyelvváltozatuk. A fiatal nemzedék esetében egy alkalommal találkoztam főiskolai végzettséggel, a többi esetben szakmunkás végzettséggel rendelkeztek az adatközlők. Az általam vizsgált fiatal nemzedékbeliak idejük nagy részét Borsfán töltik, hiszen munkahelyük is ide köti őket (9 adatközlő), míg egy adatközlő a közeli városba, Nagykanizsára költözött munkájából adódóan.

Céljaim közt szerepel a regionális elemek rögzítése, amelyeket öt éve gyűjtök, és leletmentő céllal adattárat építek belőlük. Eddig több mint 200 tájszót jegyeztem le: betűrendben közölve, feltüntetve a regionális elem szófaját, jelentését, típusát (alaki, jelentésbeli, valódi, vö. HEGEDŰS 2003: 383), amelyeket példamondatokkal is szemléltettem. Az archaizmusok, tájszavak gyűjtése jelenleg is folyik.

A következőekben ízelítőként az adattárból emelek ki néhány szemléletes példát. Ezek egy része nemcsak Borsfán, hanem a nyugat-dunántúli régióban is jelen van (vö. ÚMTsz.): *egrecéroz* 'leszid', *gágyi* 'meztelencsiga', *idegsakkos* 'ideges', *kummancsoskosik* 'durcáskodik', *pecsovics* 'pletykás', *cekker* 'szatyor', *kukorcol* 'guggol', *óbinyál* 'kiabál', *poszoré* 'balhé', *púrgyés* 'füves'.

4. Regionális elemek megoszlása nemzedékenként és a visszaszoruló nyelvjárási jelenségek. A kérdőívvel gyűjtött adatok alapján összesen 241 regionális elemet számláltam az idős nemzedék körében. A fiatal korosztály esetében jóval kevesebb nyelvjárási jelenséget tapasztaltam. Az ő körükben 155 tájnyelvi adatot gyűjtöttem össze. Úgy tűnik, hogy a nyelvjárásiasság egyre inkább háttérbe szorul, az archaikus(nak vélt) elemek azonban a vártnál erőteljesebben jelentkeztek a 30–40 év közötti korosztály körében.

A vizsgálat során összegyűlt nyelvi adatokat első lépésben külön-külön vizsgáltam az idős, majd a fiatal nemzedék körében. Megkerestem azokat a tájnyelvi jelenségeket, amelyek az idősek nyelvében még megvannak, de az ifjabb korosztályban már nem vagy csak kevésbé használatosak. Ilyen például az *ő-zés*: *főlhő* 'felhő', *mögvesz* 'megvesz', *mögve* 'megye' stb. Egyébiránt általánosságban elmondható, hogy az *ő-zés* visszaszorulóban van. Az *ő-zés* a fiatalok közül mindössze három adatközlő nyelvhasználatára volt jellemző. Mind mennyiségében, mind pedig arányaiban jelentősen kevesebb nyelvi adatom született ez esetben, mint az idősebb nemzedék körében. Az idősebb korosztályban 142, míg a fiatalabbnál csupán 47 regionális *ő-ző* elemet találtam.

A következő két táblázatban az alaki, jelentésbeli és valódi tájszavak megoszlását szemléltetem az egyes adatközlőkre kivetítve. Leggyakrabban úgynevezett valódi tájszavakra bukkantam, jelentésbelit az idősebb generációnál találtam: az adatközlők a *gyerek* szót 'fiú' értelemben használták.

1. táblázat

A tájszavak megoszlása az idősebb nemzedék esetében

Adatközlő	Összes tájnyelvi szó (db)	Alaki tájszó (db)	Jelentésbeli tájszó (db)	Valódi tájszó (db)
I.	15	2	0	13
II.	30	6	1	23
III.	18	3	0	15
IV.	21	4	1	16
V.	28	6	1	21
VI.	28	6	1	21
VII.	24	5	1	18
VIII.	24	5	1	18
IX.	26	5	1	20
X.	25	5	1	19

2. táblázat

A tájszavak megoszlása a fiatalabb nemzedék esetében

Adatközlő	Összes tájnyelvi szó (db)	Alaki tájszó (db)	Jelentésbeli tájszó (db)	Valódi tájszó (db)
XI.	20	2	0	18
XII.	20	3	0	17
XIII.	11	2	0	9
XIV.	16	2	0	14
XV.	10	1	0	9
XVI.	11	2	0	9
XVII.	15	3	0	12
XVIII.	14	2	0	12
XIX.	21	4	0	17
XX.	17	3	0	14

Jól látható, hogy a fiatalabbak körében már kevésbé jelentkeznek a regionális elemek. A kérdőívre adott válaszokban jelentésbeli tájszóra az esetükben egyáltalán nem találtam példát, alaki tájszót is csak elvétve hallhattam tőlük (pl.: *nől* 'nő', *fölhő* 'felhő', *gyöpp* 'gyep', *katróc* 'ketrec'). Valódi tájszavak is megőrződtek nyelvhasználatukban, így például a *ganéz* 'trágyáz', *jeszték* 'madárijesztő', *köped* 'hámlik', *csépol* 'ver', *gyoha* 'gyomor', *hepsziás* 'okoskodó' stb.

A tájszavakkal kapcsolatos kutatásom alapján megállapítható, hogy Borsfa községben sok tájszó a mai nyelvhasználatban is használatos. A fiatalabb nemzedék beszédére is jellemzőek a regionális elemek. Ennek okát abban vélem felfedezni, hogy Borsfa lakosai még ma is foglalkoznak földműveléssel, nem szakadtak el a hagyományaiktól. A mezőgazdaság a lakosok életében központi szerepet tölt be. Köztük öt olyan család él a községben, amelynek tagjai kizárólagosan az agráriumból szerzik jövedelmüket. Örömmel tapasztaltam, hogy szégyenérzet nélkül, bátran vállalták dialektusukat a fiatal nemzedékbeliek.

5. Attitűdök megoszlása azonos korosztályú mintavétel esetében. Nyelvjárási attitűdvizsgálatot is végeztem, melynek során egy falusi (Borsfa), illetve egy városi iskola (Szombathely) tizennégy éves diákjainak regionális nyelvhasználathoz fűződő viszonyát vettem össze kérdőíves vizsgálat alapján. Arra voltam kíváncsi, hogy milyen, nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdökkel találkozhatunk az ifjabb nemzedék körében, van-e érzékelhető különbség a két különböző településtípus viszonylatában. Az általam készített 18 kérdésből álló kérdőívet összesen 42 diák töltötte ki. A kérdésekből néhányat szemléltetésképp kiemelek: „Sajnálád-e, ha kivesznének a nyelvjárások?”; „Mit gondolsz, vidéken vagy városban beszélnek »szebben«?”; „Milyennek tartod településed beszédmódját?”.

Az ifjú nemzedék adatközlői közül leginkább a borsfai diákok vállalják nyíltan a nyelvjárásiasságot (16 főből 10 fő). A szombathelyi diákok körében döntően elutasító válaszokat kaptam (26 főből 23 fő), jöllehet a szegedi *ő*-zést néhányan közülük is meglehetősen „szépnek” tartják. Hipotéziseim közt szerepelt, hogy a városi létforma negatívan befolyásolja a nyelvjárási nyelvhasználathoz fűződő viszonyt. Ezt az attitűdvizsgálat egyértelműen megerősítette. A városi tanulók nyilatkozata alapján megtudhatjuk, hogy a regionális elemeket csupán az idősebb nemzedéknek tulajdonítják, tehát egyfajta elhárító magatartást tanúsítanak a dialektussal szemben. Néhány példa: „A fiataloké szebb, mert nem beszélnek tájszólásban”, „Sok öreg meghal, aki a nyelvjárást képviseli, és a fiatal generáció már nem beszél tájszólásban”. Ezek a válaszok a negatív attitűdöt bizonyítják.

Összességében elmondható, hogy azoknál a diákoknál, akik négyes, illetve ötös félévi eredménnyel rendelkeznek, a nyelvjárás mint érték definiálódik: „A nyelvjárások értéket hordoznak”, „Hagyományörzés szempontjából is szükség van a nyelvjárásokra” – olvashatjuk a kérdőívre adott válaszokban.

A falusi diákok esetében találkoztam a válaszok közt olyannal is, ahol az egyén beszédmódjából fakadó atrocitást szenvedett el, önbevallásuk szerint a tájszavak használata miatt érte őket negatív értékítélet: „Régebben nem beszéltem szépen, inkább falusi beszédem volt.”

6. A kutatás pedagógiai aktualitása. Végezetül kutatásom oktatásra vonatkozó vetületét foglalom össze röviden. Végzős magyar szakos hallgató lévén az ebből adódó tanári feladatok feltérképezését tűztem ki célul. A kérdések: vannak-e eszközök a pedagógusok kezében a nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdök, sztereotípiák alakításában; hol találkoznak a diákok a tananyagban a szókészlet archaikus, illetve nyelvjárási elemeivel.

Kutatásom egyik szálát képezte annak feltérképezése, hogy a diákok milyen mértékben ismerik az irodalmi művek archaizmusait. Fazekas Mihály Lúdas Matyi című művének archaikus elemeit gyűjtöttem ki abból a célból, hogy felmérjem, ismerik-e a tanulók azok jelentését, ha megfosztjuk őket szövegkörnyezetüktől. 29 kigyűjtött szó szemantikáját kellett meghatározniuk, amelyekből néhányat kiemelek illusztrálásképp: *estve*, *ütleg*, *bitang*, *pőre*, *bogjas*, *zsémbelődik*, *siheder*, *tunya*, *korhely* stb. Ezen vizsgálatot szülőfalum (Borsfa) és egy városi iskola (Szombathely) nyolcadik osztályos diákjai körében végeztem el, összesen 44 tanulót vontam be a vizsgálatba (16 falusi, 28 városi diákot).

A válaszok alapján elmondható, hogy a vizsgálatba bevont borsfai nyolcadikos osztály a kigyűjtött 29 archaizmusból 10 szó pontos meghatározását adta, mégpedig a *kisded*, *kunyorál*, *henyél*, *kend*, *püföl*, *ácsorog*, *kurjant*, *óbéogat*, *hacuka*, *feslett* szavak esetében születtek megfelelő körülírások. A szavak 67%-át viszont nem tudták meghatározni. Ilyen volt például az *estve*, *léhűtő*, *malaszt*, *ráró*. Az *estvé*-hez többen is a 'leesett, elesett, esve', a *megagyalván* szóhoz pedig a 'meggondolván, átgondolván' jelentést társították.

A fentiekből kitűnik, hogy az archaizmusok jelentésének pontos ismerete gyakorta kulcsa az irodalmi művek megértésének.

7. Összegzés. Vizsgálatom során a szakirodalommal összhangban magam is azt tapasztaltam, hogy a nyelvjárásiasság, az archaikus tájnyelvi elemek a városokhoz képest sokkal jobban megőrződnek a kistelepüléseken élők körében. A városi lakosok nyelvhasználata sok tekintetben köznyelviesebb, mint a falvakban élő népességé. A harmincas éveiben járó nemzedékből azok, akik falujukat nem hagyják el, nemcsak használják a tájnyelvi elemeket, de nyelvjárásiasságukat is nyíltan vállalják. Borsfán a tájnyelvi elemeket többé-kevésbé ez a nemzedék is ugyanúgy őrzi és átadja az utánuk következőknek, mint az idősebb korosztály.

Hivatkozott irodalom

- FAZEKAS MIHÁLY 2010. *Lúdas Matyi*. Talentum Diákkönyvtár. Akkord Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS ATTILA 2003. A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 375–408.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2000. *Fejezetek Borsfa történetéből*. Kézirat. Borsfa Önkormányzata, Borsfa.
- KIRÁLY LAJOS 2005. *Somogy-zalai nyelvatlasz*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974–1977.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VASS JÓZSEF 1860. *Dunántúli nyelvjárás*. Emich Gusztáv Könyvnyomdája, Pest.

Nyelvi hátrány?

Esettanulmány a borsodi régióból

FERENCSEK MARCELL

Miskolci Egyetem
ferencsikmarcell@gmail.com

A 2014/2015-ös tanév során elkészített szak-, TDK-, OTDK-dolgozatomban a nyelvi hátrány kérdéskörét vizsgálom a Bernstein-hipotézis alapján: két általános iskola 40-40 felső tagozatos diákjának nyelvi produkcióit elemzem egy kérdőív segítségével. Az egyik iskola Miskolcon található, ahova főként jó szocio-ökonómiai körülmények közül érkező gyerekek járnak, a másik iskola ezzel szemben csupán hátrányos helyzetű tanulókat oktat, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található Vilmányban van. A dolgozat eredményeként igazolom BASIL BERNSTEIN elméletét, azonban a kutatás során újabb kérdések is felmerültek, amelyek új megvilágítást adhatnak a nyelvi hátrány kutatásához.

Kulcsszók: nyelvi hátrány, Bernstein-hipotézis, Vilmány, Miskolc.

1. A nyelvi hátrány és a nyelvi előny. KISS JENŐ szerint a hátrányos nyelvi helyzet azt jelenti, hogy „az adott szituációban nem állnak az egyén rendelkezésére a nyelvhasználati eszközök azon a fokon, amelyek a sikeres, hatékony nyelvi kommunikációt garantálják” (KISS 2002: 124). Gondolhatunk például a határon túli magyarokra, akik hátrányban vannak az adott ország hivatalos nyelvét anyanyelv-ként beszélőkkel szemben. Az iskolázottság is meghatározó a nyelvi hátrányos helyzet kérdéskörében, hiszen az írni-olvasni tudó előnyösebb helyzetbe kerül az analfabétával szemben.

Vizsgálatomban dialektológiai kérdésekre is kitérek, így fontosnak tartom a nyelvjárásból fakadó hátrányos helyzetet is megemlíteni. A nyelvjárási beszélő számos szituációban van hátrányos helyzetben a köznyelvi beszélővel szemben. Ez bizonyos helyzetekben akár nyelvi előnyként is felfogható, hiszen a köznyelvi beszélő az a személy, aki az adott nyelvjárás szavait nem ismeri. A tájnyelvi beszélő ugyanis általában elsajátítja a köznyelvet, így számára értési zavar nem alakul ki. A hátrányos helyzet a nyelvjárások negatív társadalmi megítéléséből, stigmatizációjából következik (KISS 2002: 130; 2003). A nyelvjárási beszélőnek ez már az iskolában is gondot okozhat, hiszen itt többségében a köznyelvet beszélnek és azt is várják el. Gyakran kinevetik, szellemileg visszamaradottnak tekintik ezeket a gyerekeket, sőt a tanár viselkedését is negatívan befolyásolhatja. Megfelelő oktatással ez a hátrány azonban rövid idő alatt leküzdhető, hiszen nem intelligenciahiánnyal magyarázható, hanem a tanulók nyelvi hátterével.

2. Hazai és nemzetközi vizsgálatok a nyelvi hátrány témakörében. Dolgozatom céljának és eredményeinek megértéséhez szükséges a témával kapcsolatos nemzetközi és hazai kutatásokat ismertetni.

2.1. BASIL BERNSTEIN elmélete. Az 1950-es évek végétől BASIL BERNSTEIN tanulmányaiban tette közzé szocializációelméletét. Szerinte egy adott társadalmi csoport osztályviszonyai sajátos kommunikációs formát hoznak létre, amely hat a közösségben felnövő gyermek intellektuális, társadalmi és érzelmi orientációjára. A társadalmi viszony formáját bizonyos szintaktikai és lexikai választások hordozzák, BERNSTEIN ezt nevezi *kód*-nak. „A kód fogalma – ahogy én használom – arra az elvre utal, amely a beszédesemények kiválasztását és elrendezését szabályozza” (BERNSTEIN 1975: 395–396). A nyelvi kódokat két típusba sorolja, megkülönböztet kidolgozott és korlátozott kódot. A korlátozott kód az alacsony társadalmi-gazdasági státusú munkásosztály zárt szereprendszerű családszerkezetére jellemző. A nem explicit megnyilatkozások, a rövid, egyszerű és töredékes mondathasználat figyelhető meg náluk. Melléknév- és határozószó-használatuk korlátozott, valamint az egyszerű és ismétlődő kötészóhasználat jellemző rájuk. Ezzel szemben a kidolgozott kód a közepes gazdasági-társadalmi státusú középosztály nyílt szereprendszerű családmodelljére jellemző. Ebben az esetben a megnyilatkozások explicitek, bonyolultabb mondatstruktúrákat használnak. Gyakori a melléknév- és határozószó-használat, valamint a sokszínű kötészóhasználat (BERNSTEIN 1971).

2.2. DENIS LAWTON vizsgálata. Az 1960-as években BERNSTEIN hatására DENIS LAWTON közép- és munkásosztálybeli fiúk beszédének és írásának vizsgálatát végezte el. Húsz fiút választott ki két londoni középiskolából: egy munkáskerületi és egy villanegyedi intézményből. A vizsgálatnak volt egy írásbeli része, amely során a diákoknak négy, egyenként harmincperces fogalmazást kellett írniuk, valamint két mondatkiegészítési tesztet kellett megoldaniuk. A szóbeli rész során a négy csoportnak a halálbüntetés problémáját kellett megbeszélnie. A kísérlet harmadik része egyéni interjúkat tartalmazott. LAWTON a következő szempontok alapján elemezte az eredményeket: fogalmazás hossza, alárendelés, passzív igék, személyes névmások használata, melléknevek, határozók, szókincs, tartalom. A kutatás eredményeként DENIS LAWTON igazolta BERNSTEIN hipotézisét (LAWTON 1974).

2.3. PAP MÁRIA és PLÉH CSABA vizsgálata. Az 1970-es évekbeli Magyarországon PAP MÁRIA nyelvész és PLÉH CSABA pszichológus is elvégezte a BERNSTEIN-féle vizsgálatot öt budapesti iskolában. 65 első osztályos diák nyelvi viselkedését tanulmányozták interjúhelyzetben. A tanulóknak ötféle nyelvi feladatot kellett megoldaniuk: képsorokon ábrázolt történet elmesélése; „Hogyan kell fogócskát vagy bújócskát játszani?” kérdésre válasz adása; egy kiválasztott tárgyról beszélni a tárgy megnevezése nélkül; egy hallott mese saját szavakkal történő interpretálása; „Mit csináltál vasárnap?” kérdésre fogalmazás írása. Az eredmények alátámasztották BERNSTEIN elméletét. A vizsgálat mutatói alapján bizonyították a

korlátozott és kidolgozott kódhoz való tartozást Magyarországon is (PAP–PLÉH 1972a, 1972b).

3. A nyelvi hátrány vizsgálata miskolci és vilmányi gyerekek körében. BASIL BERNSTEIN, valamint PAP MÁRIA és PLÉH CSABA első osztályos gyerekek, DENIS LAWTON pedig középiskolás diákok nyelvi produkcióit vizsgálta. Dolgozatomban arra voltam kíváncsi, hogy az általános iskola felső tagozatában megtalálható-e a fentebb említett kutatók által bizonyított nyelvi hátrányos helyzet.

3.1. Vilmány és Miskolc. Vizsgálatomat két, tanulóit tekintve egymástól különböző általános iskolában végeztem el. Az egyik a Vilmányi II. Rákóczi Ferenc Általános Iskola, a másik pedig a Miskolcon található Fazekas Utcai Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola.

Vilmány Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén, a szlovák határhoz közel található község. 1467 lakosának 80%-a roma származású. Nagy a munkanélküliség, sok család csak különböző segélyekből és támogatásokból tartja fenn magát. Gyakran mindenféle komfort hiánya figyelhető meg náluk. A helyi általános iskola 182 diákkal működik, ennek 98%-a hátrányos helyzetű, roma származású. A maradék 2% ugyan nem cigány származású, de hátrányos helyzetű. Az iskolában egyre több a bűncselekmény, gyakoriak az atrocitások.

Miskolc Borsod-Abaúj-Zemplén megye székhelye. A Fazekas Utcai Általános Iskola és Alapfokú Művészeti Iskola 620 tanulója közül mindössze 25 fő hátrányos helyzetű, roma tanuló is csak elvétve található. A szülők nagy gondot fordítanak gyermekeik oktatásának minőségére.

A két iskola között mintegy 60 km van. Számolnunk kell tehát a nyelvjárási különbségekkel: azzal, hogy a miskolci diákok főként a köznyelvet beszélik, a vilmányi gyerekek pedig a régióra jellemző dialektust használják.

3.2. A kutatás módszertana és eredményei. A vizsgálat elvégzéséhez kérdőívet készítettem, amelyet mindkét iskolában 40-40 (évfolyamonként 10-10) felső tagozatos diákkal tölttettem ki. A kérdőív első része a diákok szocioökonómiai státusára irányuló kérdéseket tartalmazott. Kíváncsi voltam a tanulók életkorára, hiszen a vilmányi diákok körében az évismétlések miatt előfordul, hogy 14 évesen még csak 5. osztályos a gyerek. A szülők iskolázottsága és munkahelye a BERNSTEIN-hipotézisben meghatározó. A diákok válaszai alapján azt figyeltem meg, hogy a két iskola között a szakmunkásiskola képez határvonalat. A miskolci szülők esetében a legalacsonyabb iskolai végzettség a szakmunkásképző, míg a vilmányi szülőknél ez a legmagasabb. A vilmányi szülők közül 32-en dolgoznak, a miskolciak közül 72-en. Ez az arány világosan mutatja, hogy Vilmányban nagy gondot okoz a munkanélküliség. Emellett fontosnak tartottam azt is megkérdezni, hogy a diákok rendelkeznek-e otthon számítógéppel, televízióval, könyvekkel, valamint van-e a családnak autója. Ezek megléte valamelyest jobb anyagi körülményekre utal. A televízió kivételével mindegyik tárgy esetében nagy különbség van a két iskola között a miskolci javára.

A kérdőív második része szövegalkotást igénylő feladatokat tartalmazott. Két képleírást kellett elvégezniük és két kérdésre kellett válaszolniuk a gyerekeknek.

Az egyik képen egy kislány palacsintát eszik, a másik képen pedig egy kisfiú tanul. A kérdések a következők voltak: „Mit csináltál vasárnap?” és „Mit csinálsz szabadidődben?” A megoldásokat a következő szempontok alapján elemeztem: terjedelem, egyszerű és összetett mondatok aránya, szóismétlés előfordulása, jelzőhasználat, szituációtól való elszakadás megléte vagy hiánya, írásjelek alkalmazása, a kérdésekre felsorolással vagy teljes mondatokkal válaszoltak-e. Összességében az állapítható meg, hogy a miskolci diákok hosszabb fogalmazásokat írtak, több összetett mondatot használtak. Alárendelő és mellérendelő összetett mondatok hasonló arányban fordultak elő. Jelző- és kötőszóhasználatuk gazdagabb, kevesebb szóismétléssel fogalmaztak. Többen jelölték valamilyen módon, hogy az adott képről írnak. Gyakrabban tapasztaltam, hogy képzeletüket használva kiegészítik a képleírást. A kérdésekre többen válaszoltak mondatokkal, de jellemző volt a felsorolás is. A vilmányi tanulók a miskolciakhoz viszonyítva rövidebb fogalmazásokat készítettek főként egyszerű mondatokkal. Kevesebb jelzőt használtak, kötőszóhasználatuk szegényesebb. Kevesebben jelölték, hogy az adott kérdésre válaszolnak, gyakran elmaradt a központosítás is. Jellemző volt a tájnyelvi alakok megléte is, például *hozi*, *csináli*, *tartsa* kijelentő módban. Trágár szavakat is gyakran alkalmaztak.

1. táblázat

A szövegalkotást igénylő feladatok százalékos arányai különböző vizsgálati szempontokból

	Vilmány	Miskolc
Összetett mondatok használata	15%	37,5%
Szóismétlés előfordulása	17,5%	2,5%
Jelzők használata	7,5%	12,5%
Szituációhoz kötöttség	2,5%	10%
Felsorolásjelleg (13–14. feladatban)	70%	47,5%
Mesejelleg (12. és 15. feladatban)	7,5%	15%

A feladatlap harmadik része dialektológiai és nyelvhelyességi feladatokat tartalmazott. Az egyik feladatban a diákoknak két mondat közül kellett kiválasztaniuk az általuk helyesnek véltet. Az egyik minden esetben a köznyelvi normának megfelelő standard alak, a másik pedig a vilmányi régióra jellemző forma volt. Ennek eredményeit a 2. számú táblázat mutatja.

2. táblázat
A feleletválasztós teszt eredményei

	Mondatpár	Vilmány		Miskolc	
		standard	nem standard	standard	nem standard
1.	<i>Elmegyek a nagymamámhoz. Elmegyek a nagymamámnál.</i>	13	23	40	0
2.	<i>Pisti nagyon okos. A Pisti nagyon okos.</i>	23	12	40	0
3.	<i>Nemsokára meglátjuk az őzeket. Nemsokára meglássuk az őzeket.</i>	14	21	40	0
4.	<i>Zsuzsi hazamegy. Zsuzsi hazamegyen.</i>	26	16	40	0
5.	<i>A kislány kihozi az ételt az asztalra. A kislány kihozza az ételt az asztalra.</i>	29	6	40	0
6.	<i>A testvéreimmel megosztjuk a csokit. A testvéreimmel megosszuk a csokit.</i>	17	19	40	0
7.	<i>De jó volna, ha pénzt kapnék! De jó volna, ha pénzt kapnák!</i>	14	22	38	2
8.	<i>Megkérdezem, nem késik-e a vonat. Megkérdezem, nem-e késik a vonat.</i>	11	25	33	7
9.	<i>Fájnak a szemeim. Fáj a szemem.</i>	22	14	34	6

A következő feladat során a *vakaró* szó jelentését kellett megmagyarázniuk a diákoknak. A *vakaró* a cigányság körében egy ételt jelöl. A miskolci tanulók esetében sokféle megoldás született. Többen a lóvakaróra, kevesebben a cigány ételre asszociáltak. Gyakran előfordult, hogy a kérdésre a „Nem tudom.” mondattal válaszoltak. A vilmányi diákok számára ez a szó nem okozott problémát. Sokan leírták az étel hozzávalóit vagy elkészítésének módját is.

Egy másik feladatban szinonimakeresést kellett végezniük a gyerekeknek. A *jó*, *computer*, *cipő*, *nagy* és *burgonya* szavakat kellett rokon értelmű szóval leírniuk. Az egyik vilmányi diák érdekes megoldása a *jó* melléknév helyett a *kess* kifejezés. Ezt én az angol *cash* szóból származtatom, bár a jelentése 'készpénz' és nem 'jó'. A gyerek tehát hallotta már valahol ezt a lexémát, de rossz jelentést kapcsolt hozzá, esetleg új keletű szlengszó. Összességében az állapítható meg a szinonimakereséssel kapcsolatban, hogy nincs kiemelkedő különbség a két iskola diákjainak teljesítménye között.

3. táblázat

Példák a „Mondd más szóval!” feladatból

	Vilmány	Miskolc
<i>jó</i>	<i>jaj, rossz, szúper, finom, klasz, sirály, siráj, oké, kess, ügyes, elmegy, stabil, király, job</i>	<i>jókedélyű, finom, szuper, remek, helyes, csodálatos, megfelelő, ügyes, nagyszerű</i>
<i>computer</i>	<i>kompjúter, számítógép, számítókép, gép, laptop, telefon</i>	<i>számítógép, gép</i>
<i>cipő</i>	<i>csizma, lábbeli, lábravaló, csuka, papucs</i>	<i>lábbeli, csizma, bakancs, csuka, saru, cipellő</i>
<i>nagy</i>	<i>hatalmas, óriási, magas, természetes, kicsi, big</i>	<i>hatalmas, óriási, magas, természetes, kiemelkedő</i>
<i>burgonya</i>	<i>krupli, krumpli, kupri, kopéra, kompér, krumli</i>	<i>krumpli, pityóka, kumpril</i>

Az utolsó feladat során három képről kellett megmondaniuk a gyerekeknek, hogy mit ábrázolnak. Az első egy fatüzelésű kályha volt, a második kép egy istálló, a harmadik egy talicskát ábrázolt. Az eredményeket a 4. számú táblázat mutatja.

4. táblázat

A „Mit ábrázolnak a következő képek?” feladat megoldásai

			
Vilmány	<i>masina, kályha, káha, kájha, salgó masina, sajgó masina</i>	<i>ház, szalmaház, kép, kunyho, kép házzal, kunho, tanya, istálló, régi parasztház</i>	<i>talicska, furik, tajiga</i>
Miskolc	<i>sparhelt, régi kályha, tűzhely, régi sütő, fűtőtest, szekrény, asztal, komód</i>	<i>ház, ól, parasztház, régi ház, istálló, nád-fedeles ház, kunyhó, vityilló, pajta</i>	<i>talicska, furik</i>

Az eredmények azt mutatják, hogy a miskolci és a vilmányi iskolában végzett kutatásom igazolja BERNSTEIN elméletét. A falusi alapfokú közoktatási intézménybe járó főként cigány gyerekek valóban nyelvi hátrányban vannak a városi diákokhoz képest. Ezt főként a családok anyagi helyzete, a szülők iskolai végzettsége határozza meg. Az 5. számú táblázatban a két iskola közötti különbségeket mutatom be.

5. táblázat
Az eredmények összegzése

vilmányi gyerekek	miskolci gyerekek
egyszerű mondatok	bonyolultabb szerkezetű mondatok
kevés jelző, szegény szókincs	több jelző, gazdagabb szókincs
szokatlan szavak hiánya	szokatlan szavak megléte
szituációtól való elszakadás hiánya	szituációtól való elszakadás
csúnyább, rendezetlenebb íráskép	szebb, átláthatóbb íráskép

4. További kérdések. Vizsgálatom eredményeként ugyan igazoltam BERNSTEIN elméletét, azonban újabb kérdések is felmerültek bennem. A kérdőívek kiértékelésénél arra jutottam, hogy bár a miskolci diákok jobb nyelvi teljesítményt nyújtottak, mégis nyelvileg hátrányos helyzetben vannak, nem mutatták azt a nyelvi előnyt, amire számítottam. Ez felveti a halmozott nyelvi hátrány kérdéskörét (SZÉPE 1984). A nyelvi hátrány ennek értelmében viszonylagos. A miskolci tanulók a vilmányiakhoz képest nyelvi előnyben, ugyanakkor a nyelvi normához képest hátrányban vannak.

Kérdéses az is, mi a norma, ami alapján el lehet dönteni, hogy valami helyes vagy helytelen. A nyelvjárást beszélőnek minden bizonnyal a saját dialektusa a norma, hiszen annak megfelelően beszél, míg a köznyelvi beszélőnek a köznyelv. Ennek tudatában nehéz a nyelvi adatok értékelése, hiszen a vilmányi gyerekeknek a *hozi* alak ugyanolyan helyes lesz, mint a köznyelvi beszélőknek a *hozza*. Így a gyakran megbélyegző jelentéstartalmú „helyes” és „helytelen” megnevezés helyett a „standard” és „nem standard” címkéket használtam.

Egy másik érdekes felvetés lehet, hogy mi történne akkor, ha egy köznyelvet beszélő gyereket áthelyeznénk tájnyelvi környezetbe és fordítva. Ha feltételezzük azt, hogy a nyelvjárási beszélő asszimilálná (elsajátítaná a köznyelvet, amire vannak példák), akkor ez fordítva is működne? Képes-e a köznyelvi beszélő elsajátítani a nyelvjárást, vagy ragaszkodna a köznyelvhez, ami szerinte magasabb presztízssű, mint a tájnyelv?

5. Hidat teremteni. A nyelvi hátrány leküzdésére természetesen vannak módszerek, amelyek hatásosnak bizonyulnak. Ehhez azonban meg kell találni a megfelelő utat, amelyen a gyerekekhez közelíthetünk. A nyelvileg hátrányos helyzetű diákokhoz ugyanis nagy türelem és másféle bánásmód szükséges, mint az előnyö-

sebb helyzetben lévő tanulókhoz. Több tudományág kutatói (szociológia, pszichológia, pedagógia, nyelvészet – főként a szociolingvisztika –, valamint a könyvtár-tudomány) együttműködésére van szükség ehhez.

Hivatkozott irodalom

- BERNSTEIN, BASIL 1971. Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció. *Valóság* 11: 47–57.
- BERNSTEIN, BASIL 1975. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: PAP MÁRIA – SZÉPE GYÖRGY szerk., *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat Kiadó, Budapest. 393–430.
- KISS JENŐ 2002. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 2003. A nyelvjárási nyelvhasználat – hátrányok és előnyök. In: UŐ, szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 202–209.
- LAWTON, DENIS 1974. *Társadalmi osztály, nyelv és oktatás*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PAP MÁRIA – PLÉH CSABA 1972a. Nyelvhasználat és társadalmi helyzet. Szociolingvisztikai vizsgálat hatéves fővárosi gyermekek körében. *Szociológia* 1: 211–234.
- PAP MÁRIA – PLÉH CSABA 1972b. A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság* 15: 52–58.
- SZÉPE GYÖRGY 1984. Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról. *Általános nyelvészeti tanulmányok* 15: 303–329.

A kétnyelvűség fázisai és nyomai Péteriben

HAVASI ZSUZSANNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
havasizsuzsi4@gmail.com

Dolgozatom a szlovák alaplakosságú Péteri község jelenbeli és múltbeli nyelvállapotait vizsgálja. Vizsgálódásom módszere szociolingvisztikai interjú az idősek körében, amellyel nyelvhasználatukon kívül a korábbi generációkban bekövetkezett nyelvcsere-folyamatot is felmértem. Az így nyert adatokat felhasználva, a fiatalok szókincsében az interjúkban elhangzott szlovakizmusok ismeretét kérdőívvel teszteltem. Az idősek birtokában vannak a helyi szlovák nyelvváltozatnak, ennek leírásában kiemelik kevert jellegét és az északi szlováktól való különbözőségét. Magyar nyelvű beszédük is tartalmaz szlovakizmusokat, a fiatalok ezeket szinte egyáltalán nem ismerik.

Kulcsszók: magyar–szlovák kétnyelvűség, nyelvcsere, tót nyelvváltozat.

1. Bevezetés. Dolgozatomban Péteri község nyelvállapotával foglalkozom, vizsgálódásom a helyi szlovák nyelvváltozat továbbélésére, annak mértékére és hatására irányult.

Péteri 2187 fős Pest megyei község szlovák és német kisebbséggel. A legutóbbi népszámláláskor 52-en vallották magukat szlováknak, ám a helyiek szerint ez a számadat nem fedi a szlovák nyelvű kommunikációra képesek számát, akiket 15 főre becsülnék, és akik a legidősebbek közül valók. Mindennapjaik során általában ők is a magyart használják. Felvetődik tehát a kérdés, hogy használható-e Péterivel kapcsolatban a jelenben is a kétnyelvűség fogalma. A jelenség meghatározása akadályokba ütközik; nemcsak szűken, kiegyenlített kétnyelvűséggént, de tágan (megengedően) is értelmezhető, fontos eleme két nyelv használata napi tevékenységekhez vagy a mindennapi érintkezésben (BARTHA 1999: 34–40; BORBÉLY 2014: 23–28). Az a tény is, hogy épp ez a mindennapi rendszeres használat kopott ki a faluban az utóbbi évtizedek során (természetesen már csupán a ma idősebb beszélők körében), megmutatja, hogy nyelvcsere-folyamatában instabil kétnyelvűsége végső, egynyelvűséggel érintkező határához érkezett a közösség.

A faluról Petury néven 1258-ból származnak az első adatok, 1420-ban pedig Petrefalvaként szerepel (FOLTIN 2001: 23). Az ország három részre szakadása után a település hódoltsági területté vált, majd a kirótt terhek miatt fokozatosan elnéptelenedett. 1591-re a lakosság 20 főre csökkent, száz év múlva a lakatlan települések között tartják számon, még az 1720-as összeírás szerint is Alsónémedihez tartozó puszta (FOLTIN 2001: 24–25). 1742-ben a földesúr, Bohus Dániel hét evangélikus családot hozatott magával a Zólyom megyei Illésfalváról Péteri újratelepítésére, ezután több hullámban további telepések érkeztek (FOLTIN 2001: 26–28). A hét család behozatalát szívesen említik a faluban szinte mesei elemként; a leszármazástudat megújítása leginkább annak a helytörténeti kiadványnak köszönhető, amelyre néhány esetben az interjúalanyok hivatkoztak is, hiszen a könyv a családoknál is megtalálható.

2. A kutatás. Vizsgálódásom két részből áll. Először az idősebbek körében készítettem szociolingvisztikai interjúkat, amelyek fő témái a különböző generációk nyelvhasználata, a szlovák nyelv ismerete, valamint a helyi szokások. Idős adatközlőim között öt nő, akik 80, 81, 82, 84 és 85 évesek, valamint egy 86 éves férfi szerepel. Két idősebb középkorú adatközlővel is készítettem interjút, életkoruk 60, illetve 65 év, mindketten nők. A vizsgálódás második szakaszát az interjúkra alapoztam, az azok magyar nyelvű közléseiben szereplő szlovák, illetve akként számon tartott kifejezésekre építettem szókincsvizsgálatot. Az említett szavakat kérdőívbe illesztettem, amelyet a helyi általános iskola hetedik és nyolcadik osztályos tanulói közül 16-an töltöttek ki, közöttük független változókkal igyekeztem elkülöníteni a péteri és nem péteri származásúakat. 21 szó meghatározását és a használatukra vonatkozó megjegyzéseket kértem, ebből 13 az interjúkban a szlovák szókincs részeként szerepel, 9 szó pedig ellenőrzésként és más ismeretek mérésére került a tesztbe.

3. A különböző generációk nyelvhasználata. A betelepülők nemzetiségének megfelelően a többségi, esetleg kizárólagosan használt nyelv a szlovák lehetett, majd nyelvcsere következett be. Ma már mindennapi kommunikációjukban a péteriek a magyart használják, noha az idősök még többé-kevésbé ismerik a helyi szlovák nyelvváltozatot. Az idősebb középkorúaknál még néhol megjelenik a nyelv passzív ismerete, a fiatalokra az értés sem jellemző. Az egyén felől közelítve nyelvvesztésként leírható jelenségben a nyelv funkcióiban szorul vissza, informális használatra korlátozódik (BARTHA 1999: 125). A folyamat ez után a családi szférára korlátozódás után is folytatódik: a családtagok egymás közötti kommunikációja is árulkodó. A nyelvmegtartást támogató tényezőként voltak jelen a közösség második nyelvét nem beszélők, akik biztosították az anyanyelv ismeretét és használatát a következő generációknak, mivel a velük való érintkezés színterén csak az anyanyelv jelenhetett meg. Ennek ellentéte később a nyelvet nem bíró fiatalok csoportja: a velük való beszéd eszköze már nem a közösség eredeti anyanyelve, így a nyelvhasználat színterei közül (a kétnyelvű korosztályok számára) kikerül a fiatalokkal való kommunikáció, ami az idő előrehaladtával értelemszerűen egyre növekvő visszaszorulást is jelent.

Megfigyelhető tehát a kétnyelvűségben bekövetkezett folyamatos időbeli változás, a processzualitás, amelynek következménye, hogy „a kétnyelvűség állapota és jellege minden új kisebbségi nemzedékkel változik” (HOMIŠINOVÁ 2008: 48). A nyelvcsere folyamatát képező képzeletbeli dimenzióknak tehát a különböző nemzedékek különböző pontjain vannak (BORBÉLY 2014: 39). A változás egyes állomásait a következőkben megkísérlem felvázolni. Az interjúk során a különböző generációk nyelvhasználatát érintő rész alapján igyekeztem egy vázlatot készíteni a bekövetkezett nyelvcsere fázisairól, majd a kapott adatokat az interjúalanyok születési idejét figyelembe véve egymás mellé állítottam. Családonként némileg különbözőnek mutatkoznak a folyamat egyes állomásai, ami összevethető azzal a

megállapítással, hogy a nyelvcsere a közösség tagjai között éppúgy nem egységes, mint ahogy a közösség sem homogén (BORBÉLY 2001: 34).

A mostani legidősebbekhez képest háromgenerációnyt visszalépve az időben jellemző lehetett a szlovák egynyelvűség, bizonyos családokat tekintve mindenképpen, amire egy adatközlőm említéséből lehet következtetni. A következő generációról, a mostani legidősebbek nagyszüleiéről több visszaemlékezés áll rendelkezésemre, többek között az is kiderül, hogy ebben az időszakban volt délután szlovák nyelvű istentisztelet is a faluban a délelőtti magyar mellett. Az adatközlők szerint ebben a generációban jelenik meg a magyar nyelv bizonyos fokú, az interjúkban leírt esetekben mindig csupán második nyelvként való birtoklása („az én anyám anyja is törte [a magyart]”, „azok nem nagyon tudtak, a nagyszülők, magyarul”), az egyik interjúalany családjában pedig még megmarad a szlovák egyedüli ismerete. Az ez utáni generációban, a legidősebbek szülei és az idősebb középkorúak nagyszülei között változatosan jelenik meg a két nyelvhez való viszony. A szlovák és magyar használatának elterjedtségét a házaspárok példájával adják vissza: „nekem is a nagyszüeim, Miklós nagymamáék, Lipták nagymamáék egymás között mindig tótul beszélgettek”, „az én szüleim is, volt, amikor magyarul beszélgettek egymással, volt, amikor tótul”. Ebben a nemzedékben az istentisztelet nyelve már kizárólag a magyar, az iskolában viszont használatos volt a szlovák („még anyukámat, az aszondja, mesélte nekem, hogy azt még szlovákul tanították a tanítók”). Az látszik, hogy a nyelvcsere megkezdődött már konkrét erre irányuló behatás nélkül is, azonban bizonyosan erősítették is ezt célzó események, amelyeket az idősek a nyelvcsere okául jelölnek meg. A változás leginkább az ő korosztályukban érzékelhető, hiszen gyermekkorukban aktív volt a szlováknyelv-tudásuk, ami napjainkra passzívvá vált, ha olykor használják is, a mentális lexikonnak ezt a részét nehezen tudják előhívni, szlovák beszédükben jelentős a hezitálás, illetve a szlovák beszéd kifejezetten hagyományörző jellegű. Ez akár szervezeten is történhet, a nyugdíjasklub eseményei támogatják a közösség anyanyelvéhez való visszatérést. Jelenbeli szlováknyelv-tudásukat jellemzően a hiány felől fogalmazzák meg, gyengeségeiket hangsúlyozzák: „én csak hallgatom, de nem tudtam bebeszólni, nem tudtam, mert a nyelvemen mán nem ment úgy a tót”, „ezek magyarul itt beszéltek, az meg tótul beszélt. Ne beszélj nekem tótul, hát nem értem, mondom.” Ez az attitűd párhuzamba állítható a GYIVICSÁN ANNA által szabadkozás-magatartásnak vagy az egyén sztereotip szabadkozásának nevezett jelenséggel. Ezt jellegzetesen a közösségen kívüli személyhez szólónak írja le, és a megjegyzés lényege, hogy a beszélő szlováktudását „nem megfelelő szintűnek tartja” (1993: 57, 59; 2003b: 108). Már-már klisészerűen visszatérő fordulatként szabadkoztak az interjúalanyok („hát mi mán nem sokat tudunk szlovákul”), azok is, akiket a közösség éppen *tótos*-ként tart számon – ők is más falubelieket neveztek meg, akiknek a nyelvtudását erősebbnek értékeli.

Visszaemlékezéseik szerint a 30-as években gyakori volt, hogy az iskolába érkező gyermek magyar szót ott kezdett csak tanulni. Ez azonban egyben a nyelvcsere kényszerítését is jelenthette: „mer’ mikor már kezdtünk iskolába járni, akkor a szlovákot nem nagyon tanították. Akkor má’... magyarul kellett tanulni. Úgy em-

lékszem, a Suktár tanító néni, aki nem tudta megmondani magyarul, olyan stukkot adott avval a görbe bottal, vagy a bottal a kezébe, és így hátba ütötte. »Megin' nem tanultad meg?« És ő is szlovákul mondta. »Ešte si ta nenaučil?« És, és magyarul... és, és magyarul tanított, és a szlovákot meg el kellett hagyni, és akkor mi má' ott kezdtük elhagyni a szlovákot.» A magyarországi szlovákság körében Péterin kívül például Répáshután is megtalálható az a gondolat, hogy a magyar nyelv elterjedésének egyedüli mozgatórugója az iskola a szlovák használatának büntetésével és a magyar nyelv kizárólagos közvetítésével (GYIVICSÁN 1993: 166). Egy másik adatközlő ugyanennek a jelenségnek a leírását a feltehető okkal, mégpedig a lakosságcserétől való félelemmel is kiegészíti: „engemet má' úgy hívott a' igazgató, ...akko' hogy is hívták a tanárunkat... má' be... Bartal! »Megállj, megállj, tótka... tu.. Sándor Zsuzsi, megállj, kikapsz!« Mert úgy vót hogy deportálják a Péterit, hogy szlovák falu, érted? És ezé... me' le lett állítva. Úgyhogy szünetben annyira figyelte, hogy senki ne beszéljen tótul, csak magyarul.» Egy hasonló magyarázatot KRUPA ANDRÁS tanulmányában kritikával kezelendőnek mutat be és utólagos népi magyarázatteremtésnek minősít. Egy, a gyűjtésében szereplő, szintén péteri aszszony állításában rejlik az az információ, hogy 1941-ben, a népszámláláskor az összeírónak tudomása volt a lakosságcseréről, így a családot a kitelepítést elkerülendő nem szlováknak jegyezte be (KRUPA 2007: 174). A két péteri vallomásban lévő egyezés mindenesetre akkor is figyelemre érdemes, ha valóban csupán utólagos magyarázatteremtés állhat mögötte. A lakosságcsere végül olyan formában valósult meg, hogy a Felvidéken magukat magyaroknak vallók érkeztek Péteribe, míg innen az önkéntes jelentkezők Nagypakára és környékére költözhetek, tehát feltételezhetően a legerősebben szlovák identitásúak nem voltak többé jelen a közösségben. További velejárója a lakosságcsere a vegyes házasságok számának növekedése, ahol a szűk értelemben vett családokon belül a magyar nyelv használata vált jellemzővé. A szlovákot néha egyenesen a magyarokat kizáró eszközként, vagy a pletyka nyelveként alkalmazták, így keltett negatív érzéseket egyik adatközlőmben, akinek édesanyja a lakosságcserevel Péteribe települt családból származott, és kirekedt a rokonok szlovákul folyó beszélgetéséből.

A mai idősebb középkorúakra néhány kifejezés használata mellett a passzív értés jellemző: „hát az én Pityum is így van. Érti, próbálom őt szidni, azt megérti, érted? De válaszolni vissza nem tud.” Ez alapján felvethető velük kapcsolatban az emlékezők terminus: aktív nyelvtudásuk kötött egységekre korlátozódik (egyes lexémáktól egészen szövegekig), amelyeket azonban nemcsak használni, de továbbadni is képesek lehetnek (BARTHA 1999: 128). A későbbi generációkról vagy összefoglalóan mondják, vagy pedig érdekességként megemlítik egy-egy kifejezés ismeretét: „a Jolika egyszerűen megszólalt, ő is nagyon ritkán szólal, hogy »Bože moj, Bože moj«, és a kislány azt is fölkapta, és már mondogatta mindig, bármilyen megmozdulása volt neki.”

4. Az idők nyelvhasználata. Magyarul a Magyarországon élő szlovákok hagyományosan *tót*-oknak nevezik magukat, körükben ennek nincs pejoratív jelentése (KRUPA–GYIVICSÁN 1997: 30). Volt olyan adatközlő, aki a népcsoportra és a nyelvre reflektálva következetesen a *szlovák* kifejezést használta, többször javította is magát. Mikor rákérdeztem az elnevezésre, a válasza szembekerült a tényleges szóhasználatával: „Inkább tótul, úgy beszéltünk itten, tótul. Tótok... tótul. A szlovákok... az már, az már egész más nyelv, ez inkább tót”. Két adatközlőmnél is megfigyelhető a nemzetiség megnevezéséhez kapcsolódó kódváltás, mikor a nyelvi ismeretekre utalnak: „az olyanokat tud po slovensky beszélni”, „na ezt mondtam az előbb po slovensky”. A helyi identitás jellemzője, hogy mikor a falubeliek tótokként definiálják magukat, megjegyzik, hogy az általuk beszélt nyelv különfejlődése miatt, amivel a lakosságcseré utáni látogatásokkor is szembesültek, nem szlovák. A tót kifejezésben a magyarországi szlovák nemzetiség körében az északi szlovákságtól való elkülönülés nyilvánul meg (GYIVICSÁN 1993: 55). Általánosan ismert és használt a helyi nyelvjárás „fele magyar, fele tót” minősítése. Erre szó szerint megfeleltetve és eltérő formában is („mi nem szlovákul, mi tótul beszélünk”) más településekről is származnak példák, amelyeket GYIVICSÁN ANNA a szabadkozás-magatartás megnyilvánulásaiként sorol fel (1993: 57). Ebben a dolgozatban azonban, noha kauzálisan összefüggenek, elhatárolom a szabadkozás kétféle felmerülő esetét egymástól, mivel az előző részben említett negatív értékelés kizárólag az egyén nyelvi ismeretére vonatkozik, emellett a közösség más tagjainak nyelvtudását pozitív példaként említik. A másik, GYIVICSÁNNA a szabadkozás példaként megadott eset, a *fele magyar, fele tót* kifejezés viszont nem az egyén tudására reflektál, hanem a közösség helyi nyelvjárásában lévő nyelvi interferenciáira utal, valamint az északi szlováktól való különfejlődésre, ami nem ítéhető pusztán negatívnak, főleg a helyi identitás felől nézve, ezért a szabadkozás kifejezés használatát a másik alkalmazással ellentétben ezekre a megnyilvánulásokra nem szeretném átvenni. A szólás leírta jelenség tehát általános, a nyelvi kölcsönzés megjelenik a szlovák–magyar kétnyelvűség minden fázisában, az átvett lexikai elemek hungarizmusok vagy szlovakizmusok (NÉMETH 1991: 41). A Szlovákiától való elszakadás nyelvi különfejlődést eredményezett, így a világ modernizálódására az ősök szókincsével nem tudtak megfelelően reflektálni, ezért amellet, hogy a már meglévő szlovák szó szemantikai hálózatát tágítják, megjelennek a hungarizmusok is a nyelvi hiány betöltésére.

A szókincsbeli különfejlődésre példa a *masina* (*mašina*) szó használata, amely mindenféle gépet jelölhet: „Mi szlovákul azt mondjuk vonatra, mašina. A... ő... szlovákok meg azt mondták rá, hogy vlak”, „elmentem az üzletbe [Pakán], aztán és akkor mondjuk, hogy hát gyufát akartam kérni a boltba’... De ott is volt már aki értett, tudta is a szlovákot, meg tudta is a magyart valamennyire. »Mašini mi dajte.« Csodálkozik az egyik árukiadós, hogy mašini, mašini, a’ má’ megszólal a másik, »zapálke [zapalky], nie mašini.«”

Sokszor említik az adatközlőim, hogy tótul volt szokás megkérdezni, ki hová megy a faluban, ez fatikus formulának számított. A megjelenő helyszín pedig gyakran magyarul, hungarizmusként szerepelt: „akkor kevertük ezt is, azt is, akko’.

Meg idem do bódu. Vagy tádem do bódu. [Megyek a boltba.] Hát na most az, hogy bót, hát...az, az magyar, de má' úgy ragozod, hogy bódu, hogy boltba." A hungarizmusok használata a nyelvszigeti szlovákság esetében kifejezetten indokolt lehet az olyan új technikai-környezeti vagy hivatalos-közügyi változások tükrözésekor, amelyre a helyi nyelvváltozat standard szlováktól való elkülönülése miatt nem tud a szlovák formával utalni (GYIVICSÁN 2003a: 103). De ahogy az általam előbb bemutatott eset is mutatja, Péteriben a leírt helyzeten kívül is eltolódhatott a nyelvhasználat a hungarizmusok felé: „Amikor beszéltek, volt, amiket megértettem, mert azt nem tudták tótul mondani. Voltak olyan szavak, amiket ... kihallottam.” „Aki nem tudta tisztán kifejezni magát, az úgy beszélt. Engem annyira zavart a vonaton, amikor valaki szólt hozzám, teszem föl péteri, és nem úgy mondta az egészet, amit elkezdett mondani, hanem úgy mondta, hogy fele magyar, fele tót.”

Egyes gyakran használt kifejezések a nyelvi dominancia megváltozása után pedig szlovakizmusokként konzerválódtak, ezeket az idősebbek és a péteri származású középkorúak ismerik és magyar nyelvű megnyilatkozásaikban is használják. ARANY A. LÁSZLÓ szerint ha különösen kifejező fogalmat keresünk, akkor gyakran idegen szót használunk, hiszen így a stílusban mutatjuk meg a különösséget (ARANY A. 1998: 13). A szlovakizmusok néha érezhetően egyfajta helyi ízt adnak a beszédnek. Egy adatközlőm beszámolt arról, hogy mikor megkérdezték tőle, megvan-e még a földje, a kérdésben a *föld* szlovák megfelelője helyett a tálra használt kifejezés szerepelt. A kérdés feltevője annak ellenére választotta a szó helyi nyelvjárási formáját, hogy bizonytalan volt a jelentéssel kapcsolatban, nem volt már számára természetes, hétköznapi a használat. Ebből feltételezhető, hogy a szóválasztással erőteljesebb hatást szeretett volna elérni, bensőségeesebbé kívánta tenni a kommunikációt: „Na most képzeld el, a Laci itt vót tavaly vagy mikor vót az. És mondja, hogy no, Erzs, aszondja: És megvan még a misčička? Mondom melyik? Hát aszondja, ami vót. Hát, mondom, nekem sok misčička van. Hát, aszondja, ahol a szőlők van. Mondom szőlők? Misčičkába? Vagy mit beszélsz? Hát a ... ő a zemičkára gondolt, de misčičkát mondott.”

Néhány esetben interjúhelyzetben spontán produkálták a nyelvi zárványként megmaradt szlovakizmusokat az adatközlők: „amikor szüreti bált rendeztek, akkor fölöltözködtünk ilyen oplecko meg mit tudom én, mibe”, „itt a zemičkákon a Tariféle ház, és akkor van az a kis ház, és utána volt a Hajdúké a szélső”. Az első esetben ráadásul az adatközlő próbálta megmagyarázni az *oplecko* kifejezést, de annyira rögzült benne, hogy a szlovakizmust használja, hogy végül nem sikerül szinonimát adnia: „na oplecko az ilyen... na mindegy, akármicsoda”.

5. A fiatalok nyelvhasználat. A vizsgálódást kérdőívvel folytattam; arra a kérdésre szerettem volna választ kapni, hogy továbbélnék-e azok a kifejezések, amelyeket az idősebbek gyakran említettek. Ők sok esetben arról számoltak be csupán, hogy gyermekeik és unokáik már egyáltalán nem tudnak szlovákul, megemlítették viszont, hogy ők maguk családjukkal elvétve használják a nyelvet néhány rögzült kifejezés vagy hagyományos étel megnevezésére. „A mai napig is olyan, hogy

rezanca, biztos tudod, mi az: tészta, vagy vareca, vagy misčička, vagy, vagy süteménybe a..., épp csináltunk a Mesikével valamelyik nap, kapustníka, hogy kelt tészta, és ilyen káposzta a töltelék. Nem úgy mondjuk, hogy káposztás bukta, hanem úgy esik jól, hogy kapustníka, és akkor kapustníkát eszünk. És ez a mai napig, még ugye hát én is má' hanyadiglan, holott én tótul nem igazán tu'ok má' beszélni, de ilyen szavak hát ugye megmaradtak." Ezért feltételeztem, hogy a gyakrabban használt kifejezéseik tájszavakként beépültek a helyi nyelvváltozatba, és néhányat a későbbi generációk is ismernek, esetleg használnak. Éles elkülönülést vártam a péteri származásúak és a nemrég betelepültek között, előbbiek körében néhány, de nem az összes szó ismeretére, míg utóbbiaknál az ismeret szinte teljes hiányára számítottam. Az ellenőrző pontokként a kérdőívbe illesztett hagyományörző, illetve tájjellegű kifejezések tekintetében nem számítottam ilyen elkülönülésre; jelentős ismeretet vártam a nem péteri származásúak körében is.

Az ismertséget alapvetően azzal mértem, képesek-e a diákok meghatározni a listán szereplő szlovakizmusokat és az egyéb kifejezéseket. Az ez alapján felálló ismert–nem ismert elkülönülést tovább bontottam azzal, hogy lehetőség volt használatra vonatkozó megjegyzést tenni, illetve a rovatba lehetett írni, ha valaki hallotta már a kifejezést, de jelentésével nem volt tisztában, ez viszont természetesen ellenőrizhetetlen. A kérdőív szómeghatározásainak válaszait öt kategóriába rendeztem, amelyek az ismertség fokát tükrözik. Az első kategóriát az ismert és használt kifejezések teszik ki, ettől különül el a második, amely az ismert, de nem használtakat takarja, valamint ide kerültek azok az adatok is, amelyekre definíciót írtak a kitöltők, de a használatra vonatkozó megjegyzést egyáltalán nem tettek, azonban ez fakadhat akár figyelmetlenségből is. A harmadik kategóriát az ismerős, de definiálni nem tudott szavak alkotják, és meglehet, hogy ezen adatok egy része megfeleléskényszer miatt született, viszont van, ahol láthatóan van alapja, ilyen például a 'nagynéni' jelentésű *nyanyi(cska)* szónál a „hallottam már idősebb rokonok közelébe” megjegyzés. A negyedik kategória így a definiálni nem tudott és az adatközlő állítása szerint még nem is hallott szavakból került ki. Kénytelen voltam létrehozni egy ötödik csoportot a hibásan definiált (például a *vőfély* vőlegényként, a *nanyicska* nagymamaként való meghatározása, az utóbbi esetben feltehetően így használták a szót az adatközlő családjában), valamint az olyan, ellenőrzésként a listába válogatott, hagyományos kifejezésekből, amelyeknél nem lehetett eldönteni, hogy az adatközlő ismerte a szót, de nem volt egészen tisztában a jelentésével, vagy csupán a szó elemeinek jelentése sugallta meghatározást próbált kitalálni. Erre az attitűdre egyes esetekben kérdőjelek vagy megjegyzések is találhatók a rovatokba írva (pl. „gondolom”, „talán”, „lehetséges”).

Az adatok összesítésénél a kifejezéseket is csoportosítottam, az idősök interjúiból kiemelt szlovakizmusokon kívül az ellenőrző kifejezésekből is összeállt két típus, az egyik (a 18. századi betelepüléshez is köthető) evangélikus vallással kapcsolatos két kifejezésé, a másik az egyéb hagyományos, de nem szlovák öt kifejezésé. A kérdőívben szerepelt egy rubrika a *görhöny*, *gerhenye* adattal, ezt azonban nem sorolom be egyik előző csoportba sem, mivel nem derült ki, hogy a két változat közül melyik adatot ismerik az adatközlők. Megemlítenédnek tartom viszont,

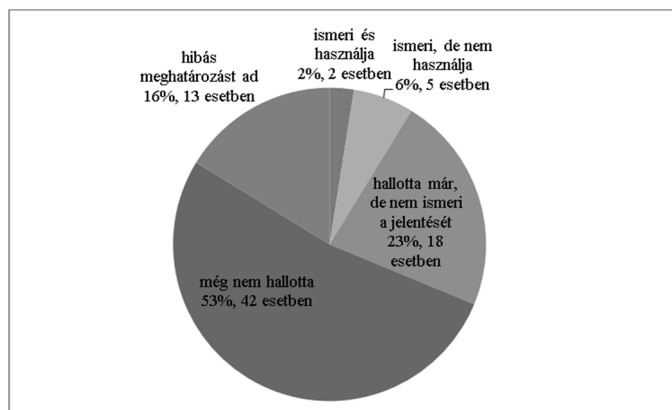
hogy a szó többféleképpen hallható az interjúkban, a *gerhenye* megnevezés korábban a helyi szlovákba került és így szlovákként konzerválódott hungarizmusnak tűnik, hiszen a magyar eredetihez képest szlovák hatást mutat. Az említettek mellett szintén külön foglalkozom a kérdőívből a *tót* kifejezéssel.

Az értékelés során a kérdőív csoportjain belül összesítettem az adatokra adott válaszokat, tehát azt tekintem 100%-os ismertségnek, ha minden adatközlő minden adatot ismer (és használ). Az értékek tehát csak akkor egyeznek meg az adatot ismerő adatközlők számával, ha egyetlen szóhoz tartoznak.

Elsőként a szlovák kisebbséghez kifejezetten nem kapcsolódó, de táji jellegű szavak ismeretét összegeztem, ezek a következők: *fonó*, *gölődin*, *menyasszonytánc*, *stelázsi*, *vőfély*. Az értékek azt mutatják, hogy a fiatal adatközlők túlnyomó többsége nincs tisztában a néhány évtizede még gyakran használt kifejezésekkel, mert nem jelentkezik már számukra a hétköznapi életben az azokhoz tartozó realitás. A kifejezéseket ismerők forrása nem tapasztalati alapú, az ismeret családbeli elbeszélésen vagy iskolai tanuláson alapul. Ebben a szócsoporthoz volt jellemző a jelentések találgatása a felismert szóelem alapján, amely a *stelázsi*-t és a *gölődin*-t nem érintette, utóbbit egyébként senki nem is tudta meghatározni. Az öt szóra összesen hét definíció érkezett négy kitöltőtől.

1. ábra

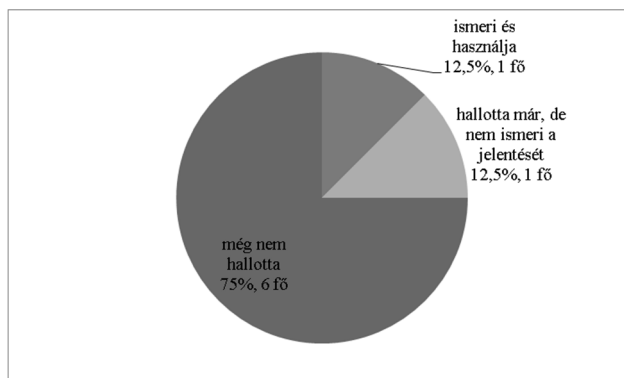
A hagyományos kifejezések ismerete az összes válaszadó körében

Az inkább hagyományosnak mondható, de a helyi szlováksághoz való említett kapcsolódása miatt külön kezelt *görhöny*, *gerhenye* a többivel összehasonlítva kifejezetten ismert adat, öten is definiálták, ebből négyen biztosan péteri kötődésűek. Itt szembevetendő az ismeri és használja kategória megjelenése, amire magyarázat lehet, hogy ez az étel része a hétköznapi életnek, az egyik kitöltő ki is egészítette meghatározását azzal, hogy nagymamája szokta elkészíteni.

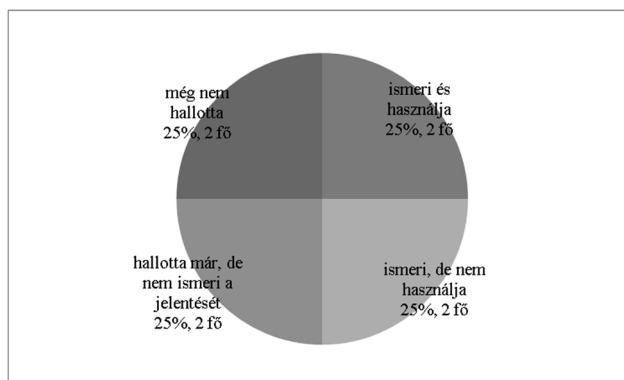
2. ábra

A *görhöny/gerhenye* szó ismerete a nem péteri kötődésűek körében

3. ábra

A *görhöny/gerhenye* szó ismerete a péteri kötődésűek körében

Az evangélikus kifejezések csoportjában a *konfirmál* és *presbiter* szavak szerepeltek a kérdőívben, az előbbi hat definícióval a legismertebb adat, az utóbbit ketten határozták meg helyesen. A kifejezéseket ismerők egyetlen, a már konfirmált barátokra hivatkozó katolikus kitöltő kivételével mind evangélikusok voltak. A *presbiter* és *konfirmál* ismerete között lévő különbség is mutatja az adatközlők szókincsében a személyes kötődés fontosságát. Ugyanakkor lényeges a személyes kötődés hiánya: tízen annak ellenére nem tudták a *konfirmál* jelentését, hogy iskolatársaikat életkorukból fakadóan éppen a közelmúltban érintette a konfirmáció.

A szlovakizmusokat tekintve kijelenthető, hogy szinte egyáltalán nem ismerik ezeket a fiatalok. Ebben a szócsoporthoz összesen négy definíció érkezett három péteri kötődésű tanulótól, a tizenhátrómból három szóra. A *kapuszníyk*, *kapuszníyka* és a *miszka*, *misicscska* adatokat egy-egy, a *nyanyi*, *nyanyicska* adatot pedig két kitöltő ismerte.

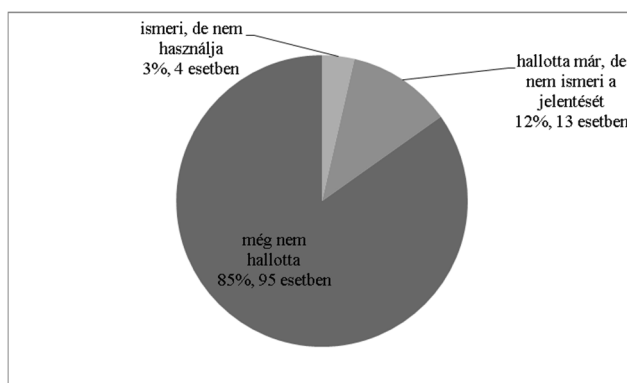
1. táblázat

A kérdőívben szereplő szlovakizmusok

Szlovakizmus	Magyar megfelelő
<i>hamulya</i>	étel burgonyából, hagymával
<i>hrabaló</i>	csirkeláb
<i>jancsikol</i>	burgonyaültetéshez gödröt ás
<i>kapusznýk, kapusznýka</i>	káposztás kelt tészta
<i>luzikáty</i>	tökmagot, napraforgómagot enni
<i>miszka, miscsicska</i>	zománcozott, füles tál
<i>nyanyi, nyanyicska</i>	nagynéni
<i>omácska</i>	főzelék
<i>oplecko</i>	blúz
<i>pruszlik</i>	általában virágmintás mellény
<i>rezanca, rezance</i>	tészta
<i>vareca</i>	fakanál
<i>zem, zemicska</i>	parcellázott földterület

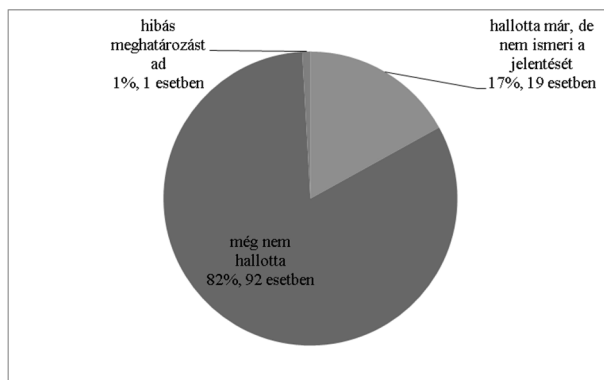
4. ábra

A szlovakizmusok ismerete a péteri kötődésűek körében

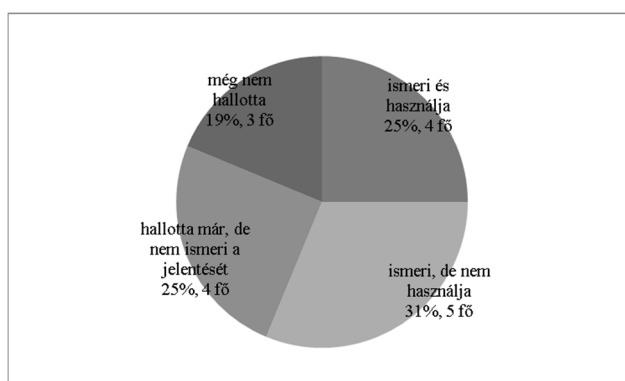
5. ábra

A szlovakizmusok ismerete a nem péteri kötődésűek körében

Noha a *tót* szó kérdőívbe illesztésekor reméltem, végül egyetlen kitöltőtől sem kaptam attitűdöt jelző választ, nem derült ki, a fiatalok esetleg pejoratívnak látják-e. A kifejezésre írt részletesebb definíciók is legfeljebb a szlováksággal azonosították, de gyakran csak annyi jelent meg a válaszban, hogy egy népcsoport vagy nyelv – ezeket az ismert, de nem használt adatok közé soroltam. Válaszában senki sem kötötte Péteréhez a kifejezést. Az ismeret forrása sem kötődik a faluhoz, ehelyett az iskolai történelemórát nevezték meg. A *tót* megnevezés használatát kiegészítheti viszont az a megjegyzés, amelyet az egyik diáklány a kitöltés megkezdésekor tett: a kérdőívre nézve elcsodálkozott, hogy „de hát ezek mind tót szavak”, később pedig sajnálkozva elmondta nekem, hogy a dédnagymamájától szinte mindet hallotta, de sajnos ő már a jelentésükkel nincs tisztában.

6. ábra

A *tót* szó ismerete az összes válaszadó körében

6. Összegzés. Az idős adatközlők képesek a szlovák nyelvű kommunikációra, amelyet konkrét személyekhez tudnak kötni a faluban. Nyelvtudásukat általában negatívan értékelik, és nem törekszenek vagy nem képesek annak átadására a fiatalabb generációk számára, a középkorúak körében legfeljebb passzív ismeret jellemző. Egyes kifejezések, szlovakizmusok viszont a helyi magyarban gyakran használtak és a fiatalabbak számára továbbadottnak tűntek az interjúk alapján. A kutatás első felében kirajzolódott elvárásokkal ellentétben viszont a szlovakizmusok ismerete elenyésző a vizsgált fiatalok körében, így a helyi szlovák nyelvváltozat teljes kikopása várható a helyi magyarban lévő kölcsönkifejezésekkel együtt. A fiatalok szinte kizárólag azokat a kifejezéseket ismerték, amelyek tárgyi valóságban közel álltak hozzájuk, de a csekély számú ismert kifejezés miatt tendenciaszerű továbbélés nem rajzolódott ki. Lehetséges, hogy a fiatalok a hallott kifejezésekre nem figyelnek fel, egyáltalán nem jegyzi meg azokat, hiszen az utcán járva kérdészködés nélkül is megütötte a fülem a *zemička* kifejezés, a felmérés résztvevői közül mégsem ismerte senki. A kifejezések hirtelen eltűnésére a fiatalabb középkorúak hozzáállása és nyelvhasználati szokása adhat magyarázatot, mivel a válaszokban gyakran megjelent, hogy a diák a dédnagyanyjától vagy nagyanyjától hallotta az adott kifejezést, míg az édesanya említése a szlovakizmus átörökítőjeként kevésbé jellemző. Ezenkívül megfigyelhető, hogy férfiakat nem, csupán nőket említene az ismeret forrásaként, ami a nők magasabb élettartamára gondolva megerősítheti a fiatalabb középkorú generáció kimaradását a szlovák szókinés ismeretéből vagy továbbörökítéséből. Lehetséges tehát, hogy a hiányzó korosztályhoz nem jutott már el a szlovakizmusok ismerete, mert a mostani legidősebbek számára nem volt elég fontos ezek átadása, de az is elképzelhető, hogy a középkorúak érdeklődésének hiánya az ok, és ők nem tudták továbbadni a helyi szókinészt. A kutatásban nem szereplő generáció vizsgálata tehát árnyalná és indokolná a mostani eredményeket.

Hivatkozott irodalom

- ARANY A. LÁSZLÓ 1998. A kétnyelvűség jelenségének pszichológiai alapjai. In: LANSTYÁK ISTVÁN – SIMON SZABOLCS szerk., *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűség köréből*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 7–31.
- BARTHA CSILLA 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- BORBÉLY ANNA 2001. *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest.
- BORBÉLY ANNA 2014. *Kétnyelvűség. Variabilitás és változás magyarországi közösségekben*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- FOLTIN BRÚNÓ szerk. 2001. *Péteri község életének vázlatos története a kezdetektől napjainkig*. Péteri Község Önkormányzata, Péteri.

- GYIVICSÁN ANNA 1993. *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- GYIVICSÁN ANNA 2003a. Az anyanyelvi értékvesztés folyamata a magyarországi szlovák nyelvszigeteken. In: Uő, szerk., *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói 2*. Magyarországi szlovákok kutatóintézete, Békéscsaba. 101–106.
- GYIVICSÁN ANNA 2003b. Kétnyelvűség – nyereség vagy zsákutca? In: Uő, szerk., *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói 2*. Magyarországi szlovákok kutatóintézete, Békéscsaba. 107–113.
- HOMIŠINOVÁ, MÁRIA 2008. *Identitás, nyelvhasználat, asszimiláció. Etnikai folyamatok magyarországi kisebbségi családokban*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, Budapest.
- KRUPA ANDRÁS 2007. A magyarországi szlovákok és a lakosságcsere. In: MOLNÁR IMRE – SZARKA LÁSZLÓ szerk., *Otthonatlan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Komárom. 172–187.
- KRUPA ANDRÁS – GYIVICSÁN ANNA 1997. *A magyarországi szlovákok*. Útmutató Kiadó, Budapest.
- NÉMETH ZOLTÁN 1991. Egy magyarországi szlovák és egy szlovákiai magyar közösség kétnyelvűségének sajátosságairól. In: GYÖRI-NAGY SÁNDOR – KELEMEN JANKA szerk., *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében 1*. Széchenyi Társaság – Pszicholingva Nyelviskola, Budapest. 35–53.

Közösségi kapcsolatok nyelvi kifejezéseinek területi sajátosságai halotti búcsúztatókban

Kérdések és problémák

KRIZSAI FRUzsINA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
f.krizsai@gmail.com

A halotti búcsúztató alkalmi költemény, keletkezését meghatározza a halál eseménye, valamint erőteljesen befolyásolják a közösség tagjainak elvárásai. A szövegek fő funkciója az esemény feldolgozásának elősegítése, ami a közösségi kapcsolatok nyelvi megkonstruálásával történik. A versek emiatt alkalmasak a rokonsági terminológia szókincsének vizsgálatára. Munkámban felsőnyéki és dél-gömöri versek kéziratos gyűjtésének elemzésével mutatom be, hogyan jelennek meg területi sajátosságok a szövegek közösségi kapcsolatrendszerre vonatkozó kifejezéseiben. Mindez a versek műfaji jellemzőinek szem előtt tartásával, valamint a munka során felmerült módszertani kérdések és problémák feltárásával történik.

Kulcsszók: halotti búcsúztató, rokonsági terminológia, névmások, nyelvatlasz.

1. Bevezetés. A halotti búcsúztatók a temetés előtt elhangzott alkalmi költemények (BARTHA 1995: 19–21). Céljuk a gyász megélésének és a közösségi kapcsolatok újjászerveződésének elősegítése (KUNT 1987). Munkámban kéziratos gyűjtések területi sajátosságainak bemutatására, ezzel együtt a vizsgálat során felmerülő kérdések és problémák leírására kerül sor. A műfaj speciális voltából és a nyelvjárási írásbeliség vizsgálatának nehézségeiből adódóan az elemzés jelentősége a problémák felvetésében és körülhatárolásában áll, az eredmények bemutatása is ezzel összhangban történik. A nyelvjárási írásbeliség vizsgálatára vonatkozó alapvető elméleti háttér áttekintése után feltárom a vizsgált szövegek dialektológiai szempontból releváns sajátosságait, majd az elemzési módszerek bemutatására kerül sor. Az eredmények két, jelentős kérdéseket felvető csoportjának jellemzését követően a munka lehetséges további irányaira térek ki.

2. Elméleti kiindulópont

2.1. A nyelvjárás elsődlegesen beszélt nyelvi voltából adódóan (vö. KISS 2001b: 42–43, 2. melléklet) a dialektológiai vizsgálatok jellemzően hangzó anyagra, annak valamilyen rögzített (felvett vagy lejegyzett) formájára irányulnak. A nem köznyelven írt szövegek azonban nyelvjárásiasságuk különböző mértéke ellenére is alkalmasak lehetnek a dialektológiai elemzésre (KISS 2001b: 43). Az írásbeliségben működő szűrők, vagyis a szóbeliségtől jelentősen eltérő orientáló minták működésbe lépésének eredményeképp a prototipikus írott szövegekben kevésbé, illetőleg a szóbeliségtől eltérően jelennek meg a területi sajátosságok (a norma szociokulturálisan meghatározott orientáló mintarendszerként értelmezéséhez lásd TOLCSVAI NAGY 2001: 335). Az azonban kétségtelen, hogy az írott szövegekben is fellelhetők. JUHÁSZ DEZSŐ (1995: 199) szerint „az írás tompítja a táji színezetet, de

működhetnek olyan tényezők, amelyek lehetővé teszik a nyelvi regionalitás különböző mértékű érvényre jutását”. A vizsgált szövegek szóbeliség és írásbeliség, illetőleg köznyelv és nyelvjárás viszonyrendszerében való elhelyezéséhez a keletkezésükre jellemző sajátosságok vázlatos bemutatására kerül sor. Ezt követi azoknak a területeknek a megjelölése, ahonnan a szövegek származnak.

2.2. A munkámban vizsgált gyűjtések az egyes kántorok, parasztkántorok kéziratait adják közre. A versek megrendelői az elhunyt hozzátartozói, az ő elvárásai és a szövegekre vonatkozó általánosabb konvenció egyaránt hatással vannak egy-egy vers keletkezésére (KRÍZA 1993: 15–16). Az esemény feldolgozását, a gyász megélését az elhunyt közösségben betöltött szerepének és rokonsági kapcsolatrendszerének szigorú hierarchikus sorrendben történő bemutatása segíti (KUNT 1987: 17; KRÍZA: 1993: 16). A versek megírásakor tehát egyszerre van jelen az egyediségre törekvés, az aktuális halálesethez igazodás és a versekre vonatkozó nyelvi-kulturális konvenciónak való megfelelés szándéka.

A kéziratban fennmaradt verseknek a szóban elhangzott búcsúztatókkal való viszonya nem egyértelmű. A bevezető tanulmányok nem szolgálnak arra vonatkozó információval, hogy a temetés előtt elmondott vers szó szerinti leírását végezte el a szerző, esetleg elővázlatként használta a kéziratot, vagy pedig utólag rögzítette a szövegeket. A búcsúztatók keletkezési módja és körülményei inkább az elővázlatot vagy a pontos leírást erősíthetik meg, hiszen mind a búcsúztatás eseménye, mind a közösségi kapcsolatrendszer nagy jelentőséggel bír a szövegtípus szempontjából.

A vizsgált versek két különböző területről származó kéziratok gyűjtéséből származnak: dél-gömöri falvakból (BARTHA 1995) és a tolna megyei Felsőnyékről (KRÍZA 1993). A dél-gömöri búcsúztatók a következő településekről: Abafalva, Cakó, Deresk, Gem, Harkács, Lénátfalva, Méhi, Nemesradnót, Rimaszécs, Tornalja, Velkenye, Zsór kerültek a gyűjtésbe, amelyek JUHÁSZ DEZSŐ nyelvjárási régiótérképe (MDial. 5. melléklet) alapján a keleti palóc tömbhöz tartoznak. Felsőnyék átmeneti területnek tekinthető, így több nyelvjárási régió, a dél-dunántúli és a közép-dunántúli régió sajátosságai is előfordulhatnak nyelvjárásában. A nyelvjárási régiók jellemzőinek részletező bemutatásától terjedelmi okok miatt eltekintek (ezekhez lásd JUHÁSZ 2001: 271–273, 275–276, 282, 285–286).

3. Módszerek. A vizsgált szövegek a kéziratokat lejegyzők (a felsőnyéki versek esetében három, a dél-gömörieknél négy kántor) munkái közül egyenlő arányban kerültek ki. Mivel a dél-gömöri versek több mint ötvenévnnyi anyagot ölelnek fel a 20. század második feléből, az elemzett szövegek kiválasztása a keletkezési idő figyelembevételével történt. A közel száz év felsőnyéki verseit tartalmazó gyűjtést viszont két alcsoportra bontva vizsgáltam: a 19. századi szövegekre munkámban korai felsőnyéki versekként, a 20. századiakra pedig kései felsőnyékiekként hivatkozom. A rokonsági terminológia nyelvi kifejezéseinek vizsgálata miatt a szövegek kiválasztásakor az elhunyt életkora is meghatározó szempont volt. Az elemzett

anyagban így egyenlő arányban szerepelnek fiatalok, középkorúak és idősök felett mondott versek.

A munka egyik lehetséges irányát a szövegekben megfigyelhető sajátosságok és az egyes területekre vonatkozó korábbi nyelvjárási adatok összevetése jelentheti. Jelen vizsgálatban az összevetés alapjául egy kiemelt adattár, A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) szolgált. Ezt egyrészt a szövegek megfigyelhető sajátosságai (bővebben lásd 4.), másrészt az egyes településekre vonatkozó kisszámú és változó minőségű közölt adat (lásd pl. BENKŐ–LŐRINCZE szerk. 1951: 69–72: *Gömör megye*; 166: *Felsőnyék*) tette indokolttá. Az összevetés alapjául az MNYA. három kutatópontja (D16: Felsőnyék, L3: Hét, L4: Sajókaza) szolgált. A nyelvi kifejezések érvényességi körének megállapításához kiegészítésként a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.²) – KISS 1973 és KISS 2001a: 38–40 alapján –, valamint az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) szolgált viszonyítási pontként.

4. Eredmények. A megfigyelhető jelenségekről a nyelvjárási elemzés módszerei és szempontjai alapján (ehhez lásd FODOR 2001: 323–350; HEGEDŰS 2001a: 351–361, 2001b: 375–408) elmondható, hogy hangzókészletbeli, morfológiai és lexikai tekintetben egyaránt jelen vannak területi kötöttségűnek tekinthető sajátosságok, ám minden esetben a köznyelvi kifejezés lehetséges változataként. A továbbiakban a jelenségek két speciális csoportjának, a rokonsági terminológia szókincsének és a névmások szövegekben megjelenő változatainak problémaközpontú bemutatására kerül sor. Az így szemléltetett problémák: a jelentések megállapítása és elhatárolása, a tájszavak megjelenése és a szövegösszefüggés kapcsolata, valamint az adatok összevethetőségének kérdése.

4.1. A rokonsági terminológia szókincsé. A korai felsőnyéki versekben előforduló tájszavak legtöbbje a rokonsági kapcsolatrendszerrel függ össze. Az *ángy*, *ipam*, *ipam atya*, *körösz tanya*, *körösz tatya*, *napam*, *napam asszony*, *onoka*, *onokatestvér*, *őreganya*, *őregatya*, *őregbik uram* és a *rokony* szavak közül a legtöbb alaki tájszónak tekinthető (a fogalomhoz lásd HEGEDŰS 2001b: 376–378), nagy részük népnyelvi minősítéssel szerepel az ÉKsz.²-ben is, országsszerte ismert szavaknak tekinthetők (ilyen az *ángy*: ÉKsz.²: 42, *ipa*: i. m. 574, *napa*: i. m. 963, *őregapa*: i. m. 1030 és az *őreganya*: uo.). Az MNYA. térképlapjaival (460. *nagyanya*, 461. *nagyapa*, 474. *após*, 475. *anyós*, 476. *apatárs*, 477. *anyatárs*, 480. *sógornő*, 481. *keresztapa* és 481. *keresztanya*) összevetve azonban láthatóvá válik, hogy bár a felsoroltak az egész nyelvterületen elterjedt szavak, előfordulásuk többek között a Felsőnyékhez közeli kutatópontokon, a Dél-Dunántúlon jellemző. A dél-gömöri búcsúztatókban előforduló rokonsági kifejezésekkel és azok MNYA.-térképlapokon megtalálható adataival összevetve megállapítható, hogy a versekben az atlaszadatokkal megegyezően fordulnak elő ezek a szavak. Figyelemre méltó mindemellett, hogy a térképlapokon nem szerepel a szövegekben és a tájszótárban fellelhető *ipamuram* (ÚMTsz. 2: 1091–1092) és *napamasszony* (i. m. 4: 37).

A szavak jelentését illetően nem minden esetben vonhatók le egyértelmű következtetések. (Az ÉKsz.² népnyelvi minősítése emiatt is problematikus lehet, hiszen a szó nem minden jelentése ismert a teljes nyelvterületen.) Az *őreganya* és az *őreg-*

apa a szövegösszefüggésnek megfelelően 'nagyszülő', de akár 'dédszülő' jelentéssel is bírhat, az *öregbik uram* (ÚMTsz. 4: 247) pedig a 'férj bátyja vagy unokabátyja' lehet. Hasonlóan alakulhat a *gyámoló*, *gyámolyó* (ÚMTsz. 2: 728) jelentése is. Noha ez a kifejezés nem tartozik a rokonsági terminológiához, a tágabban értelmezett társas viszonyrendszerben és a szövegekben elbeszélte esemény szempontjából is igen jelentős szerepet tölt be: tágabban 'védelmező, pártfogó', szűkebben 'ápoló' jelentésben használatos (uo.).

A kései felsőnyéki versekben sokkal kevesebb tájszó figyelhető meg, mint a korai szövegekben. Leggyakrabban a *nagyszülő* variánsaként előforduló *öregszülő* adatolható, ám ez is csupán négy előfordulással. Az MNyA. 460. és 461. térképlapján, valamint az ÚMTsz. (4: 249, 250) adatainál is látható, hogy a Felsőnyékhez közeli dél-dunántúli kutatóponton jelen van ez a változat. A rokonsági terminológia korábbi szövegekben látható kiterjedt szókincséből már csak az *ángy* jelenik meg, amely a *sógornő* szinonimájaként használatos többek között a Dél-Dunántúlon (MNyA. 480 és ÚMTsz. 1: 221–222).

A dél-gömöri szövegekben is csupán néhány tájszó fordul elő, melyek többsége a rokonsági terminológiához tartozik. Legjellemzőbb a 'gyermek' jelentésben megfigyelhető *család*: (ÚMTsz. 1: 741–742), pl. „két *csalados* lányod”. A tíz versben előforduló szónál a szövegösszefüggés azonban csak négy esetben teszi lehetővé tájszói jelentés egyértelmű megkülönböztetését a köznyelvitől. Megjelenik emellett a 'keresztszülő' jelentésű (MNyA. 481. és 482.) *koma* és a *komaasszony*, valamint az *unokanász* is. Ez utóbbit legjelentősebb tájszótárunk nem tárgyalja, noha más *unoka-* előtagú kifejezés mintájára jelentése esetlegesen kikövetkeztethető (vö. ÚMTsz. 5: 547).

Megállapítható mindemellett, hogy a szövegben előforduló, a köznyelvitől eltérő jelentésben használt szavak a szövegtípusból adódó tartalmi sajátosságokhoz kötődnek: a családi viszonyrendszer mellett a halál eseményéhez, esetleg a betegápoláshoz. A rokonsági kapcsolatrendszer szavain kívül a 'meghal' jelentésű *kimúlik* (*ily szörnyű módon kellett kimúlni*), valamint a 'fáradtság, fáradozás' értelemben használatos *fáradás* adatolható a szövegekben.

4.2. A névmások változatai. A versekben határozóként funkcionáló névmások jellemzője a normatívnál nagyobb mértékű jelöltség. A példák legtöbbször személyes vagy mutató névmásokkal kapcsolatos, de előfordulnak olyan formák is, mint az *engemet*. A mutató névmásoknál a tér jelölése válik hangsúlyosabbá (*itten*). A korai felsőnyéki és a dél-gömöri szövegekben emellett toldalékos formában is megjelennek a személyes névmások alapalakjai: *énértem*, *énnekem*, *tebenned*, *mitőlünk*, *tiveletek* stb. Ez mind a ragozott formákat, mind a személyeket tekintve igen gyakorinak és változatosnak tekinthető. A többszörös jelöltség révén a személy jelölése is előtérbe kerülhet (*Éntőlem az ő nevében végbúcsúját vegyétek; tehozzád is szólok*). A határozói funkciójú személyes névmás a nyelvileg megjelenő alapalakokkal nyomatékosítható (KUGLER–LACZKÓ 2000: 161). Ennek egy lehetséges szövegbeli funkciója egyértelműen megállapítható, hiszen a versek célja a közösségi

hierarchia és rokonsági kapcsolatrendszer árnyalt bemutatásán keresztül az esemény társas-kognitív feldolgozásának és a közösségi kapcsolatrendszer újrakonstruálásának elősegítése. A többszörös személyjelölés így ennek egy feltűnő megvalósulásaként is értelmezhető.

Ennél a jelenségkörnél a nyelvatlasz adataival való összevetés lehetősége nem áll fenn, mivel az atlasz elsődleges célja nem az egy-egy jelenséggel kapcsolatos variabilitás dokumentálása. Az egyes térképlapok kérdései nem erre irányulnak (bővebben lásd BALOGH–DEME–IMRE 1980). A névmásokban megfigyelhető személy- és térjelölés szövegekben megfigyelt sajátosságai tehát értelmezhetők azok tartalmi sajátosságai felől, ezek területiségének megállapítása azonban az eddig rendelkezésre álló adatok alapján nem lehetséges.

5. Összegzés és következtetések. Munkámban dél-gömöri és felsőnyéki halotti búcsúztatók területi sajátosságainak két kiemelt csoportján keresztül mutattam be a szövegek vizsgálata közben artikulálódó kérdéseket és problémákat. Ezek összegzése a munka további irányai és a lehetséges megoldások szempontjából történik. A vizsgálat során egyértelművé vált, hogy a regionális és lokális változatokkal való összevetés az előforduló jelenségek bizonyos csoportjainál nem lehetséges, a szövegekben adathozható változatosság pedig csak részben viszonyítható térképlapokhoz. Az összevetés eredményeképp mégis megállapítható, hogy a vizsgált halotti búcsúztatókban előfordulnak olyan nyelvi sajátosságok, amelyek az egyes régiók jellemzőivel hasonlóságot mutatnak.

A kéziratok dialektológiai elemzésén keresztül nem csupán az állapítható meg, hogy a szövegek bizonyos jellemzői értelmezhetők területi sajátosságokként. Noha a nyelvjárási elemzés szempontjából a versek nem bővelkednek feltűnő jelenségekben (olyan mértékben, mint más medialitású szövegek), a nyelvi tevékenység számos olyan sajátossága figyelhető meg bennük, amely területi szempontból, a közösségi nyelvi konvencióval összefüggésben további vizsgálat tárgyát képezheti. A közösségek nyelvi repertoárjának ilyen sajátosságai egy-egy izolált szempont előtérbe helyezése helyett sokkal árnyaltabban ragadhatók meg olyan komplex szempontrendszer érvényesítésével, amelyben rendszer és használat együttesen vizsgálható (vö. JUHÁSZ 2011).

A jelentésképzésben, a nyelvi konstruálásban megfigyelhető sajátosságokban érvényesülő kisebb közösségi szociokulturális és nyelvi konvenció területiséggel való együttértelmezésével a versek olyan sajátosságai is vizsgálhatóvá válnak, amelyek jelen munka keretei között problémaként artikulálódtak. A területiség ezáltal nem kizárólag a szűken értett nyelvi rendszerben ragadható meg, hanem a halotti búcsúztató szövegtípusának egyes megvalósulásaiban is. A vizsgálat révén előtérbe került kérdéseknek és problémáknak természetesen további vizsgálata szükséges, felvetésük azonban a jelenlegi és a további munka szempontjából egyaránt indokolt.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS – DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU 1980. *Mutató A magyar nyelvjárások atlasza I–VI. kötetéhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BARTHA ELEK 1995. *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórájában* 1–2. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- BENKŐ LORÁND – LÖRINCZE LAJOS szerk. 1951. *Magyar nyelvjárási bibliográfia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: *MDial.* 323–350.
- HEGEDŰS ATTILA 2001a. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: *MDial.* 351–361.
- HEGEDŰS ATTILA 2001b. A nyelvjárási szóképzés és vizsgálata. In: *MDial.* 375–408.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1995. Lakatos Demeter a nyelvjárásórán. In: LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 198–208.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: *MDial.* 262–316.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011. Dimenzionális nyelvészet. In: BALÁZS GÉZA szerk., *Nyelvészetről mindenkinek – 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter Kft., Budapest. 61–64.
- KISS JENŐ 1973. Gondok jövőre regionális és nyelvjárási szótáraink körül. *Magyar Nyelv* 69: 501–507.
- KISS JENŐ 2001a. A nyelvjárási jelenségek. In: *MDial.* 38–41.
- KISS JENŐ 2001b. A nyelvjárások és a köznyelv. In: *MDial.* 42–46.
- KRÍZA ILDIKÓ 1993. *Felsőnyéki halotti búcsúztatók*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- KUGLER NÓRA – LACZKÓ KRISZTINA 2000. A névmások. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 152–174.
- KUNT ERNŐ 1987. *Az utolsó átváltozás – A magyar parasztság halálképe*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MDial. = *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974–1977.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

Társadalmi nyelvváltozatok és a nyelvi diakrónia

Az alvilág nyelve, a nyelv „alvilága”

A magyar tolvajnyelv szemantikája három szótár tükrében

NAGY TAMÁS

Pécsi Tudományegyetem
nt.nagytamás@gmail.com

Tanulmányomban magyar tolvajnyelvi szótárakat és nyomozói kézikönyveket hasonlítok össze, melyek ENDRÖDY GÉZA A bűnügyi nyomozás kézikönyve (1897), SZIRMAY ISTVÁN A magyar tolvajnyelv szótára (1924) és ZOLNAY VILMOS – GEDÉNYI MIHÁLY Budapest a fattyúnyelvben (1956) című munkái. A szótári anyagokból – amelyekből ugyan nem rekonstruálható a korabeli nyelvhasználat, ám nyelvtörténeti szempontból jelentősek és relevánsak – arra következtetek, hogy a korabeli alvilág strukturális változásait tükrözte a nyelvhasználat. A kontrasztív vizsgálat előtt kitérek a sztenderd nyelv és a szleng viszonyára, majd a modern szlengértelmezések (pl. JELISZTRATOV 1998, KIS 2006) alapján a szleng történetiségét tárgyalom. Ez után röviden bemutatom a magyar szleng fontosabb emlékeit. A szótárak összehasonlítása után egy rövid összeggzéssel zárom írásomat.

Kulcsszók: lexikográfia, kognitív nyelvészet, szleng, tolvajnyelv, alvilág.

1. Bevezetés. „Mindenki felismeri a szlengszavakat, de senki nem tudja pontosan meghatározni, hogy mi a szleng” – írja KÖVECSES ZOLTÁN a Magyar szlengszótár bevezető tanulmányában (1998: 19). Hétköznapi vélekedések közé tartozik, hogy a szleng egy tűnékeny nyelvi jelenség, amely általában fiatalokra jellemző. Az a meggyőződés is sokáig élt a (nyelvész)köztudatban, hogy a szleng nyelvi deviancia, a szlengkutatás pedig nyelvészeti deviancia (KIS 1997: 237). A modern szlengkutatás azonban már felismeri, hogy a szleng egy rendkívül összetett nyelvi és nyelven kívüli jelenség (JELISZTRATOV 1998: 36), amelynek számtalan árnyalata (diáknyelv, argó, szaknyelvek, hobbinyelvek stb.) és dimenziója (öltözködés, fogyasztói magatartás, viselkedés, ritualizált cselekvések stb.) létezik.

Tanulmányomban JELISZTRATOV (1998), KIS (1997) és KÖVECSES (1998) munkáit követve a *szleng*-et felettes terminusként használom, amely magában foglal minden olyan csoportnyelvi jelenséget, amely eltér a sztenderd nyelvi változattól. A sztenderd nyelv attól lesz sztenderd, „hogy a nyelvi kérdésekben hatalmat gyakorló intézmények – az iskolák, a rádió, a televízió, az Akadémia, a színházak stb. – bizonyos nyelvi variánsokat sztenderdnek nyilvánítanak” (KÖVECSES 1998: 23). A sztenderd „az a nyelvváltozat, amelyet egy nyelvközösség többnyire a polgárosodás kezdetén, a nyelv iránti hűség megjelenésekor, az olvasóközönség kialakulásakor részben hosszabb történeti folyamatok, részben pedig tudatos, mesterséges nyelvtervezési döntések, a kodifikáció során kialakít, s valamilyen tekintélyi mozzanattal fönttart” (TOLCSVAI NAGY 1996: 97). (A norma, a sztenderd, a nyelvi helyesség fogalmairól bővebben lásd TOLCSVAI NAGY 1996, valamint vö. PÉTER 1999b; PARAPATICS 2010.)

2. A szleng mint nyelvi univerzálé, a szleng a diakroniában. A szleng elsősorban nem a szókinszben jelentkezik, hanem egyfajta nyelvi viselkedés, a nagyobb közösségeken belül létrejövő kiscsoportok (koalíciók) identitását jelző beszédmód, az ember társas tulajdonságaiból magyarázható nyelvi univerzálé, amely vélhetően minden nyelvben és a nyelveknek minden korszakában törvényszerűen jelen volt és van (KIS 2006; vö. még CHAPMAN 1999; JELISZTRATOV 1999; GALPERIN 1999; PARTRIDGE 1999; CHESTERTON 2002; DRAKE 2002; DUMAS–LIGHTER 2002; HALLIDAY 2002; PARTRIDGE 2002). A szlenget lehetetlen egy szempont alapján definiálni, valamint meghatározását függetleníteni a társadalmi változásoktól, hiszen a nyelv és a társadalom kölcsönhatásban áll egymással. A társadalom kulturális és strukturális változásai általában nyelvi változásokat is kiváltanak. „A társadalmi tényezők és a tőlük megváltozott tudati jelenségek ugyanis pszichés mechanizmusok közbeiktatódásával hatnak, s ennek következménye a viselkedési, illetőleg a nyelvhasználati szóródás, átfedés, eltérés, hullámmászás” (KISS 2002: 13).

A szleng elválaszthatatlan az emberi kultúrától és társadalomtól, amelyekkel együtt változott. A következőkben egy olyan rövid történeti áttekintéssel szeretnék rávilágítani a szleng és az emberi kultúra szoros kapcsolatára, amelynek középpontjában bizonyos társadalmi csoportok – főként az alvilág – strukturális és nyelvi változásai állnak. JELISZTRATOV szerint – aki *Szleng és kultúra* (1998) című könyvében kijelenti, hogy „a nyelvben nincs más, csak szlengek” (i. m. 18) – az első (általunk ismert) titkos beszédrendszert tükröző szövegek között azokat az okkult teozófiai dialógusokat találjuk a 2–3. századból, amelyeket gyakran az egyiptomi Thot istennel azonosított Hermész Trismegisztoz Kinyilatkoztatásainak tartanak. Az ilyen rendkívül zárt (hermetikus) és titkos (ezoterikus) szlenget kizárólag a beavatottak ismerték.

JELISZTRATOV úgy véli, hogy az ókori Rómában is feltételezhetünk ún. protoszleng jelenségeket, ugyanis a latinak létezett egy sajátos protoszleng stilisztikai hierarchiája: a városi (*urbanitas*), a falusi (*rusticitas*), valamint a határvidéki, az „elrontott” (*peregrinitas*, vö. JELISZTRATOV 1998: 19).

A titkos beszéd és a hermetika a középkori kultúrának is egyik fontos vonása volt. Szlengeket akkoriban főleg az alkimisták, a költők és a szerzetesek használtak, de szlengnek tekinthetők a népi kultúrához tartozó nyelvi megnyilvánulások is, amelyek sokszor pont ezt a hermetikus, ezoterikus szlenget gúnyolták ki (például káromkodások – JELISZTRATOV 1998: 23; vö. BAHTYIN 2002; KIS 2007).

Az újkorban a szleng főként a vándorkereskedők, a koldusok és a tolvajok nyelve volt (JELISZTRATOV 1998: 20). Gyakran előfordult, hogy ezek a külvilágtól elkülönülni vágyó csoportok céhszerű „érdekvédelmi szervezetekbe” tömörültek. A szervezeteket nagyfokú zártság jellemezte, és csak beavatás után lehetett bekerülni a csoportba. A beavatásnak fontos része volt az adott csoportra jellemző szleng megtanítása az újoncoknak. A szleng az újkorban is megőrizte titkos jellegét. A

beavatatlanok igyekeztek megfejtetni a zárt csoportok nyelvét, de azokat annyira gyorsan változtatták, hogy lehetetlen volt nyomon követni a szavak jelentését.

Az újkori alvilág céhszerű szerveződéseit a 19. század folyamán felváltotta a modern alvilág, amely már nem céhszerűen, hanem üzleti vállalkozásként működött, és kevésbé volt hermetikus. Ebben az időszakban megjelentek a fél-alvilági figurák, akik nemcsak munkából éltek, hanem az alvilághoz erősebben kötődő személyekkel is üzleteltek. A kívülállók ebben az időszakban is igyekeztek megfejtetni a szlengeket. Segítségükre volt, hogy azok az elkülönült csoportok, amelyek a céhszerű szerveződések örökösei voltak, már kevésbé zárkóztak el. Ezt bizonyítja az is, hogy bizonyos szlengszavak lassan átszivárogtak a köznyelvbe (dehermetizálódtak), így kialakulhattak különböző kevert beszédmódok (JELISZTRATOV 1998: 28–29).

3. A magyar szleng emlékei. A magyar nyelv legkorábbi szlengemlékei személynévi szórványemlékek formájában maradtak fent. KIS a Zichy család okmánytárában található Konth Miklós nádor által 1364-ben hozott ítéletben szereplő Filetlen Pálként is említett személy *Zagyurwagou* nevét tekinti a magyar szleng egyik legkorábbi emlékének (KIS 1997: 270). ZOLNAI VILMOS és GEDÉNYI MIHÁLY „Ladislaus dictus *lagfazou*” (Lágyfaszúnak nevezett László) (1370–80 k.) és „Georgius *Polczonzaro dictus*” (Polconszarónak mondott György) (1429) adatokat jelöl meg a magyar szleng első nyelvi emlékeinek (idézi uo.), ezeknek a korai adatoknak a szlengbe való besorolása azonban bizonytalan, ám a testiséget kiemelő karnevalisztikus szemlélet (vö. BAHTYIN 2002, KIS 2007) implikálja a szleng kategóriát. A magyar szleng történetének terjedelmesebb adatai szójegyzékek formájában a 18–19. századból maradtak fenn: 1775: Miskolci szójegyzék [a legrégebbi tolvajnyelv-emlékünk]; 1775: Piarista szójegyzék; 1776: Hajdúböszörményi szójegyzék (Zsivány Szók); 1862: Toronyai Károly: A rablóknak, tolvajoknak és kózákoknak együttvaló hamis és zavaros beszédek... (KIS 1997).

Habár az általam kiválasztott három szótár a korábbi szórványemlékekhez és szójegyzékekhez képest sokkal gazdagabb, átfogóbb gyűjtési anyagot tartalmaz, mégsem nyújthatnak teljes képet a korabeli nyelvhasználatról. Fontos megemlíteni, hogy az általam kiválasztott munkák nemcsak szótárak, hanem kordokumentumok is. (A magyar szleng történetéről bővebben lásd KIS 1997; BÁRCZI 1932, valamint vö. JELISZTRATOV 1998; KRUUSPERE 1999; PÉTER 1999a; BONDESON 2002; FRANÇOIS 2002; LIHACSOV 2002.)

4. A három szótár kontrasztív vizsgálata. ENDRŐDY GÉZA A bűnügyi nyomozás kézikönyve (1897) című munkájában részletesen ismerteti az akkori tolvajvilágot, figyelembe véve mind a tolvaj-, mind a nyomozószakma nemzetközi kontextusait. A bűnügyi nyomozás kézikönyve ma már korrajznak tekinthető, amely az akkori hermetikus tolvajvilágot reprezentálja. ENDRŐDY bemutatja a tolvajnyelv verbális (114–140), nonverbális (pl. nemzetközi jelnyelv, árulók megbélyegzése [109, 112] stb.) és vizuális (felhívások, jelek [101–108]) aspektusait. ENDRŐDY – BERKES KÁLMÁN gyűjtését folytatva – kézikönyvéhez egy tolvajnyelvi (szak)szótárat mellékel (ENDRŐDY 1897: 114–140). Mivel a tolvajvilág akkori-

ban még célszerűen működött, tagjai viszonylag egységes és nemzetközi nyelv és jelrendszer kialakítására törekedtek: „[a] tolvajsztár soha nem iratott le a hivatottak által, hanem mint szóbeli hagyomány maradt vissza nemzedékről-nemzedékre, és ebből magyarázható meg az a körülmény, miszerint bár alapjában véve a tolvajnyelv *nemzetközi*: igen sok kifejezése helyi vonatkozású s ennél fogva a különböző országok tolvajsztára is sok tekintetben különböző, ha másban nem is, a szavaknak eltérő hangoztatása és kiejtése tekintetében” (i. m. 114).

Az ENDRÖDY által közölt szótárban összesen 801 szó található, amelyből 91 magyar, 710 pedig a hazánkban meghonosult idegen nyelvű tolvajszó. Abból, hogy a szótári anyagnak csak 11,36%-át teszik ki a magyar tolvajszavak, arra következtetek, hogy a korabeli Magyarországon a nemzetközi tolvajnyelv uralkodott az akkor még zárt – BALASSA JÓZSEF szavaival –, „a bűnökkel »hivatásszerűen« foglalkozó” (SZIRMAY 1924: 4) csoportok körében. Ezt alátámasztja az is, hogy a szótárban megjelenő magyar szavak inkább a tolvajélethez kapcsolódó fogalmakra, dolgokra és cselekvésekre referálnak (pl. *bukni* ’elfogatni, hurokra kerülni’; *dohány* ’nagyobb pénzösszeg’; *cápázni* ’kivenni, elvenni’).

A szótárban található 91 magyar elem közül 37 esetben fedezhetünk fel homónímiát vagy poliszémiát, amely a köznyelv és a tolvajnyelv (mérsékelt) interakciójára utal (pl. *alma* ’ne, nem’; *evező* ’kéz’; *fázni* ’félteni’). Az idegen elemek főleg a tolvajvilág szakmai részéhez kötődnek (pl. *chóchemer cupfer* ’oly rendőr közeg, kit könnyen meg lehet vesztegetni’; *einsteigmassamatten* ’lopás ablakon való behatolás által’; *japanesisch shojre* ’préda, mely betörésekből, kuszótolvajlásból, kirakat nyitogatásból, horoggal való lopásból származik és könnyen felismerhető, ezért az orrgazda nem nagy árt ad érte’). Az idegen nyelvű elemek esetében az alternatív konceptualizációt (LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK 2007; PALMER 2007; TALMY 2007; BENCZES-KÖVECSÉS 2010: 145–158) tekintve szemaszilológiai és onomasziológiai (GRONDELAERS–SPEELMAN–GEERAERTS 2007: 988–1011) jelenségek nem jellemzőek, szinonimitás vagy azonos alakúság ritkán fordul elő, leszámítva a magyar és az idegen nyelvű elemek közti csekély számú átfedést (pl. *kautl* ’kés’ – *madzag* ’kés’). A bűnügyi nyomozás kézikönyvében megjelenő szótár speciális (szakonkénti) kétnyelvű szakszótárnak tekinthető (MAGAY 2015: 15), amely a nemzetközi tolvajnyelvet fordítja magyarra (pl. *strade* – út; *mauermacher* – falálló tolvaj stb.).

SZIRMAY ISTVÁN A magyar tolvajnyelv szótárában (1924) betűrend és fogalmi csoportok szerint is közli a tolvajnyelvi szavakat. SZIRMAY 13 fogalmi csoportban sorolja a szavakat, melyek a korabeli tolvajvilágot mint szubkultúrát reprezentálják: Számnevek; Verekedés, gyilkosság; Betörés; Evés, ivás, mulatság; Dohányzás; Kártyázás; Futás, menekülés; Pénz, pénznemek; Lopás, zsebtolvaj kifejezések; Hazudozás, becsapás; Nő, leány; Ruha, öltözködés; Rendőrség, bíróság, börtön.

SZIRMAY szótára kb. 1000 szót tartalmaz, melyek közül kb. 200 német (pl. *grund* ’beépítetlen telek, játszótér’; *klingli* ’ajtókilincs’; *stimfli* ’cigarettavég’), 50 héber vagy jiddis (pl. *majem* ’víz’; *sóher* ’szegény’; *szoóle* ’gazdag’), 20 cigány

(pl. *basaváz* 'muzsikál'; *pucija* 'ruha'; *spi* 'kocsma'), valamint 30 más nyelvből átvett vagy ismeretlen eredetű tolvajszó (pl. *klapec* 'fiú, kisgyermek'; *skriba* 'írás'; *finesz* 'furfang'). Az idegen nyelvű elemek háttérbe szorulnak a szótári anyagban, a szótár 70%-át magyar szavak teszik ki. ENDRÖDY munkájához képest SZIRMAY szótárában hétszeresére nőtt a magyar szavak és frazeologizmusok (pl. *bevenni a kefét* 'elhinni'; *nyolcra venni* 'kirabolni'; *vízben hagyni* 'cserbenhagyni') aránya.

Az idegen nyelvből átvett elemek természetesen nem mindig változatlanul kerültek a magyar tolvajnyelvbe, hanem az átvétel és a szóalkotás általános eszközeit alkalmazva. Például a magyar nyelvre jellemző prefixumokat és szuffixumokat kaptak (pl. *befirolni* 'becsapni'; *besóherolt* 'bezárt, lelakatolt'; *felspanolni* 'ugratni, felhúzni valakit'), valamint igazodtak a magyar fonotaktikai sajátosságaihoz (például a már említett *klingli*, *stimpfli*). A morfoszemantikai jelenségek alátámasztják a tolvajnyelv dehermetizálódását, hiszen azt bizonyítják, hogy az egykori nemzetközi (vagy legalábbis nagyon titkos és viszonylag egységes) tolvaj- és a magyar nyelv hatott egymásra. Az interakciót a szinonimitás is tükrözi: az azonos jelentésű szavak esetében egyaránt megjelennek magyar és idegen nyelvű elemek (pl. 'nő, leány': *bör*, *doli*, *ratkó*, *szuka*, *macska*, *tyúk*, *csaj*, *kali*, *stifka*; 'becsapni': *befirolni*, *befürolni*, *firelni*, *fürolni*, *belinkelni*, *falhoz állítani*, *huszonnyolcra fogni*, *Palira fogni*, *malmozni*, *megmalmozni*, *megezdőzni*; 'lopni': *bugázni*, *cupfolni*, *csapni*, *csózni*, *csórolni*, *csaklizni*, *durrantani*, *dörrenteni*, *fujni*, *háppolni*, *mórni*, *rajzolni*, *sacherolni*, *megdobni*, *megmórni*, *megrajzolni*).

A SZIRMAY által gyűjtött anyagban az alternatív konceptualizáció a szemaszíológiai (pl. *macska* 'ellenőr'; *cápa* 'vén, csúnya, házsártos nő'; *csákó* 'tízkoronás') és az onomasziológiai (pl. 'rendőr': *András*, *Andris*, *durrancs*, *kéz*, *prosztó*, *kanász*, *zsaru*, *hé*; 'hazudni': *anzágnolni*, *dumálni*, *gurítani*, *hantálni*, *kólizni*, *linkelni*, *lódítani*, *makerázni*, *maszlagolni*, *szovelni*, *tésztázni*, *dumabankot adni*, *kiszni*, *pakolni*, *ládát pakolni*) tekintve is megjelenik. SZIRMAY gyűjteménye sokkal markánsabban tükrözi a korabeli tolvajnyelv variabilitását, mint A bűnügyi nyomozás kézikönyvében található szótár. A homonímia, a poliszémia és a szinonimitás SZIRMAY anyagának prominens tulajdonságai. SZIRMAY adataiból arra következtettek, hogy a tolvajvilág decentralizálódásával (vö. JELISZTRATOV 1998) párhuzamosan dehermetizálódott a korabeli magyar tolvajnyelv, egységes szaknyelvből sokszínű csoportnyelvvé alakult, melynek beszélőit a szociokulturális tényezők hasonlóságai kötötték össze (például perifériára szorultság, törvényen kívüli életmód).

ENDRÖDY szótárához képest A magyar tolvajnyelv szótára az egynyelvű, sajátos rendeltetésű szótár (MAGAY 2015: 15) kategóriájába sorolható, amely kevésbé szakmai, inkább csoportnyelvi szótár (pl. *beszaladt a csíkom* 'jól kerestem'; *csi-szolni* 'tanítani a tolvajmesterségre'; *nem szereti a túrók rétest* 'ártatlannak tetteti magát' stb.), és amelyben ugyan megtalálhatók a nemzetközi argó és a szakmaiság nyomai (*abkaufér* 'a hamiskártyás cinkosa, aki szintén beül játszani'; *brüller* 'gyémánt, briliáns'; *meisterstück* 'a kulcslyuk lenyomata' stb.), ám jóval kisebb arányban, mint ENDRÖDY gyűjteményében.

Az általam kiválasztott harmadik szótár ZOLNAI VILMOS és GEDÉNYI MIHÁLY *Budapest a fattyúnyelvben* (1956) című, 146 gépelt oldalas gyűjteményének átdolgozott kiadása: *A régi Budapest a fattyúnyelvben* (2008). A szótár 12 fő csoportban és a hozzájuk tartozó alcsoportokban közli a szavakat: *Budapest (Budapest elnevezései, Budapest területe; Épületek; Szórakozó- és étkezőhelyek (Vendéglátó helyek, kávéházak stb.) Egészségügyi intézmények (Fürdők, strandok stb.); Közlekedés; Rendőrség, bíróság, börtön; A budapesti ember (A budapesti csibész, Budapesti foglalkozások stb.); Személynevek (írók, művészek, tanárok); Egyéb szavak (újságok, intézmények); „Visszanevek” (A budapesti hely- és személynevekből alkotott más értelmű szavak); Budapesti szólások; A budapesti fattyúnyelv elnevezései*. A másik két vizsgált szótár anyagához viszonyítva ebben a gyűjteményben olyan nyelvi elemek is megjelennek, amelyek kevésbé (pl. szórakozóhelyek elnevezései) vagy egyáltalán nem kötődnek (pl. művészek elnevezései) a tolvajvilághoz.

A szótári anyag egyik legprominensebb tulajdonsága a nyelvi kreativitás. A sajátos, normától eltérő nyelv ahelyett, hogy idegen nyelvekből vett volna át kifejezéseket (lásd ENDRÖDY szótára) vagy átalakította volna azokat (lásd SZIRMAY szótára), elkezdte kitermelni saját kifejezéseit (pl. *feketemária* 'rabszállító kocsi'; *meseautó* 'rabszállító kocsi'). A nyelvhasználók kreativitása és humora főként az onomasziológiai jelenségekben, a szinonimákban mutatkozik meg, melyek legtöbbször a karneváli hagyományba illeszkednek. Budapest elnevezései például: *Butapest; Falu, Fürdőváros* – az ismert itt állok megfürödve 'becsaptak' mondásból, a fővárosban ugyanis sok a csaló; *Kávéházak városa* – sok kávéház miatt, mely kétes értékű jelző, mert a kávéházakban sok ingyenélő és gyanús elem tanyázt. A karnevalisztikusság a másik két vizsgált szótárra nem jellemző.

ENDRÖDY és SZIRMAY gyűjteményéhez képest a másik legnagyobb különbség a normától eltérő nyelv elnevezésében mutatkozik meg: ZOLNAI és GEDÉNYI gyűjteményében 59 nyelvi elem jelöli a budapesti fattyúnyelvet, melyek nagyobb fokú metapragmatikai tudatosságra (TÁTRAI 2011: 119–125) utalnak, ugyanis a beszélők nemcsak életmódjukat, attitűdjüket tekintve különböztek más csoportoktól, hanem metanyelvi kifejezések segítségével expliciten megkülönböztették nyelvüket más csoportokétól. A metanyelvi kifejezések a csoportidentitás, a kultúra és a szubkultúra (nyelvi) távolságának lexikalizálódott metaforái (pl. *budapesti magyarság, budapestizmus, pesti magyar nyelv*).

ZOLNAI és GEDÉNYI szótárában az egykori szaknyelvre jellemző elemek alig találhatók, azonban vannak olyan nyelvi kifejezések, melyek jelzik a (történeti) kapcsolatot (pl. *andrás, andris* 'rendőr'; *hé* 'rendőr'). A két másik szótárhoz viszonyítva a magyar nyelven belül keletkezett szavak aránya itt a legnagyobb (pl. *fogas* 'Fogaskerekű vasút a Városmajortól a Széchenyi hegyre'; *Hosszú* 'Krúdy Gyula' [magas termetéről]; *Gombi* 'Gombocz Zoltán nyelvész professzor, a budapesti Eötvös Kollégium igazgatója'). ZOLNAI és GEDÉNYI gyűjteménye egy egynyelvű leíró szótárnak tekinthető (MAGAY 2015: 15), amelynek célja a korabeli „pesti nyelv” szinkrón bemutatása. A szótári adatokból arra következtetnek, hogy az

1950-es évekre az alvilághoz kötődő nyelvhasználat nemcsak átstrukturálódott, hanem elkezdett úgy viselkedni, mint egy természetes nyelvváltozat.

5. Összegzés. Dolgozatom célja az volt, hogy a kiválasztott három szótár anyagát felhasználva rámutassak az alvilág átstrukturálódásával párhuzamosan bekövetkező nyelvi változásokra. Az általam vizsgált szótárak anyagából popularizálódásra, dehermetizálódására következtek: a tolvajvilághoz kötődő sajátos nyelvet már nemcsak a szakmabeliek használták, hanem a „kívülálló” beszélők mindennapi nyelvhasználatában is megjelent, és összefonódott attitűdjükkel, világszemléletükkel és életmódjukkal. A kiválasztott három szótár esetében megfigyelhető a PUSZTAI FERENC által említett lexikográfiai fordulat és folytonosság szerves kapcsolata (PUSZTAI 2015: 59).

Hivatkozott irodalom

- BAHTYIN, MICHAIL 2002. *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1932. *A „pesti nyelv”*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- BENCZES RÉKA – KÖVECSÉS ZOLTÁN 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- BONDESON, ULLA 2002. Az argó ismerete mint a bűnözői közösségbe való beilleszkedés mutatója. In: VÁRNAI–KIS szerk. 2009: 159–196.
- CHAPMAN, ROBERT L. 1999. Mi a szleng? In: FENYVESI–KIS–VÁRNAI szerk. 1999: 273–280.
- CHESTERTON, GILBERT K. 2002. A szleng védelme. In: VÁRNAI–KIS szerk. 2009: 7–10.
- DRAKE, G. F. 2002. A szleng társas szerepe. In: VÁRNAI–KIS szerk. 2009: 293–302.
- DUMAS, BETHANY K. – LIGHTER, JONATHAN 2002. Nyelvészeknek való-e a szleng szó? In: VÁRNAI–KIS szerk. 2002: 277–292.
- ENDRÖDY GÉZA 1897. *A bűnügyi nyomozás kézikönyve*. Kármán-féle Könyvnyomda, Losonc.
- FÁBIÁN ZSUZSANNA – SZÖLLÖSY ÉVA szerk. 2015. *Szótár, lexikon, enciklopédia. Kérdések és feladatok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FENYVESI ANNA – KIS TAMÁS – VÁRNAI JUDIT SZILVIA szerk. 1999. *Mi a szleng? Tanulmányok a szleng fogalmáról*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- FRANÇOIS, DENISE 2002. Az argók. In: VÁRNAI–KIS szerk. 2002: 197–218.
- GALPERIN, I. R. 1999. A szleng terminusról. In: FENYVESI–KIS–VÁRNAI szerk. 1999: 173–182.
- GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds. 2007. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- GRONDELAERS, STEFAN – SPEELMAN, DIRK – GEERAERTS, DIRK 2007. Lexical variation and change. In: GEERAERTS–CUYCKENS eds. 2007: 988–1011.
- HALLIDAY, MICHAEL A. K. 2002. Ellennyelvek. In: VÁRNAI–KIS szerk. 2002: 255–276.
- JELISZTRATOV, VLAGYIMIR 1998. *Szleng és kultúra*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- JELISZTRATOV, VLAGYIMIR 1999. A szleng mint passziolália. In: FENYVESI–KIS–VÁRNAI szerk. 1999: 157–161.

- KIS TAMÁS 1997. Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. In: Uő, szerk., *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 237–294.
- KIS TAMÁS 2006. *Nyelvi univerzálé-e a szleng?* http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/tanulmanyok/szluniv_hun.htm (2015. 10. 10.)
- KIS TAMÁS 2007. Szleng és karnevál. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok 1. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Kolozsvár. 455–464.
- KISS JENŐ 2002. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN 1998. *Magyar szlengszótár*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- KRUUSPERE, VALDEK 1999. Mi az argó? In: FENYVESI–KIS–VÁRNAI szerk. 1999: 165–168.
- LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK, BARBARA 2007. Polysemy, Prototypes, and Radical Categories. In: GEERAERTS–CUYCKENS eds. 2007: 139–170.
- LIHACSOV, DMITRIJ 2002. A tolvajbeszéd ősi primitivizmusának vonásai. In: VÁRNAI–KIS szerk. 2009: 27–80.
- MAGAY TAMÁS 2015. Szótár, lexikon, enciklopédia. In: FÁBIÁN–SZÖLLŐSY 2015: 9–16.
- PALMER, GARY B. 2007. Cognitive Linguistics and Anthropological Linguistics. In: GEERAERTS–CUYCKENS eds. 2007: 1045–1074.
- PARAPATICS ANDREA 2010. A mai magyar szleng használatának és alakulásának nyelvi és társadalmi okai. In: ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA – KALÓ ZSUZSA – KLEIN LAURA – PARAPATICS ANDREA szerk., *Félúton 5. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola-jának konferenciája 2009. április 22–23*. L'Harmattan – ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. 129–137.
- PARTRIDGE, ERIC 1999. Szleng. In: FENYVESI–KIS–VÁRNAI szerk. 1999: 213–218.
- PARTRIDGE, ERIC 2002. A szleng ma és tegnap. In: VÁRNAI–KIS szerk. 2002: 17–26.
- PÉTER MIHÁLY 1999a. Szleng és költői nyelvhasználat. In: FENYVESI–KIS–VÁRNAI szerk. 1999: 13–24.
- PÉTER MIHÁLY 1999b. „Húsz év múlva” (Régebbi és újabb gondolatok a szlengről). In: FENYVESI–KIS–VÁRNAI szerk. 1999: 25–38.
- PUSZTAI FERENC 2015. Fordulat és folytonosság a magyar szótárírásban. In: FÁBIÁN–SZÖLLŐSY 2015: 59–65.
- SZIRMAY ISTVÁN 1924. *A magyar tolvajnyelv szótára*. Béta Irodalmi Résztvénytársaság, Budapest.
- TALMY, LEONARD 2007. Attention Phenomena. In: GEERAERTS–CUYCKENS eds. 2007: 264–294.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1996. A stílusfogalom értelmezése a nyelvi norma viszonyában. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 81–107.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA – KIS TAMÁS szerk. 2002. *A szlengkutatás 111 éve*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- ZOLNAI VILMOS – GEDÉNYI MIHÁLY 1956/2008. *A régi Budapest a fattyúnyelvben*. Fekete Sas Kiadó, Budapest.

Kábítószer megnevezései egy szociolingvisztikai vizsgálat tükrében

TÜCSÖK DOROTTYA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
tucsokdorottya@gmail.com

A dizájnerdrogok terjedése Magyarországon rendkívül aktuális és akut probléma. Hogyan térképezhető fel a szerhasználók közössége? Hogyan tudunk empirikus adatokat nyerni egy illegális tevékenységet folytató közösségről? Módszertanilag ezeket a kérdéseket járja körbe a kutatás, kiemelve az új kábítószer megnevezéseit és ezek viszonyát a (nyelvi-társadalmi) valósághoz.

Kulcsszók: társadalmilag hasznos nyelvészet, empirikus kutatás, kábítószer-használó közösségek, dizájnerdrogok.

1. A kábítószer-használó közösségek vizsgálata – nyelvészeti szempontból különösképpen – Magyarországon egy eddig kevésbé kutatott, még feltárássra váró terület. Az empirikus vizsgálatok elvégzésének lehetősége korlátozottnak tekinthető, mivel a pszichoaktív szerek használata az országban hatályos törvények alapján illegális. A szerhasználók közösségének feltérképezéséhez egy hiperszenzitív bizalmi viszonyrendszer kialakítása szükséges. A probléma gyors terjedése – a fiatalabb generáció nagymértékű érintettsége okán – indukálja a közösség felé való nyitást, olyan módszerek és eszközök kialakítását, amelyekkel empirikus alapon, a közösség tagjainak bevonásával (ha névtelenül is) érthetjük meg a köztük konstruálódó (nyelvi) valóságot, viszonyrendszert, a rejtőzködés milyenségét. A kutatás távlati célja (ehhez szükséges az interdiszciplináris tétel: a későbbiekben pszichológusok, orvosok, jogászok bevonásával) a prevenció és a rehabilitáció gyakorlatának újraértelmezése, átstrukturálása. A statisztikai adatok alapján (CSESZTREGI–HORVÁTH–NYÍRÁDY–PÉTERFI–PORT–TARJÁN–VARGA 2015) a jelenlegi gyakorlatok mellett a szerhasználók száma folyamatosan nő. A folyamat háttérben nemcsak a módszerek újraértelmezésének szükségessége, hanem a kábítószer számának rohamos növekedése (kiemelten a dizájnerdrogok térnyerése), a társadalom átstrukturálódása, globalizálódása áll. Az eddig periferikusnak tekintett, nagymértékben stigmatizált kérdés egyre inkább központivá válik. Jelen tanulmányban egy készülő kutatásnak egy kisebb részletét kívánom bemutatni, ami a különböző dizájnerdrogokkal és ezen szerek megnevezéseivel foglalkozik, bizonyítja a hasonló szerek rohamos terjedését. Az elméleti kiindulópontot az interakcionális szociolingvisztika és az empirikus módszerek adják. A korpusz két kilencvenes évekbeli gyűjtésből (FAZEKAS 1993 és JÓZSA 1995) és az általam folytatott szociolingvisztikai terepmunka adataiból tevődik össze, reprezentálva azt, hogyan lehet empirikus adatokkal megvizsgálni egy „felülről” láthatatlan közösséget.

2. A Drog Fókuszpont 2015-ös tanulmánya alapján (CSESZTREGI–HORVÁTH–NYÍRÁDY–PÉTERFI–PORT–TARJÁN–VARGA 2015) elmondhatjuk, hogy Magyarországon a dizájnerdrogok használata folyamatosan nő. A jelentés szerint 2009 és 2013 között eltűnt a heroin, a helyére bejöttek a dizájnerszerek: 100–150 új anyag is megjelenhetett az elmúlt években (és ez csak az a szám, ami feltérképezhető külső nézőpontból). A fiatalok a legveszélyeztetettebb csoport a hasonló új szerek használatában, így a jelenleg vizsgált korosztály a 18–35 évesek korcsoportja, a potenciális használók köre. 18 év alatt csak szülői engedéllyel lehetséges elvégezni hasonló vizsgálatot, ezért ez a felügyelt környezet lehetetlenné tenné az adatközlők bevonását. A kutatási kérdés mind aktualitása, mind kiaknázatlansága miatt fontos terület. A vizsgálat (nézőpontom szerint) az egyetlen hiteles és lehetséges módon: empirikus alapon, a szerhasználók kiindulópontjából készült. Elméleti keretként így az interakcionális szociolingvisztika bizonyult legalkalmasabbnak. Az irányzat rövid összefoglalását ALAN BELL így fogalmazza meg: az interakcionális szociolingvisztika fókuszában egyének és kisebb csoportok nyelvhasználata áll, a társadalom és a nyelv egyaránt jelentős szerepet kap a vizsgálatokban, jellemzően mikrovizsgálatokat végez. Módszere a részt vevő megfigyelés, legjelentősebb képviselői DELL HYMES és JOHN GUMPERZ. Diszciplínái: az antropológia, az oktatás és a nyelvészet. Tipikus kutatási kérdése, hogy milyen nyelvet használunk egyes szituációkban. Fő kutatási eredménye, hogy különböző beszélőkkel különböző nyelvi kódok használatosak (BELL 2014: 7–8, saját fordítás). Mintául szolgáltak továbbá SUSAN GAL, BARTHA CSILLA (BARTHA 1999) és BORBÉLY ANNA (BORBÉLY 2014) kutatásai.

A témával kapcsolatos eddigi vizsgálatok gyakran stigmatizálják az adott kisközösségeket, ugyanis az általános gyakorlat olyan kábítószer-használó csoportok feltárása, akik társadalmilag kirekesztettek. Jelen vizsgálat célja nem a törvénykezés, hanem a felhasználók felől megközelíteni a témát (alulról építkező vizsgálat), így ráébresztve a tudományos diskurzust, hogy nemcsak a társadalmilag kirekesztett egyének és csoportok használnak kábítószereseket, hanem olyan kisközösségek is, amelyeknek rendszeres szerhasználata még nem nyilvános a társadalom számára. Az úgynevezett könnyűdrogok – mint például a marihuána, a hasis, vagy a speed – nem okoznak gyors és látványos leépülést (BECK 2003: 11–57, 519–623), csak hosszú távú rendszeres használat alatt alakulhatnak ki azok a külső és viselkedésbeli jegyek, amik a kialakuló függőséget nyilvánvalóvá teszik. Az objektivitás csak akkor biztosított, ha nem egy eleve negatív (jogilag tiltott) kategorizációból kiindulva végezzük a vizsgálatot. A kutatás tágabb kontextusa a társadalmilag hasznos nyelvészet elvének hangsúlyozása, ezért csak az első célja a szerhasználó közösségek nyelvének feltérképezése és megismerése. További cél az így kapott eredmények szerves beillesztése a prevenció és a rehabilitáció gyakorlatába. A vizsgált téma egyszerre tartozik az orvostudomány, a pszichológia, a jog és a kisebb társadalomtudományok, például a kulturális antropológia (fontos kiemelni, mivel részletes és empirikus feltáró munkák születtek a témában, bővebben lásd

FEJÉR 1997: 4–10) hatáskörébe is. A nyelvészetnek és főleg az alkalmazott nyelvészetnek feladata és célja társadalmilag hasznos eredmények létrehozása, így a téma ebben a keretben is releváns. A társadalmilag hasznos nyelvészet (KONTRA 1991 és 1995) alapelve, hogy a kutatások, vizsgálatok eredményei szervesen visszailleszthetők legyenek a gyakorlatba, ne csak elméleti szinten hasznosuljanak.

3. A dizájnernedrokok hirtelen térnyerésével kapcsolatban a következőket feltételezhetjük: a dizájnernedrokok már a 90-es években is léteztek, de elterjedésük a 2010-es évekre datálható. Ennélfogva a 90-es években gyűjtött nyelvi korpuszban nem jelennek meg (vagy nem olyan jelentős mértékben vannak jelen, mint az újabb korpuszban). A kapott eredmények alapján tehát elkülöníthetünk hagyományos és új keletű kábítószereket. Az új keletű kábítószereket a gyakorlóközösségek a nyelvi kreativitás működtetésével sokféle megnevezéssel illetik, ezáltal változatosabb repertoárt képezve, mint a hagyományosnak mondható kábítószeresek esetén. „A kor és nem által meghatározott »beszélőközösségek« helyett helyesebb »gyakorlóközösségekről« beszélni, hiszen a társas struktúrák és viszonyok a beszélők tevékenységeinek gyakorlásában, a társas érintkezés számtalan közös aktusában jönnek létre, alakulnak újra és erősítenek vagy változnak meg” (BARTHA–HÁMORI 2010: 302–303).

A vizsgálatban a két 90-es évekbeli korpusz és az általam gyűjtött adatok felhasználására, majd összevetésére került sor. A két korábbi korpuszt FAZEKAS ERZSÉBET A kábítószeres nyelvhasználatáról (FAZEKAS 1993) és JÓZSA BARBARA A magyarországi kábítószer-fogyasztók szlengje (JÓZSA 1995) című munkák szolgáltatták. A saját korpusz jelenleg 10 órányi interjúból és 35 kérdőívből áll. A gyűjtés azóta is folyik, a korpusz folyamatosan bővül. Az interjúk ELAN programmal való annotálása folyamatban van. A terepmunka során a fő munkamódszer – a már részletezett elméleti keret alapján – a beépülő és a részt vevő megfigyelés volt. Ez a beépülés sok akadállyal jár, hiszen az illegalitás miatt nagyfokú bizalomra van szükség az adatgyűjtés során. Az adatközlőkkel idő hiányában nem mindig tud kialakulni ez a bizalmi viszonyrendszer, ezért minden adatgyűjtés alkalmával jelen van egy közvetítő személy, aki már eleve a közösség tagja. Az adatközlők 18 és 35 év közötti fiatal felnőttek, rendszeres kábítószer-fogyasztók, vagy azok voltak (előzetes kutatómunka alapján). A rendszerességet itt a hetente minimum egy, de inkább több alkalommal való fogyasztás jelenti.

Az adatgyűjtés egy előre eltervezett témalista alapján folytatott kiscsoportos (3–5 fő között, a gyűjtőt is beleszámítva), kötetlen beszélgetések folyamán zajlott. A diskurzus kissé irányított (lehetőleg minden téma szerepeljen), de nem a gyűjtőé a témairányító szerep. Az adatgyűjtés valamilyen informális helyszínen történik (szórakozóhely, saját lakás). A témalista a következő: első élményed a kábítószerrel; benyomásaid a kábítószerrel (ha már leszoktál, miért, ha nem, miért); véleményed a kábítószerrel; kábítószer és identitás (minek tartod magad); kábítószer és fiatalok (mennyire specifikus); kábítószer és kulturális események (fesztiválok, koncertek, bulik); kábítószeresek régen és most („azt használtuk, amink volt” vs. dizájnernedrokok); kábítószeresek és prevenciók (füzetek, konkrét példák, internet); legalizáció; terveid a jövőben (gyerekeid esetében hogyan viszonyulsz majd, ön-

magad kapcsán hogyan viszonyulsz majd). A témalista összeállításában a Repülök a gyógyszerrel (BAJZÁTH–TÓTH–RÁCZ 2014: 151–190) című munka adott kiindulási alapot. A terepmunka második felét a kérdőíves gyűjtés teszi ki. A hangfelvétel eközben is folyamatos, mivel felmerülhetnek olyan kérdések, megjegyzések, amik az eddigi beszélgetés során nem fogalmazódtak meg vagy nem kerültek rögzítésre. A kérdőívek célja elsősorban az, hogy megerősítsék a beszélgetés során elhangzottakat, főként lexikailag, de egyéb vonatkozásban is. A nagy mennyiségű adat feldolgozása időigényes folyamat, így jelen vizsgálatba csak a kérdőíves gyűjtés adatai kerülhettek be, ezek alkotják a saját korpuszt.

4. A három adatbázis három különböző szempontrendszer alapján van rendezve, így először egységesítésre szorult a korpusz. Az adatok egységesítése és rendszerezése egy Microsoft Excel táblázat segítségével történt. A vizsgálat során a három korpusz egyezései alapján elkülöníthetővé vált az a kilenc különböző kategória, amely szerint elkészülhetett a különböző elnevezések elemzése. A kilenc csoport aszerint különül el, hogy milyen anyagra vonatkozik az adott megnevezés: dizájnerdrogok, gomba, hasis, heroin, kokain, LSD, marihuána, ópium, speed. Az 1. táblázat részlet a (teljes) korpuszból, az adatok változatosságát és színességét reprezentálja. A táblázat adatai az adatközlők helyesírási formuláit tükrözik.

1. táblázat

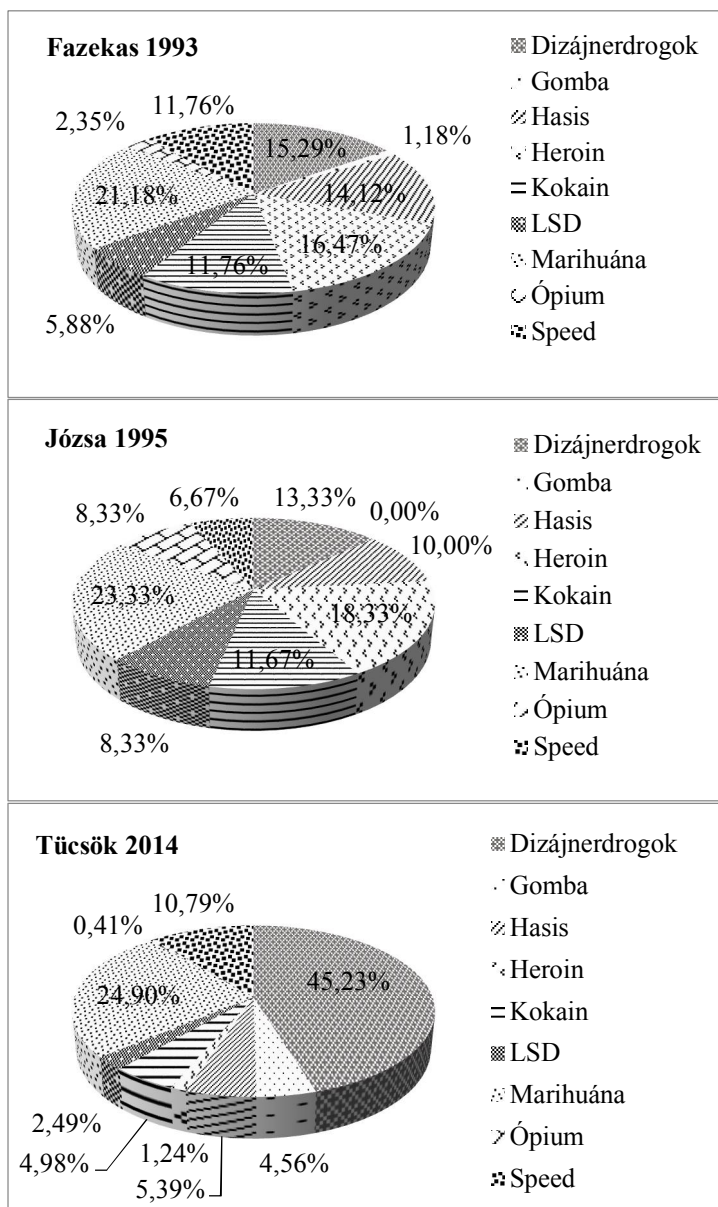
Részlet a teljes korpuszból: a drogfajták megnevezései

Marihuána	Gomba	Hasis	Dizájnerdrogok	Kokain	Speed
<i>bele való</i>	<i>gombi</i>	<i>fű</i>	<i>25I-NBOMe</i>	<i>Carl Kox</i>	<i>amfecó</i>
<i>cigi</i>	<i>kalap</i>	<i>hasisolaj</i>	<i>25X-nboh</i>	<i>fehér</i>	<i>cipő</i>
<i>cucc</i>	<i>kalap úr</i>	<i>keef</i>	<i>25X-nbf</i>	<i>hó</i>	<i>fecó</i>
<i>csár</i>	<i>kalapúrfi</i>	<i>kozmetikai cikkek</i>	<i>25X-nbome</i>	<i>koala</i>	<i>fehér</i>
<i>csúnya</i>	<i>magic mushroom</i>	<i>olaj</i>	<i>2c-b</i>	<i>kokó</i>	<i>feta</i>
<i>dzsár</i>	<i>pszilka</i>	<i>spacecake</i>	<i>2c-c</i>	<i>koksz</i>	<i>futás</i>
<i>dzsó</i>	<i>pszilocibin</i>	<i>spice</i>	<i>2c-d</i>	<i>kóla</i>	<i>futócipő</i>
<i>festék</i>	<i>shroom</i>	<i>süti</i>	<i>2c-e</i>	<i>por</i>	<i>girosz</i>
<i>fű</i>	<i>varázsgomba</i>	<i>szépész kúki</i>	<i>2c-i</i>	<i>sánel</i>	<i>gyors</i>
<i>füst</i>	<i>varázslat</i>	<i>THC</i>	<i>2c-p</i>	<i>strassze</i>	<i>gyors kocs</i>
<i>füstli</i>		<i>THC olaj</i>	<i>2c-t-2</i>	<i>yeyo</i>	<i>gyorsító</i>

A kilenc kategória elkülönítése után megvizsgáltam, hogy az egyes csoportok az adott gyűjtésben milyen arányban jelennek meg. Az 1–3. ábrán a három korpusz terjedelméhez viszonyítva láthatjuk a különböző kategóriák százalékos eloszlását. Eszerint a FAZEKAS által gyűjtött korpuszban a dizájnerdrogok megnevezései 15,29%-ban, a gombafélék 1,18%-ban, a hasisfélék megnevezései 14,12%-ban, a heroin és származékai 16,47%-ban, a kokainfélék megnevezései 11,76%-ban, az LSD és származékai 5,88%-ban, a marihuánaszármazékok 21,18%-ban, az egyéb ópiumszármazékok 2,35%-ban, a speedfajták megnevezései 11,76%-ban jelentek meg. A felállított kilenc kategória kémiai nézőpontból más összetételű lenne, hiszen a heroint ópiumból, a hasist marihuánából állítják elő. A szerhasználók viszont legtöbbször ezzel nincsenek tisztában (az interjú és a kérdőíves gyűjtés során egyetlen esetben sem adtak hasonló választ). A kilenc szert kilenc különböző szercsoportnak tekintik (a kategorizáció alapját az empirikus, és nem a kémiai bázis adta). Ehhez képest JÓZSA 1995-ös felmérésében a dizájnerdrogok jelenléte csak 13,33%. A gombafélék nem fordulnak elő. A hasisfélék az adatok egytizedét teszik ki. A heroin előfordulása 18,33%-ra növekedett. A kokain szinte azonos mértékben, 11,67%-ban fordult elő. Az LSD és a marihuána előfordulásainak aránya szintén kisebb növekedést mutatott (az LSD 8,33%, a marihuána 23,33%). Az ópium megközelítőleg 6%-os növekedéssel, a speed 6%-os csökkenéssel reprezentálódott a korábbi korpuszhoz képest, az előbbi 8,33%-át, az utóbbi 6,67%-át teszi ki az adatoknak. A 2015 során gyűjtött korpuszban a dizájnerdrogok kategóriájába kerülő adatok jóval nagyobb számban, 45,23%-ban fordultak elő. A gombafélék 4,56%-ot, a hasisfélék 5,39%-ot képviseltek. A heroin megjelenése drasztikusan csökkent, 1,24%-ra. A kokain 4,98%-ban, míg az LSD 2,49%-ban reprezentálódott. A marihuánafélék megközelítőleg az összes adat negyedében, 24,90%-ban jelentkeztek. Az ópiumfélék alig, csak 0,41%-ban, míg a speed és származékai 10,79%-ban reprezentálódtak.

1–3. ábra

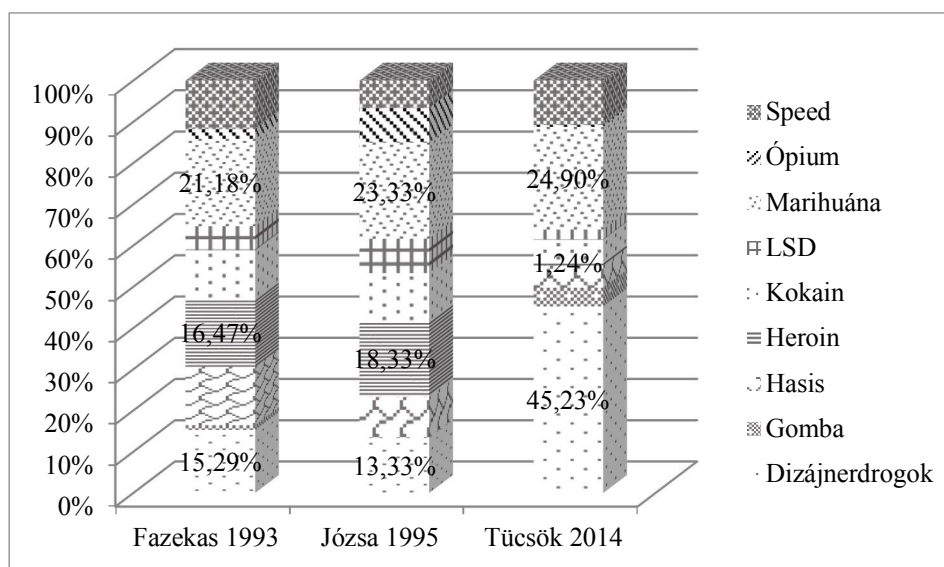
A különböző kategóriákba tartozó megnevezések százalékos eloszlása korpuszonként

A következő ábrán (4. ábra) egyszerre jelenik meg a három korpusz és a bennük lévő kilenc kategória százalékos eloszlása. A két régebbi gyűjtés adatainak megoszlása nem mutat nagymértékű eltérést, a harmadik korpuszban viszont jelentős különbségek mutatkoznak. A heroin megnevezéseinek száma csökken, 19%-os különbség jelentkezik a legmagasabb és a legalacsonyabb érték között. A gomba, a hasis, a kokain, az LSD, a marihuána, az ópium és a speed megnevezéseinek aránya különböző mértékben változik, de ez a változás nem olyan nagymértékű, hogy ebből pozitív vagy negatív irányba utaló következtetéseket vonhassunk le. Ezek a szerek tehát a három korpuszban megközelítőleg azonos mértékben vannak jelen. A dizájnerdrogok megjelenése 32%-os növekedést mutat. Jelenleg a legváltozatosabb adatokat ez a kategória tartalmazza.

4. ábra

A kategóriák egymáshoz való aránya a három korpuszban

5. A dizájnerdrogok terjedése tehát nyelvészeti kiindulópontból is bizonyítható. Az új szereket, vegyületeket a kisközösségek eltérő módon nevezik meg, ezáltal változatosabban, mint a hagyományosnak mondható kábítószereket, amelyek a vizsgálat alapján: a speed, az ópium, a marihuána, az LSD, a kokain, a hasis és a gomba (és ezek származékai, különböző formái a fogyasztás és az előállítás eltéréseiből adódóan). Ezek megnevezéseit a gyakorlóközösség tagjai konszenzusos alapon használják. Az új keletű drogok megnevezésének motivációi: kémiai terminusok, összetételek, vegyületek nevei. Vannak kivételek is: *Dzsina*, *krokodil*, *Kati* stb. A nyelvi valóság tükrözi a társadalmi valóságot, ezért fontos, hogy felismerjük a jelenleg aktuális (és egyre aktuálisabbá váló) problémát: a könnyen előállítható és veszélyes dizájnerdrogok terjedését.

A Magyarországon is egyre növekvő kábítószer-fogyasztásról a tudomány csak úgy tud diskurzust folytatni, ha objektív nézőpont alkalmazása mellett több tudományterület megállapításainak felhasználásával jól körülhatárolhatóvá teszi annak tárgyát. Nyelvészeti szempontból a lehetséges első lépés: a szerhasználók nyelvének feltérképezése, a köztük lévő kapcsolatrendszer feltárása. A kutatás távlati célja, hogy a rehabilitáció és a prevenció gyakorlataiba beépítse, és így hasznosítsa eredményeit; a nyelvészeti kutatások szerves részévé tegye a témát, hiszen néhány vizsgálatot leszámítva (JÓZSA 1993; FAZEKAS 1995; CSIKÓS 1999) eddig nem született a témában kutatás. Továbbá szükséges lenne egy empirikus alapú korpusz létrehozása a dizájn drogok témakörében, mivel eddig ilyen vizsgálat sem készült.

Hivatkozott irodalom

- BAJZÁTH SÁNDOR – TÓTH ESZTER ZSÓFIA – RÁCZ ZSÓFIA 2014. *Repülök a gyógyszerrel*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- BARTHA CSILLA 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései: beszélők és közösségek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- BARTHA CSILLA – HÁMORI ÁGNES 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban: Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- BECK JUDIT 2003. *Nagy drogkönyv*. Glória Kiadó, Budapest.
- BELL, ALLAN 2014. *The Guidebook to Sociolinguistics*. Wiley–Blackwell, West Sussex.
- BORBÉLY ANNA 2014. *Kétnyelvűség*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- CSESZTREGI TAMÁS – HORVÁTH GERGELY CSABA – NYÍRÁDY ADRIENN – PÉTERFI ANNA – PORT ÁGNES – TARJÁN ANNA – VARGA ORSOLYA 2015. *2015-ös éves jelentés (2014-es adatok) az EMCDDA számára. Magyarország*. http://drogfokuszpont.hu/wp-content/uploads/EMCDDA_jelentes_2015.pdf (2015. 02. 12.)
- CSIKÓS KRISZTINA 1999. *Heroinból kukac? Szóalkotásmódok a magyarországi kábítószer-fogyasztók szlengjében*. Szakdolgozat. JGyFT, Szeged. <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/alknyelv/szakdolgozatok/kriszta.htm> (2016. 02. 08.)
- FAZEKAS ERZSÉBET 1993. A kábítószer nyelvhatalmáról. In: KISS JENŐ szerk., *Egyetemi szociolingvisztikai dolgozatok* 1. Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Diaklektológiai Tanszék, Budapest. 42–59.
- FEJÉR BALÁZS 1997. *Az LSD kultusza*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont munkafüzetek 48. MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest.
- JÓZSA BARBARA 1995. *A magyarországi kábítószer-fogyasztók szlengje*. Szakdolgozat. KLTE, Debrecen. http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/szakdolgoz/jozsa_b.htm (2015. 09. 15.)
- KONTRA MIKLÓS 1991. A terepmunkás dilemmái. In: *Budapesti Könyvszemle* 3: 362–366.
- KONTRA MIKLÓS 1995. *Hasznos nyelvészet*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.

Nyelvi és társadalmi érintkezések

Az ukrán–magyar kapcsolat hatása a lakodalmi szokásokra Korláthelmecen

ÁDÁM DÓRA

Ungvári Nemzeti Egyetem
doraadam@gmail.com

A hagyományok fontos helyet foglalnak el az ember életében, ugyanis hozzájuk tudja mérni a saját cselekedeteit. A lakodalommal kapcsolatos hagyományok nagyon fontosak, mivel a házasságkötés lebonyolítása minden ember életében meghatározó szerepet tölt be. A kutatás célja összegyűjteni a Korláthelmecen ismeretes régi és új, lakodalommal kapcsolatos hagyományokat, valamint röviden ismertetni, hogyan nyilvánul meg a két kultúra kapcsolata a nyelvhasználatban. A kutatás módszere aktív, mivel a gyűjtést adatközlők segítségével végeztem. Az általam vizsgált hagyományok azt mutatják, hogy amíg az 1950-es években a párválasztás még fonókban, fosztókban, esetleg bálókban zajlott, addig napjainkra ezek teljesen érvényüket veszítették, s helyüket átvették a diszkók és az internetes ismerkedés. Az eljegyzéssel kapcsolatos hagyományok napjainkra nem sokat változtak, azonban eltérés figyelhető meg a meghívottak számában és a lebonyolítás helyében. Napjainkban nagy népszerűségnek örvendenek a legény- és a leánybúcsúk. Ez modern ceremóniának számít, s egyre bővül rendje s jelentősége. A lakodalmi szokások nem veszítettek értékükből, csak magukba olvasztottak néhányat a helyi ukrán ajkú lakosság hagyományaiból.

Kulcsszók: hagyomány, szokások, lakodalom, eljegyzés, párválasztás, ukrán átvétel.

1. Bevezetés. A hagyományok segítik az egyént abban, hogy tudjon tájékozódni a világban, hogy legyen egy mérce, amihez igazodni tud. A néphagyományok átmenetet jelentenek a spontán hétköznapiak és az ünnepek között (DÖMÖTÖR 1972: 9). A felnövekvő generáció sok régi szokást már nem ismer, a hagyományosakat újakkal váltotta fel, így ha nem gyűjtjük össze időben e néprajzi kincseket, az utóknak már nem lesz tudomása egykori létezésükről.

Az emberi élet kiemelkedő eseményeihez kapcsolódó hagyományok között a házasságkötés szokásköre a leggazdagabb, s talán a néprajztudomány kezdete óta ez a legalaposabban vizsgált s feldolgozott része a hagyományoknak (erről részletesen lásd GYÖRGYI 1990: 32–37). A szokáskör utolsó nagyobb szakasza a lakodalom, melynek számos epizódja van.

2. A szakirodalom szempontjai. Sokan, sokféle megközelítésből vizsgálják a lakodalmi szokásokat. A népszokás voltaképpen a kultúra hagyományozódásának spontán formája – írja DÖMÖTÖR TEKLA Magyar népszokások című könyvében (DÖMÖTÖR 1972: 9–52). DIÓSZEGI VILMOS Az ősi magyar hitvilág című munkájában elmondja, hogy a házasságkötés minden nemzetnél istenes és példázó szertartásokkal ment végbe (DIÓSZEGI 1978: 61). TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ véleménye szerint a legények és a lányok avatása, a nép társadalmi rendjében e köré csoportosuló szokások és rítusok azt jelezték, hogy a személyek új társadalmi helyzetbe kerültek. Az iskola elvégzése után egy-két évvel, a református vidékeken konfirmáció után számított a lány felnőttnek (TÁRKÁNY SZÜCS 1981: 247–248).

PETERCSÁK TIVADAR Népszokások Filkeházán című művében kifejti, hogy a század elején a lányok már 16–17 éves kortól férjhez mentek, a 20 éven felüliek vénlánynak számítottak. A legények csak a katonaidő letöltése után, 23–25 éves korban nőültek. A leánykérést gyakran játékok vezették fel (PETERCSÁK 1985: 89). LÁZÁR KATALIN Népi játékok című könyvében így ír: „[a] leánykérő játékok túlnyomó többsége várkörjáték, s a cselekmény is, a szöveg is a háztűznézőre, leánykérésre utal. LÁSZLÓ GYULA szerint a házkerülés régi honfoglalás kori szertartás emlékét őrzi” (LÁZÁR 1997: 43).

Kárpátalja népe az évszázadok során számos nemzettel érintkezett, melyek mind hatást gyakoroltak közösségünk kultúrájára, hagyományaira. A magyarság asszimilálódása miatt szokásaiba lassan beépülnek a vidék magyar anyanyelvű lakosaival szoros kapcsolatban levő szláv, pontosabban ukrán emberek hagyományai.

A lakodalmi szokások gazdag múlttal rendelkeznek, így összegyűjtésük és rendszerezésük időszerű feladat. Szülőfaluamban, Korláthelmecen ilyen jellegű kutatás még nem történt, pedig sok érdekes adat vár lejegyzésre.

Korláthelmec történetével foglalkozik CSÍKVÁRI ANTAL Ungvár és Ung vármegye monográfiája című munkája, melyből megtudtam, hogy a falu nevét a Korlát családtól nyerte. Elnevezése a 15. század végén állandósult. 1567-től lakosai kizárólag magyarok. A 18. században a Pethő család kihalásával kincstári tulajdon lett. 1828-ban 128 lakóházból álló magyar falu református templommal, 769 református lakossal. Területe 3230 hold (CSÍKVÁRI 1940: 185–186). BOTLIK JÓZSEF és DUPKA GYÖRGY Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján című műve napjainkhoz közelebbi információkkal szolgál. 1946-tól ukránul Holmec, vegyes lakosságú magyar–ukrán, ruszin falu. A megyeközponttól, Ungvártól 12 km-re fekszik. Az 1991-es számadási adatok szerint lakossága 965 fő, ebből 408 magyar. Napjainkra ez a szám csökkent (BOTLIK–DUPKA 1993: 205–206).

A 2014–2015-ben folytatott gyűjtést adatközlők segítségével végeztem. Az anyaggyűjtés módszere az interjú volt. Sok, a témához kapcsolódó kérdőív jelent meg, mely nagymértékben megkönnyíti a néprajzi gyűjtőmunkát, de én úgy tapasztaltam, hogy a közvetlen beszélgetés célravezetőbb ebben az esetben. Húsz adatközlővel dolgoztam, többségük nő volt. A megkérdezettek között két korosztályt lehet elkülöníteni: az első korosztályba tartoznak a 20–35 évesek, míg a második korosztályt a 60–90 évesek alkották. Elmondhatom, hogy adatközlőim szívesen beszéltek erről a témáról, boldogan elevenítették fel az életük egyik legfontosabb eseményéhez tartozó szokásokat. A kutatás célja volt, hogy alaposabb ismereteket szerezzek a település lakodalmi hagyományairól, s megvizsgáljam azt, hogy mennyire épül bele a magyar hagyományokba az ukrán néphagyomány.

Az alábbi hipotéziseket állítottam fel:

1. A lakodalmi szokásoknak megragadható és leírható szabályszerűségei vannak.
2. A magyar hagyományok érvényesülnek a magyar nemzetiségű lakosok körében, de néhány mozzanatban szláv átvételek is megfigyelhetők.
3. A modernizálódott világ befolyásolja a lakodalmi szokásokat.
4. A szláv hatás megnyilvánul a hagyományokkal kapcsolatos szókincs összetételében is.

3. A lakodalmat megelőző hagyományok. Kutatásom során megtudtam, hogy a 20. század elején a lányok 16–17 éves kortól mentek férjhez, a legények pedig nagyjából 23 éves koruktól nőültek, ami megfelel a szakirodalomban olvasottaknak (vö. PETERCSÁK 1985: 89).

Régen az ismerkedés a fonókban, fosztókban történt. A mai fiatalság már nem ismeri ezeket a hagyományokat, melyek ötven-hatvan évvel ezelőtt még aktív közösségformáló erővel rendelkeztek, mára azonban teljesen elvesztették jelentőségüket.

A párválasztás következő állomása az eljegyzés. Az eljegyzés vagy leánykérés községünkben nem számított nagy eseménynek. A leánykérés minden esetben a lányos háznál történt. A legény szüleivel, illetve esetenként keresztszüleivel ment megkérni a leány kezét. Az esemény rendszerint gyűrűfelhúzással kezdődött. Azután a két család együtt elköltött egy vacsorát, s megbeszélték a fiatal pár közös életét. Napjainkra ez a hagyomány nem változott, kivéve, hogy a legtöbb pár nem otthon tartja az eljegyzést, hanem étteremben, és nemcsak a szűk család van jelen, hanem esetleg a barátok, keresztszülők is. Az ukrán hagyományokban megfigyelhető, hogy a leány kezét nem a fiú kérte meg, hanem az erre kijelölt emberek, a szváték, kiknek munkájától függött a lakodalom hangulata is. A magyarok ezt a szokást nem honosították meg.

4. Lakodalmi hagyományok. Az eljegyzés után községemben egy kis időnek el kellett telnie, hogy megtartsák az esküvőt. A hagyományok szerint az esküvőnek az eljegyzés után egy évvel kellett megtörténnie. Ugyanakkor Korláthelmecen ehhez a hagyományhoz az idősebb emberek nem ragaszkodtak. Voltak olyanok, akik az eljegyzés után csupán fél évet vagy akár csak két hónapot vártak, míg összekötötték az életüket.

A jegyespár jó előre meghívta a vendégeket, a helybelieket személyesen, lehetőség szerint a távolikat is. A lagzi előtti vasárnap hívogatott a menyasszony és a vőlegény. A távoli rokonokhoz pedig egy héttel még hamarabb mentek el. Nagy lakodalom esetén a közeli rokonok, esetleg a távoli unokatestvérek, valamint a szomszédok is beleszámítottak a vendégseregbe. Akiknek bizonyos tisztet szántak (násznagy, nászasszony, koszorúslány, vőfély, szakácsnő), azokat már a hívogatáskor erre a tisztre hívták.

Mivel Korláthelmecen a lakosság az 1900-as évek közepén még zömmel református volt, ezért a lakodalmaknak a helybeli református templom adott otthont. Amikor a fiatal pár eldöntötte, hogy összekötik életüket, akkor szóltak az itteni tiszteletesnek, hogy hirdesse ki az esküvőjük időpontját. Ilyenkor szokás volt meg-

említeni, hogy kinek a gyermeke házasodik, s kit vesz el, valamint, hogy mikor lesz megtartva a szertartás. Az itteni emberek még fontosabbnak tartották az Isten előtt kötött házasságot a polgári esküvőnél. Mivel akkoriban a lakodalmak többsége sátorban zajlott a vőlegény vagy a menyasszony házában, ezért az előkészületek jóval hamarabb elkezdődtek. A sátor az udvaron állították fel a rokonok és barátok, ilyenkor áldomásívás volt. A lakodalmi ételek elkészítéséhez nagyjából öthat szakácsasszonyt hívtak meg a szomszédok közül, akik segítettek megfőzni az esküvői vacsorát. Ezek a szakácsok már általában az esküvő előtt egy héttel elkezdték kopasztani a tyúkot, előkészíteni a zöldségeket a leveshez. A gazdasszonyok a szabadtéri konyhában készítették elő, főzték meg az ételeket. Előre gondoskodniuk kellett a házigazdának a megfelelő mennyiségű húsról. Egyik esküvőről sem maradt el a hagyományos tyúkhúsleves, a borjúpörkölt, valamint a töltött káposzta. Ezeken a lakodalmakon már felszolgáltak különböző süteményeket is, ugyan nem sokfélért, mert nem mindig volt miből sütni. Az esküvők fénypontja természetesen a torta volt.

Általában mindkét háznál sütöttek a menyegzőre, így amikor például a leány házából vitték a vőlegény házába a süteményeket, akkor a vőlegényes ház főszakácsnéja számára a leány főszakácsnéjának egy malacfarkat vagy borjúporkat kellett fölakasztania a multság kedvéért. Szombaton délelőtt a szakácsnők főztek, a koszorúslányok díszítettek, terítettek. Régebben még a ház kapuját is kidíszítették, és a sátorra a következő feliratot tették: „Isten hozta kedves vendégeinket. Éljen az ifjú pár!”

Minden lakodalom a vőlegény házában kezdődött. A vőlegény ruhája egy egyszerű fekete öltönyből állt, ami alatt fehér inget viselt. A vőfélytől az különböztette meg, hogy míg a násznagyon hosszú nyakkendő volt, addig a vőlegényen csokornyakkendő. A vőlegény házában gyűlt össze a násznép, valamint a násznagy is itt kezdte meg lakodalmi tevékenységét. A vőlegényt a násznagy egy-egy verssel búcsúztatta a szüleitől, anyjától és apjától külön-külön, valamint testvéreitől és barátaitól. Amikor a vőfély befejezte a mondókáját, a násznép rázendített egy rövid nótára, amely így hangzott:

„Udvarom, udvarom, szép kerek udvarom,
Nem seper már többé az én gyenge karom.
Sepertem eleget, seperjen már más is,
Öleltem a babám, fogom ezután is.”¹

A nóta befejezése után az első koszorúslány kitűzte a vőlegényi bokrétát az ifjú bal oldalára. A bokréta egy szál szegfűből állt. Ez jelképezte a menyasszony szerelmét és hűségét a vőlegényhez. Azért tűzték a bal oldalára, hogy a vőlegény a szívében hordozza a menyasszonyt. A koszorúslány az a személy volt, aki a menyasszonynak segített öltözni. A hagyomány szerint a démonok elijesztésére küldték

¹ Az idézett dalok forrásai adatközlőim, saját lejegyzéseimben.

ki őket a menyasszony előtt, amikor kiadták a vőlegénynek. Miután ez is megvolt, a vőlegény a násznéppel és a vőfélyel elindult, hogy kikérjék a menyasszonyt. Az úton a násznép nótaszóval ment, amit cigányzene kísért. A zenészek között mindenképpen szerepelt egy tangóharmonikás, egy hegedűs és egy szaxofonos. A menyasszonyos házhoz érve a násznép a következőt énekelte:

„Nyisd ki, babám, az ajtót, csendesen, mert meghallják a szomszédok.
Ha meghallják, hadd hallják, úgy is tudja már az egész világ,
Hogy én téged szeretlek, hogy én téged soha el nem feledlek.”

Ahogy a vőlegénynek, úgy a menyasszonynak is volt násznagya. A menyasszonyos ház kapujában a két násznagy a móka kedvéért egyezkedett egymással, hogy kiadják a vőlegénynek az aráját. Először csak beöltöztetett „menyasszonyokat”, majd idősebb asszonyokat küldtek ki a vőlegényhez, mondván, hogy mind-egyiknek hatalmas gazdasága van. A pórul járt vőlegény egyre-másra mondta, hogy az nem az ő kedvese, amíg ki nem hozták neki az igazi menyasszonyt. A menyasszony ruhája fehér volt, mely a lány tisztaságát és ártatlanságát jelképezte. A csokrot hagyományosan a vőlegény adta át neki, ami vagy rózsából, vagy szegfűből készült, és a vőlegény szerelmét jelképezte. A menyasszonyi búcsú után a násznéppel együtt elindultak a templomba, hogy Isten áldását kérjék életükre. A templomba vezető úton a násznép a zenészekkel együtt énekelt. A templomi ceremónia az egyházi szokásoknak megfelelően zajlott. A házasságkötést vezető lelkésznek süteményt vittek, valamint a „kíváncsiskodóknak” egy kis kóstolót adtak. A templomi esküvő után a násznép elindult a lakodalmas házhoz, hogy ott folytassák a mulatságot, mivel Helmeceen az volt a szokás, hogy az anyakönyvvezetőnél az esküvő előtt két-három nappal jelentek meg. A templomból kijövet az ifjú párt búzával és cukorkával szórták meg, hogy gazdagok legyenek, s hogy életük édes legyen, mint a cukor.

A násznép éjfélig mulatozott, táncolt. A régi lakodalmakban még nem voltak különböző játékok, emellett a nép a cigányzenére mulatott. Éjfélkor jött el az úgynevezett bekötés, vagyis amikor a menyasszony fejéről az édesanyja leveszi a fátylat vagy a koszorút, és az anyósa beköti a fejét egy piros pöttyös fejkendővel. Természetesen ekkor a menyasszonyi ruha is lekerült róla, amit a menyecskeruha váltott föl, ami általában piros-fehér pöttyökkel volt díszítve, és a derekára hímzett kötényt kötöttek. Miután elkészült a fiatalasszony, a nagyvőfélyel együtt jöttek ki a násznéphez. Ilyenkor a násznagy kezében menyasszonyi bor volt, a menyasszony kezében pedig a torta. A vőfély beköszöntötte az újasszonyt, aki az első táncot az első vőfélyel táncolta. Ezek után a vőfély a következőt mondta: „Eladó a menyasszony!” A vendégek sorjában táncoltak a menyasszonnyal. A násznagy egy tálat tartott a kezében, amibe összegyűjtötte a menyasszonytáncért járó pénzt. Utolsónak táncolt a férjével, amikor a násznagy kijelentette, hogy a menyasszony kikiáltási ára valahány pénz. A vőlegényre megpróbálhattak rálicitálni, de ő ezt nem hagyta. A táncuk után a férj felkapta ifjú feleségét, s a násznagy az összeszedett pénzt a menyasszony kötényébe öntötte. Azt a tányért, amivel pénzszedő tálat lefedte, a

földhöz csapta, hogy ezer darabra törjön. A multság általában reggelig folytatódott, az ifjú pár pedig egy külön helyiségben megszámlolta az összegyűjtött pénzt.

Napjainkban már az esküvő előtti szerdán hozzákezdenek a sütéshez. Ekkor az édes sütemények lapjait és a sós süteményeket sütik meg. Ugyancsak szerdán vágják a baromfit. Baromfítisztításhoz szomszédokat, távolabbi rokonokat kérnek fel.

A nyugati kultúra hatására ma már nálunk is divatos a legénybúcsú és a leánybúcsú. Ez modern ceremóniának számít, s egyre bővül rendje s jelentősége.

Noha a mai lakodalmak zöme nyáron zajlik, a régi lakodalmak télen köttetnek, mivel a lakosság nagy részének csak télen volt ideje ilyennel foglalkozni. A jegypár előre meghívja a vendégeket, ez régen még csak szóban történt, de ma már hivatalos meghívó átadásával.

A lakodalmak lebonyolítását az első vőfély végezte, de ma az ukrán hatás miatt már a tamada² felel érte.

1. kép

Egy magyar első vőfély

Különlegesség, hogy szláv hagyomány szerint a templomba menet szomorú dalokat énekelnek, visszafelé vidámakat, viszont a magyar lakodalmakon kizárólag vidám dalokat énekelnek a templomba menet és vissza is. A helyi ukrán ajkú la-

² Az ukrán jövevényszavak írásában a cirill betűs szláv nyelvek általános használatú átírásának a szabályait követjük (OH. 252–253), lásd pl. *hrivnya* (OH. 256).

kosság körében elterjedt hagyomány, hogy amikor az ifjú pár kijön a templomból, és a lakodalmi házhoz ér, akkor terméssel dobálják meg őket, valamint mézet adnak nekik. A magyar hagyományokban is megfigyelhető ez, leszámítva azt, hogy nem adnak a menyasszonynak mézet.

2. kép

Egy ukrán tamada

A szláv ajkú lakosság körében elterjedt a fekete kenyér felszolgálása a fehér helyett, de a magyarok csak részben vették át ezt a szokást. Az esküvők fénypontja a menyasszonytánc. Az ukrán hagyományokban megfigyelhető, hogy a vőlegény kezdi, majd ő is fejezi be a táncot az arájával, míg a magyar hagyományokban a vőlegény csak lezárja az egész táncot. Közös hagyomány, hogy az újasszony fejét, miután átöltözött menyecskeruhába, az anyós köti be, ez szláv átvétel.

Napjainkban még igyekeznek megtartani a hagyományokat. Bár a fiatalok véleménye szerint a mai lagzi elképzelhetetlen lakodalmi játékok nélkül. Ugyanakkor érdekes átvétel az is, hogy ma már nem a *vőfély* bonyolítja a lakodalmakat, hanem a *tamada*, ami, akárcsak a lakodalmi játékok, szintén szláv átvétel. Az esküvők után másnap mindkét nemzetnél szokás a kutyahúzó, vagy ukránul a *huljannya*. A magyaroknál ez egynapos, de a szláv ajkú közösségben 2–3 napig is eltarthat. Ilyenkor azok a vendégek, akik nem voltak a lakodalmon, elmennek megkóstolni a fiatalasszony első kalácsát.

1. táblázat

A magyar és az ukrán lakodalmi szokások összehasonlítása

Magyar lakodalmi szokások	Ukrán lakodalmi szokások
A legény a szüleivel kéri meg a leány kezét.	A leány megkérését a szváték bonyolítja le.
Az esküvőre menet vidám dalokat énekelnek.	A templomba menet szomorú dalokat énekelnek, visszafelé vidámakat.
A templomból kijövet a fiatal párt természetesen szórják meg.	A leányt mézzel kínálják a lakodalmas házhoz érve.
A jegyespár szóban hívja meg a vendégeket.	A meghívók átadása a szváték dolga.
A lakodalmi szórakoztatásért a vőfély felel.	Tamada vezeti az esküvőt.
Fehér kenyeret szolgálnak föl.	Fekete kenyeret szolgálnak föl.
Menyasszonytáncor a vőlegény utolsóként táncol a feleségével.	A vőlegény kezdi és ő is fejezi be a menyasszonytáncot.
A násznépet a cigányzenekar szórakoztatja.	A lakodalom közben különböző játékokkal szórakoztatja a tamada a násznépet.
A kutyahúzó másnap zajlik.	A huljannya három napig is tarthat.

4. Az ukrán–magyar érintkezés hatása a lakodalommal kapcsolatos szókincsre. A magyar lakodalmi szókészlet vizsgálatának eredményeként megállapíthatjuk, hogy csupán két olyan közvetlen ukrán átvételt tartalmaz, mely egyben a kulturális érintkezésre utal. Ezek a *huljannya* és a *tamada* szavak. Mivel használtuk új keletű, etimológiai szótáraink (pl. TESz.) és tájszótáraink (pl. ÚMTsz.) nem tartalmazzák ezeket. Az ukrán *huljannya* (гуляння) szó eredeti jelentése 'séta, sétálás', itteni jelentése 'egyházi ünnepekkor és a társadalmi élet fontosabb állomásai-kor lévő szokás'. Az ukrán *tamada* (мамада) szó eredeti jelentése 'násznagy, első vőfély, ceremóniamester, játékmester', itteni jelentése 'ünnepek lebonyolítója, társadalmi események fő szervezője, lakodalomkor az ünnepi játékok előkészítője és lebonyolítója' (vö. ANDRUSYSHEN–KRETT 1990).

5. Összegzés. Kutatásom végeztével megállapíthatom, hogy a korláthelmei magyarság kisebbségben is őrzi hagyományait, s a magyar szokások nem veszítették érvényüket, csak magukba olvasztották a helyi szláv hagyományok egy részét. Ezek a szokások azonban nincsenek akkora hatással a magyar hagyományokra, hogy jelentős mértékben befolyásolnák azok létjogosultságát. Ugyanakkor ahhoz, hogy a magyarságra jellemző hagyományos cselekedetek megmaradjanak a köztudatban, kutatni, gyűjteni kell őket, hogy ne vesszenek el, és az utókor is ismerje és gyakorolja ezeket.

Hivatkozott irodalom

- ANDRUSYSHEN, C. H. – KRETT, J. N. 1990. *Ukranian–English Dictionary*. University of Toronto Press, Toronto.
- BOTLIK JÓZSEF – DUPKA GYÖRGY 1993. *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest.
- CSÍKVÁRI ANTAL 1940. *Ungvár és Ung vármegye*. Vármegyei Szociográfiák Hivatala, Budapest.
- DIÓSZEGI VILMOS 1978. *Az ősi magyar hitvilág*. Gondolat Kiadó, Debrecen.
- DÖMÖTÖR TEKLA 1972. *Magyar népszokások*. Corvina Kiadó, Budapest.
- GYÖRGYI ERZSÉBET 1990. A házasságkötés szokásai. In: HOPPÁL MIHÁLY szerk., *Magyar néprajz 7. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 32–66.
- LÁZÁR KATALIN 1997. *Népi játékok*. Planétás Kiadó, Budapest.
- OH. = LACZKÓ KRISZTINA – MÁRTONFI ATTILA, *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- PETERCSÁK TIVADAR 1985. *Népszokások Filkeházán*. Debrecen.
- TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ 1981. *Magyar jogi népszokások*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

Metapragmatikai tudatosság – A tegező és a nem tegező formák az oktató és a hallgató közötti kommunikációban

BALLAGÓ JÚLIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
julia.ballago@gmail.com

Jelen dolgozat az attitűddeixis körébe tartozó tegező és nem tegező formák használatát, valamint az erről szóló diskurzusokat vizsgálja funkcionális pragmatikai megközelítésben. Ezen szerepviszonyok megjelenítésére alkalmas nyelvi elemeket, illetve a diskurzus során általuk mozgósított szociokulturális beágyazottsággal bíró sémákat, valamint a sémákhoz való viszonyulásokat olyan metadiskurzusokban vizsgálom, amelyek az egyetemi oktató és hallgató közötti kommunikációra referálnak. Az elemzés alapját képező irányított interjúkban az adatközlők előre megkonstruált szituációkra reflektálnak, ezáltal pedig mozgósítják, illetőleg újra és újra (át)értelmezik a tegező és nem tegező formákhoz kapcsolódó előzetes tudássémáikat, elképzeléseiket és elvárásaikat. A kutatás tehát metapragmatikai jellegű, mert a magára a nyelvi tevékenységre, valamint az ezzel összefüggő társas és társadalmi jelentésekre irányuló reflexív magatartás, a metapragmatikai tudatosság aktiválódik a vizsgálat tárgyát képező diskurzusok során, és a metadiskurzusok sajátosságaként ez a reflexivitás artikulálttá is válik. Eredményeim olyan oktatói, illetve hallgatói attitűdöket tárnak fel, amelyek egyrészt független változók (nem, életkor) mentén különülnek el, másrészt pedig szélesebb hatókörű társadalmi és társas konvenciókra világítanak rá azáltal, hogy a társas hierarchia alá-fölé rendeltségi viszonyaira vezethetők vissza.

Kulcsszók: attitűddeixis, tegező és nem tegező formák, metapragmatika, metapragmatikai tudatosság, metadiskurzus, oktató-hallgató kommunikáció.

1. Bevezetés. Amikor diskurzus jön létre, azaz a nyelvi szimbólumokat használatba véve létrehozuk a közös figyelmi jelenetet (TÁTRAI 2011: 25–67), akkor a nyelvi rendszer alkalmazásba vételének és a figyelemirányításnak az interakciós jellege miatt időről időre elkerülhetetlen, hogy valamilyen módon utaljunk a beszédpartnerünkre. A beszédpartnerre való utaláskor pedig egyúttal kifejezésre jutnak a diskurzus résztvevői közötti társas attitűdök és szerepviszonyok. Ezt szemléltetik a tegező és a nem tegező formák, amelyek a beszédpartnerre való utalás lehetséges módjai. Ez dolgozatom egyik kiindulópontja.

Ugyanakkor másik alapvetésként arról is említést kell tenni, hogy amellett, hogy képesek vagyunk tudati folyamatainkat ellenőrizni, irányítani, az is módunkban áll, hogy beszámoljunk mentális folyamatainkról. Ilyen kontroll, illetve reflexió tárgyává tehető tudati folyamat a nyelvi tevékenység is, amely mindezek alapján tehát a diskurzus tárgyává válhat.

Az elmondottak fényében dolgozatomban azzal foglalkozom, hogy a fent említett, beszédpartnerre utaló nyelvi elemek közül a tegező és nem tegező formák hogyan válnak nyelvi reflexió, diskurzus tárgyává, ha azokat egy megadott gyakorlatközösségben (ECKERT–MCCONNEL–GINET 1992: 464; PETYKÓ 2013: 276–278),

az egyetemi oktató és hallgató közötti kommunikációban vizsgálom. Másképpen fogalmazva: jelen írásban a metapragmatikai tudatosság működését vizsgálom olyan metadiskurzusokban, amelyek tárgyát az egyetemi oktató és hallgató kommunikációjában konstruálódó tegező és nem tegező formák képezik, amely nyelvi elemek a társas deixis körébe tartozó attitűddeixisként funkcionálnak.

Ami dolgozatom felépítését illeti, először felvázolom azt az elméleti keretet (2.), amelybe kutatásomat beillesztettem, így előbb a címben is szereplő metapragmatikáról, illetve metapragmatikai tudatosságról szólok (2.1.), majd a társas deixisről, valamint az ennek körébe tartozó attitűddeixisről (2.2.). Ezután a kutatás során alkalmazott módszerről ejtek szót, a vizsgálat megvalósításának a módjáról (3.), majd rátérek a kutatás lényegi részére, a hallgatókkal, illetve oktatókkal készített interjúk részletes elemzésére (4.), amelyet öt tematikus alfejezetben mutatok be. Végül összegzem eddigi eredményeimet, illetve megfogalmazom a kutatáshoz kapcsolódó távlati elképzeléseimet (5.).

2. Elméleti keret

2.1. Metapragmatika – Metadiskurzusok és metapragmatikai tudatosság.

Vizsgálatomat funkcionális pragmatikai keretben végeztem, tehát a nyelvre, illetve annak használatára úgy tekintettem, mint a társas megismerés tevékenységére, amelyet kognitív és szociokulturális tényezők együttesen befolyásolnak (TÁTRAI 2011, TOLCSVAI NAGY 2013). Ebben a megközelítésben egyértelműen látható, hogy a diskurzusok résztvevői reflektálnak a diskurzus során létrehozott nyelvi tevékenységre, valamint az annak közegében zajló dinamikus jelentésképzésre (TÁTRAI 2011: 100–125). A reflexió tehát irányulhat magára a diskurzus szerveződésére, magára a beszélőre, a beszédpartnerre, valamint a beszédeseményen kívül eső harmadik személyre, ugyanakkor a diskurzust szervező szociokulturális elvárásokra és mintákra is.

Ennek a reflexív magatartásnak a vizsgálatával foglalkozik a metapragmatika. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a metapragmatika tárgya a saját pragmatikai jelentésére utaló nyelv, illetve nyelvhasználat, tehát a metanyelvnek egy sajátos funkcionálása (MERTZ–YOVEL 2009: 250–271).

Vizsgálódásom azért metapragmatikai jellegű, mert a kutatás alapját egyetemi hallgatókkal és oktatókkal készített interjúk képezik, amelyekben az adatközlők saját és mások¹ nyelvhasználatára, illetve annak bizonyos sajátosságaira vonatkozó reflexiókat fogalmaznak meg.

Dolgozatom metapragmatika-értelmezése szerint ha a gyakorlati térben történő evaluációhoz reflexivitás társul, akkor maga a reflexió már a mentális térben történik. Ez a mentális térben történő reflexív nyelvhasználat jelenti tulajdonképpen a

¹ „Mások” alatt egyrészt azon diskurzusok szereplőit értendők, akikkel az adatközlő közvetlenül interakcióba kerül, másrészt pedig azon diskurzusok résztvevőit, amelyeket az adatközlő csupán kívülállóként figyel meg.

metapragmatika tárgyát (KÁDÁR–HAUGH 2013: 73–80, 181–206). Értelmezésemben tehát az is metadiskurzusnak tekinthető, amikor az adatközlő úgy fogalmaz meg reflexiókat a nyelvi szimbólumok alkalmazásba vételéről, hogy azt nem a saját megnyilatkozása mentén teszi, hanem más beszélő nyelvi tevékenysége alapján. A mentális térben történő reflexivitás ugyanis nemcsak az aktuálisan folyó diskurzushoz társulhat, hanem más diskurzusokhoz is, ami tulajdonképpen a gyakorlati terek különbözőségének lehetőségét jelenti.

Elemzésem szempontjából ugyanakkor az is kulcsfontosságú, hogy ezen reflexív viszonyulás által előhívódnak, illetve egyfajta értékítélettel társulnak a megnyilatkozásban azok a sémák, amelyek az ő megnyilatkozásait is alakítják, így az adatközlő végső soron nem tesz mást, mint a saját maga által alkalmazásba vett mintákra referál, amelyek szociokulturálisan meghatározottak, és annak a szociokulturális praxisnak (TÁTRAI 2011: 25–58) a részeként értelmezhetők, amelyben a diszkurzív tevékenység zajlik. Annak ellenére ugyanis, hogy beszélhetünk bizonyos sémákról, be kell látnunk, hogy azok diskurzusonként újrakonstruálódnak, újraértelmeződnek – mintegy a kontextualizáció részeként –, és az adatközlők éppen emiatt tudnak ezekkel a mintákkal kapcsolatban olyan termékenyen metanyelvi reflexióiknak hangot adni.

Az interjúk mindezek alapján tehát metadiskurzusoknak tekinthetők, mert bennük a beszélők reflexióiknak adnak hangot, amelyek magára a nyelvi tevékenységre vagy az ezekkel összefüggő társadalmi és társas jelentésekre vonatkoznak. A metadiskurzusok tehát olyan diskurzusokat jelentenek, amelyekben a beszélők arra reflektálnak, hogy a nyelvhasználatot milyen társadalmi és kulturális minták befolyásolják, és hogy a diskurzusban részt vevők mennyire felelnek meg ezeknek a mintáknak (KÁDÁR–HAUGH 2013: 181–206).

Ebben a reflexív magatartásban ragadható meg a metapragmatikai tudatosság, az a reflexív gondolkodás, amely a nyelvhasználatra vonatkozik, illetve arra, hogy az egyes nyelvi viselkedések milyen meghatározott mintákat követnek. A metapragmatikai tudatosságban megnyilvánuló reflexív gondolkodás ugyanakkor a diskurzusban részt vevők által létrehozott társas és társadalmi jelentésekre is vonatkozik (KÁDÁR–HAUGH 2013: 181–206). A metapragmatikai tudatosság illetően értelmezése alapján is láthatjuk tehát, hogy a reflexivitás nem csupán az aktuális pragmatikai jelentésre vonatkozhat, hanem az aktuális pragmatikai jelentést mozgósító sémákra is, amelyek minden diskurzus folyamán újraértelmeződnek.

Jelen dolgozatban tehát a metapragmatikai tudatosság működését vizsgálom olyan metadiskurzusokban, amelyek tárgyát az egyetemi oktató és hallgató kommunikációjában konstruálódó tegező és nem tegező formák képezik. Ezen diskurzusokat azért tartottam különösen alkalmasnak metapragmatikai vizsgálatra, mert bennük jól megragadható társas és társadalmi jelentésekre derül fény, illetve a metanyelvi reflexiókat olyan folyamatosan újraértelmeződő tényezők, mint a nem és az életkor is alakítják.

A társas hierarchiában elfoglalt hely, valamint a nem és az életkor által kiváltott metanyelvi reflexiókat pedig azért releváns ebben a metapragmatikai keretben is vizsgálni, mert mind a nem, mind az életkor a diskurzusok folyamatában újra és

újra értelmezésbe kerülnek, a fent tárgyalt szociokulturálisan meghatározott sémák mentén, illetve azok részeként. Mindez tehát a kontextualizáció folyamatára² történő reflexióként is értelmezhető.

2.2. Deixis – A társas deixis és az attitűddeixis. Ha a nyelvhasználatra funkcionális pragmatikai keretben a társas megismerés tevékenységeként tekintünk, akkor a nyelv reflexív jellege mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyelvi megismerés másik két alapvető tulajdonságát, az interszonalitást és a kontextustól való függést sem (TÁTRAI 2011, 2013). Ebből a két tényezőtől ugyanis levezethető, hogy miért éppen a deixis jelenségét választottam metapragmatikai vizsgálatom tárgyául.

Az interszonalitás azt jelenti, hogy a világ és mások megismerése érdekében a nyelvi eszközök használatba vételekor képesek vagyunk a közös figyelmi jelenet létrehozására, tehát beszédpartnerünk figyelmét a kontextus valamely elemére irányítani, és mindezt úgy vagyunk képesek megtenni, hogy közben személyközi, társas viszonyainkat is alakítjuk (TÁTRAI 2011: 25–67; TOLCSVAI NAGY 2013: 133–139). Ami pedig a kontextust illeti: a kontextus funkcionális kognitív megközelítésben magában foglalja mind a diskurzus résztvevőit, mind pedig azok fizikai, társas és mentális világát, tehát valamennyi háttérismeretet, ami a referenciális jelenet feldolgozásához, valamint a nyelvi szimbólumok használatba vételéhez szükséges (TÁTRAI 2011: 25–67; LACZKÓ–TÁTRAI 2015).

Mindez pedig elvezet a deixis fogalmához: „a deixis nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédesemény tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak feldolgozásából származnak” (TÁTRAI 2011: 127). Mindezek alapján tehát beszélhetünk tér- és idődeixisről, társas deixisről, illetőleg diskurzusdeixisről (vö. TÁTRAI 2011: 126–150; VERSCHUEREN 1999: 18–22). Dolgozatom témája ezek közül alapvetően a társas deixis kérdésköréhez tartozik.

A társas deixis kifejezőeszközei azon nyelvi elemek, amelyek a beszédesemény résztvevői között meglévő személyközi viszonyokra utalnak. Ezek a DOMONKOSI ÁGNES (2002) terminológiájában szereplő beszédpartnerre utaló nyelvi elemekkel azonosíthatók.

A társas deixis kifejezőeszközeinek egy sajátos csoportját képezi az attitűddeixis (VERSCHUEREN 1999: 18–22), amely – mint ahogy a terminus is mutatja – a diskurzusban részt vevő szereplők közötti viszonyok kifejezésére alkalmas eszközöket jelenti. Ezek feltárják a megnyilatkozók közötti társadalmi távolságot, a társas hierarchiában megragadható alá- és fölérendeltségi viszonyokat, illetőleg az egyen-

² A kontextualizációt TÁTRAI SZILÁRD (2011: 63–67) meghatározása alapján a kontextus létrehozásának folyamatként értelmezem, amely a kontextus diskurzív tevékenység során való létrejöttét jelenti, így ezáltal magába foglalja a kontextusról kialakított elképzelések pontosítását, illetve módosítását is.

rangúságot, valamint használatukból következtethetünk egyes társadalmi és társas jelentésekre (TÁTRAI 2013: 126–150).

Az attitűddeixis körébe tartoznak a dolgozatomban vizsgált tegező és nem tegező formák. A tegező formák második személyű kapcsolattartással azonosíthatók, tehát tegezéskor jellemzően a *te* személyes névmás, valamint az ezzel egyeztetett inflexiók morféimák utalnak a beszédpartnerre. Ezzel szemben a nem tegező formákhoz harmadik személyű kapcsolattartás járul, amely prototipikusan létrejöhet az *ön* vagy a *maga* névmás által, de DOMONKOSI (2002) nyomán a nem tegező formák közé sorolom a különböző névpótló nominális elemeket, szerepfőneveket (pl.: *tanár úr*), illetve bizonyos személytelen szerkezeteket (pl.: *tetszik* + főnévi igenév) is. Ezek közül az utóbbiak indirekt módon utalnak a beszédpartnerre, ezzel is kifejezve egyfajta viszonyulást a partner felé.

Megfigyeléseim tárgyai tehát a társas deixis körébe tartozó tegező és nem tegező alakok, amelyeket más keretbe ágyazottan már többen vizsgáltak (vö. DOMONKOSI 2002; DOMONKOSI–KUNA 2015; DÖMÖTÖR 2005), én azonban érdemesnek tartottam ezen nyelvi elemek metapragmatikai vizsgálatát is, mégpedig olyan diskurzusokat téve interjúim tárgyává, amelyek egyetemi oktató és hallgató között jönnek létre. Ezen résztvevői szerepviszonyokat pedig azért tartottam különösen alkalmasnak metapragmatikai vizsgálatra, mert egyrészt jól elkülöníthető társadalmi szerepviszonyok alakítják a diskurzusban részt vevők nyelvi viselkedését. Világosan meghatározható ugyanis, hogy az egyetemi oktató és hallgató kommunikációjában a szereplők oktatói vagy hallgatói identitással³ lépnek interakcióba, ezek az identitások pedig folyamatosan újrakonstruálódnak az interakció során, amit úgy is megfogalmazhatunk, hogy a társadalmi szerepviszonyok a diskurzusok folyamán újraértelmeződnek, illetve specifikálódnak. Másrészt az elmondottakból kifolyólag ezek a diskurzusok az attitűddeixis kifejezőeszközeinek változatos előfordulását irányozzák elő, így alkalmassá válnak ezen nyelvi művelet tanulmányozására.

3. Módszer. A dolgozat központi tárgya tehát az oktató és hallgató közötti kommunikációban konstruálódó tegező és nem tegező formák metapragmatikai vizsgálata, amelyhez interjúk módszert alkalmaztam. Az irányított interjúkban előre megkonstruált, rövid szituációk kapcsán feltett kérdésekkel kívántam az egyes tegező, illetve nem tegező formák használatára vonatkozó oktatói és hallgatói viszonyulásokat feltárni.

Adatközlőimnek öt szituációra kellett reflektálniuk, amelyekben a tegező és nem tegező alakok használatának néhány esetére láthatunk példát: a nem tegező formáról a kölcsönös tegeződésre való áttérésre (4.1.), az oktató tegezésére a hallgató részéről (4.2.), a nem tegező forma kölcsönös használatára (4.3.), a hallgató tetszikelésére az oktató irányában (4.4.), illetve egy attitűddeixis szempontjából egyenlőtlen szituációra (4.5.). Ezek a párbeszédok konstruáltak, illetve a negyedik

³ Az identitást PETYKÓ MÁRTON (2013: 276–281) nyomán résztvevői szerepként értelmezem, amely szerep a résztvevők elméjében a diskurzus mentális feldolgozásának eredményeként jön létre, és ezáltal a résztvevők egy-egy gyakorlatközösség tagjaként értelmezik önmagukat, illetve másokat.

sztuációhoz felhasználtam egy saját gyűjtésből származó, egyetemi előadáson valóban elhangzott diskurzusrészletet, amelyet változtatás nélkül emeltem be kutatásom anyagába. A szituációkat aszerint választottam ki, hogy a bennük előforduló attitűddeixis tekintetében az adott szerepviszonyok lehetőleg minél változatosabb társas attitűdöket irányozzanak elő, ezáltal adva lehetőséget adatközlőimnek a metapragmatikai tudatosság különböző motiváltságú működtetésére.

Adatközlőimnek elő kellett hívniuk azokat a szociokulturálisan meghatározott sémákat, amelyekről elméleti bevezetésemben már szót ejtettem, és az interjúk során létrejövő metadiskurzusokban az általuk minden egyes szituáció kapcsán előhívott aktuális kontextusnak megfelelően újra és újra értelmezésbe kellett venniük ezeket a sémákat, hogy mindezen tudásukat újrakonstruálva adjanak hangot attitűdjüknek, amely attitűd ennek megfelelően nem statikusként és determináltként értelmezendő.

Feltételezésem szerint tehát ezek a szituációk különböző módon hozzák működésbe a metapragmatikai tudatosságot, és eltérő metanyelvi reflexiókat váltanak ki, amely reflexiók aszerint is különböznek, hogy az adatközlő oktatói vagy hallgatói identitással fogalmazza meg őket.

Kvalitatív vizsgálatom során összesen kilenc hallgatóval és kilenc oktatóval készítettem interjút. Az adatközlők kiválasztásakor mind a hallgatók, mind az oktatók esetében fontos szempont volt, hogy mindkét nem közel azonos arányban képviseltesse magát. Ugyanakkor a hallgatók esetében⁴ ügyeltem arra, hogy adatközlőim minél változatosabb képet mutassanak tanulmányaik tekintetében, az oktatók esetében⁵ pedig arra, hogy az interjúalanyok minél szélesebb életkori skálát képviseljenek. Az így elkészült interjúk hanganyagát rögzítettem,⁶ majd ezekből lejegyzést készítettem.⁷

⁴ A hallgatók kiválasztásakor az elsődleges szempont természetesen az volt, hogy az illető az interjú elkészítésekor rendelkezzen hallgatói jogviszonnyal. Emellett törekedtem arra, hogy adatközlőim között közel azonos legyen a nemek aránya (öt férfi és négy nő). Ugyanakkor figyelembe vettem egy olyan szempontot is, hogy adatközlőim tanulmányait tekintve minél változatosabb képet mutassanak (három bölcsész, három természettudós, egy társadalomtudós, egy informatikus és egy bölcsészeti-, illetve természettudományi szakpárral rendelkező osztatlan tanárképzésben részt vevő hallgató). Utóbbi szempontomnak az előbb elkészült hallgatói interjúk tapasztalatai alapján nem volt jelentősége, így ezt az irányelvet már elhanyagoltam az oktató adatközlők kiválasztásában.

⁵ Az oktatók kiválasztásakor elsődleges szempontom az volt, hogy az adatközlő státusztól függetlenül tartson egyetemi órát. Fontosnak tartottam ugyanakkor, hogy a kiválasztott oktatók életkora minél szélesebb skálát fedjen le (27–69 éves kor), hogy így a kor független változójának a jelentőségre vonatkozó adatokat is kaphassak. Valamint szempont volt még, hogy – a hallgatói interjúkkal minél nagyobb összhangban – lehetőleg mindkét nem képviseltesse magát (hat férfi és három nő).

⁶ Az interjúk hanganyagának rögzítése előtt minden adatközlőm aláírt egy két példányban elkészült nyilatkozatot, amelyben beleegyeztek, hogy a nevek említése nélkül, illetve

4. Eredmények. Dolgozatom központi részét tehát jelen fejezet képezi, amelyben az előre megkonstruált szituációk kapcsán született metadiskurzusok részletes elemzése kap helyet. Az öt tematikus alfejezetben először bemutatom az öt szituációt, amelyekre az adatközlőknek az interjú során reflektálniuk kellett, majd ezt követik elemző megállapításim, amelyeket hallgatói, illetve oktatói interjúkból választott példák mentén rendszerezek, bemutatva rajtuk a legjellemzőbb metanyelvi reflexiókat. Ezt követően a konkrét példáktól elrugaszkodva nagyobb kitekintést lehetővé tevő elemző megállapításokat is teszek.

4.1. Első szituáció: A tegeződés felajánlása

H⁸: *Jó napot kívánok!*

O: *Jó napot! ... De most, hogy Ön már doktorandusz, lassan kollégák leszünk, úgyhogy mostantól tegeződjünk.*

H: *Rendben. Köszönöm... Akkor Tanárnő el tudná ... mármint el tudná mondani a véleményed a kutatási tervemről?*

Az attitűddeixis tehát a beszédhelyzet személyközi viszonyainak feltárásából származó információkat fejezi ki. Ezt jól szemlélteti az első szituáció, amely során a diskurzusban részt vevő személyek közötti társas viszony megváltozásáról van szó, ami egyúttal a tegező és nem tegező viszony megváltozásával is együtt jár, a szituációban ugyanis az új doktorandusz hallgatónak ajánlja fel az oktató a tegeződést. Ahogy tehát megváltoznak a beszélők közötti szerepviszonyok (a hallgató a tanulmányi előmenetel egy új, magasabb fokára lép), úgy az ezt leképező attitűddeiktikus elemek is megváltoznak.

azok megváltoztatásával az interjúk anyagát kutatósomhoz, kizárólag tudományos célokra felhasználjam.

⁷ Lejegyzési rendszeremet BORONKAI DÓRA (2009) javaslatai alapján állítottam össze. Az idézett részletekben az elől lévő, félkövérrel szedett szám az aktuális interjú azon fordulójának számát jelöli, amelyben az idézett megnyilatkozás elhangzott. Ezt követi a megnyilatkozás elején egy kód, amelyben az O, illetve H betű azt jelzi, hogy az adott részlet oktatói vagy hallgatói interjúból származik, majd a kód másik összetevője egy szám, amely pedig az aktuális oktatói vagy hallgatói interjú száma. A normál betűstílussal szedett rész a konkrét nyelvi adat, kettősponttal az elnyújtott fonémákat jelöltem, melynek hosszúsága alapján :, :: és ::: jelöléseket használtam. A (.) jellel a szünetet jelzem, amelynek hosszúsága alapján (.), (..) és (...) jelöléseket különböztettem meg. A kapitális részek a nagyobb nyomtatékkal kiejtett részeket jelölik. Kettős zárójellel a metanyelvi elemeket jeleztem, például: ((nevet)). Az elkülönülő szintaktikai egységeket a könnyebb olvashatóság érdekében vesszővel és ponttal választottam el, amikor pedig az adatközlő megismételte az interjúvezetőtől kapott szituáció egy részletét, ezt idézőjellel jelöltem, szintén a könnyebb értelmezhetőség miatt.

⁸ A 4. fejezet alfejezeteinek elején azt az öt előre megkonstruált szituációt rögzítettem, amelyeket adatközlőim ugyanebben a formában megkaptak, majd elolvasásuk után választottak interjúvezetői kérdéseimre. A fordulók elején lévő jelölések jelentése: **H**: hallgató, **O**: oktató.

- (1) 12 **H8**⁹: A tanárnő életkora szerintem igazából bármilyen lehet, mert bárki felajánlhatja, hogy tegeződjenek.

Az (1) hallgatói interjúrésztben az adatközlő arra referál, hogy ki kinek ajánlhatja fel a tegeződést, és ezt az életkorral kapcsolatos konvenciókkal hozza összefüggésbe, amely konvenciók valójában szociokulturálisan meghatározott viselkedési minták. Ezeket a nyelvhasználók egyfajta „szabályként” értelmezik, amelytől nem szabad eltérniük. Ezen metadiskurzusban az adatközlő rámutat arra, hogy ezeket a konvenciókat az életkor motiválhatja, ugyanis egy interjúvezetői kérdésre azt fejteti ki, hogy a tegeződés felajánlása független az életkortól, mert „bárki felajánlhatja, hogy tegeződjenek”. Annak ellenére tehát, hogy ő ebben a szituációban nem tulajdonít szerepet az életkornak, rámutat arra, hogy a kor lehetne az attitűddeixis kifejezőeszközének megválasztását befolyásoló független változó.

A metapragmatikai tudatosság ilyen irányú működésével szemben az adatközlők egy része azt fejtette ki, hogy a tegeződés felajánlásakor (a személyközi viszonyok megváltozásának nyelvi megjelenítésekor) fontos szerepe van a beszélők életkorának, ugyanis e szerint az elképzelés szerint egy fiatal oktató esetében az életkor miatt a beszélők között kisebb a távolság, a kisebb távolság pedig a közelebbi viszonyt feltételező tegeződés felajánlásához vezethet. Ezek alapján tehát a tegeződés a beszélők közötti kisebb társadalmi távolság megjelenítésére alkalmas, míg a nem tegezés nagyobb távolságot feltételez. Ezt a nézetet pedig azért fontos itt rögzíteni, mert később valamennyi interjúban ennek mentén fogalmazódtak meg a metanyelvi reflexiók.

A fent írtakhoz képest az adatközlők egy másik csoportja azt emelte ki a szituációban megjelenő hierarchiás viszonyok kapcsán, hogy a hallgató részéről tapasztalható megakadási jelenség, illetve a tévesztés a nagy életkorbeli különbség és természetesen a társas hierarchia más szintjén való elhelyezkedés miatt következhet be, tehát idősebb oktatót valószínűsítettek a szituáció kapcsán.

- (2) 21 **IV**¹⁰: Ühüm. Neked is nehézséget okoz?

- 22 **H8**: Van, amikor igen. Főleg amikor nem mondta, hogy tegezzük, vagy nem biztos, hogy mondta, hogy tegezzük, és nagyon fiatal, és akkor nem igazán lehet eldönteni.

A (2) hallgatói interjúból vett példa még jobban szemlélteti az életkorra és az ehhez kötődő konvenciókra, viselkedési mintákra vonatkozó felvetéseimet, itt ugyanis az adatközlő azt fejteti ki, hogy az életkor alapján konstruálódnak meg azok a minták, szabályszerűségek, amelyek a beszélők közötti szerepviszonyok kifejezését szolgálják. Metanyelvi reflexiója emellett arra is rámutat, hogy az életkor és a hierarchiában elfoglalt hely játssza a legnagyobb szerepet az attitűddeixis megfele-

⁹ H8: 19 éves, informatika szakos hallgatónő.

¹⁰ IV: interjúvezető.

lő eszközének a kiválasztásában, és ezek közül az egyik felülírhatja a másikat, ám arra vonatkozóan nincsenek stabil elképzelései, hogy melyik minta alapján kell kiválasztania a nyelvi eszközt.

Az oktatói interjúkban ezzel szemben határozottabb elképzeléseket figyelhettem meg azokat a mintákat, társadalmilag meghatározott szabályszerűségeket illetően, amelyek a szerepviszonyok tükrözését szolgáló attitűddeixis megválasztásában adatközlőim számára irányelvként szolgálnak. Erre választottam egy példát, amelyben a metadiskurzus tárgya a tegező és nem tegező formák mögötti társadalmi jelentések alakulása.

- (3) **8 O6¹¹:** A doktoranduszlet az hoz egy ilyen változást a kommunikációban. [...]
- 10 O6:** Hát azt látom, hogy a hogy nő a (.) az, aki felajánlja a tegeződést, és ezzel kapcsolatban nekem vannak tapasztalataim, hogy ő: (.) férfi kollégák, férfi professzorok ő: nem ajánlották ezt fel nekem, mert ő: mint kiderült, úgy gondolják, hogy a kollégák között már a nőnek kell ezt a lépést megtennie, mert különben ő ő:: vétenek a szabályok ellen.
- 11 IV:** Tehát akkor abban az esetben is, amikor még doktorandusz az illető, de nő, akkor ő ajánlja fel a tegezést?
- 12 O6:** Így van.

Ebben a reflexív megnyilvánulásban a harminckét éves oktatónő, aki nemrég fejezte be a doktori iskolát, arról beszél, hogy a társadalom egészében elfogadott konvenció felülírja a társas hierarchia általam vizsgált speciális esetét, tehát az oktató-hallgató közötti alá-fölé rendeltségi viszonyt. Tapasztalatai alapján ugyanis minden esetben, hierarchiás viszonyoktól függetlenül a nőnek kell felajánlania a tegeződést. Ezt olyan erős elvárásnak minősíti, hogy egyenesen szabálynak nevezi. Ugyanakkor láthatjuk, hogy a hallgatói interjúktól való eltérés mégsem csupán abból fakad, hogy a társadalmi szabályszerűség – amely szerint a nőnek kell felajánlania a tegeződést – erősebbnek bizonyulna a résztvevői szerepviszonyokból fakadó alá-fölé rendeltségnél. Megfigyelhetjük ugyanis, hogy a résztvevői szerepviszonyok megváltozását ezen adatközlő sokkal erőteljesebbnek érzékelte, valójában a kommunikációs, illetve hierarchiás viszonyok kiegyenlítődéseként, így ennek megfelelően hozott felszínre egy másik nyelvi mintát. Ezt támasztja alá, hogy a választott interjúrészletben központi szerepe van a *kolléga* szónak, amely jelentéséből fakadóan is egyenrangúságot sugall.

Ugyanakkor – ezzel a felfogással szemben – az oktatók metadiskurzusaiban is uralkodott az a nézet, amely szerint a társas hierarchiában megjelenő alá-fölé rendeltségi viszonyoknak megfelelően az oktatónak kell felajánlania a tegeződést még abban az esetben is, ha az oktató férfi, a hallgató pedig nő.

¹¹ O6: 32 éves oktatónő.

4.2. Második szituáció: A hallgató tegezi az oktatót

O: *A szeminárium teljesítésének a feltétele az órákon való részvétel, maximum három hiányzás megengedett a félév során.*

H: *Tehát most azt akarod mondani, hogy már a mai órát is eszerint kezeljük?*

O: *Igen...*

H: *Akkor körbeküldenéd a jelenléti ívet, mert nem lennék túl boldog, ha valamit elkavarnál, és a végén még mára is beírnál hiányzónak.*

A második szituációban egy olyan viszonyt kívántam ábrázolni oktató és hallgató között, amikor a hallgató tegezi az oktatót, az viszont szándékosan nem derül ki a szituációból, hogy az oktató tegező vagy nem tegező formával él-e a hallgató irányában. Ennek a tisztázatlanul hagyását azért tartottam fontosnak, mert azt is információ értékűnek véltem, ha az interjú során létrejövő metadiskurzusban az adatközlő automatikusan azt feltételezi, hogy a párbeszédet megelőzte a tegeződés felajánlása.

Ezzel a szituációval kapcsolatosan meglehetősen egybehangzó hallgatói és oktatói reflexiók kerültek felszínre, abban ugyanis minden adatközlő egyetértett, hogy a hallgató „udvariatlanul”, nem a szituációnak megfelelő módon nyilvánul meg. Ami az általam vizsgált kérdéskört, tehát a tegező és nem tegező formák használatára irányuló metapragmatikai tudatosságot illeti, elmondható, hogy a legtöbb hallgató azt tartotta fontosnak kiemelni, amit a (4) példa is szemléltet.

- (4) **26 H7¹²:** Hát az első benyomás az az, hogy a tanár-diák viszonyba furcsa, hogy végig tegeznek egymást. És ő:: a diák az egy kicsit m: udvariatlanul beszél.

Ebben a példában az adatközlő a vizsgált attitűddeixissel kapcsolatban megfogalmazza, hogy számára a hallgató részéről „furcsa” a tegezés az oktató felé, ami arra a nézetre enged rávilágítani, hogy az oktató és hallgató közötti társas hierarchiából fakadó távolságot nyelviileg is explicitté kell tenni, mégpedig olyan módon, hogy a más interjúrészekben bizalmasabbnak minősített tegező forma helyett a beszélők közötti nagyobb távolságot előírányzó nem tegező formákat kell előnyben részesíteni.

- (5) **60 H5¹³:** [...] De szerintem elsőre azért azért nem nagyon illik letegezni egy tanárt.

A metapragmatikai tudatosság hasonló irányú megnyilvánulását láthatjuk az (5) példában is, amelyben az adatközlő azt fejt ki, hogy a sémának megfelelően a hallgató attitűdjének, illetve az ezt megjelenítő nyelvi formának alapvetően nagyobb távolságtartást kellene leképeznie, egészen addig, amíg a társas hierarchiá-

¹² H7: 23 éves, angol–esztétika szakos férfi hallgató.

¹³ H5: 20 éves, matematika–spanyol osztatlan tanári szakos hallgató.

ban magasabban álló személy, tehát ebben az esetben az oktató végre nem hajt valamely, ennek a távolságnak a dekonstruálására irányuló beszédaktust, például a tegeződés felajánlását.

Ez a szituáció hasonló reflexiókat váltott ki a többi hallgatóból is. Eltérés abban volt tapasztalható, hogy az adatközlők milyen mértékben érzékelték erősnek azt a mintát, hogy a hallgatónak prototipikus esetben nem tegező formával kell utalnia oktató beszédpartnerére. Ugyanakkor a hallgatók eltérő mértékben tartották elképzelhetőnek, hogy az oktatónak a fiatal, nagyjából a hallgatókéval megegyező kora miatt egy másik minta lép életbe, amely szerint az életkor felülírja a társas hierarchiában betöltött helyet, és ezért a tegező forma a szituációnak megfelelő attitűddeixisnek minősül.

(6) 40 O4¹⁴: (...) A diák részéről azt gyanítom, hogy hogy fiú (.) tehát valahogy a hölgyeket valahogy mindig udvariasabbnak könyvelem el ((nevet)) nem tudom miért. Tehát lehet, hogy fiú. A tanár IS (.) inkább, tehát hogy azt gondolom, hogy e egy ilyen szintű ő ő hogy úgy mondjam, ha ennyit enged meg magának a a hallgató, azt gondolom, hogy férfi tanárral áll szemben, és fiatal ez a férfi tanár is.

41 IV: Ühüm. Miért fiatal a férfi tanár?

42 O4: Mert azt (.) úgy érzem, hogy ez a bizonyos tegeződés inkább a fiatalabb generációhoz tartozó tanárokra jellemző.

Ennek a szituációnak a kapcsán az oktatói interjúkból egy olyan részletet választottam, amely az előbb tárgyalt hallgatói interjúkhoz képest nem a társas hierarchiára visszavezethető metanyelvi reflexiókat fogalmaz meg, hanem jól megragadható független változók, a nem és az életkor mentén különíti el a tegezéshez és nem tegezéshez kapcsolódó attitűdöket. A reflexív gondolkodás ebben az esetben az oktató életkorával hozza összefüggésbe a tegező forma használatát, hiszen a 42. fordulóban az az ideológia fogalmazódik meg, amely szerint a tegezés a „fiatalabb” oktatók, míg a nem tegezés az idősebb generációhoz tartozó oktatók sajátos nyelvhasználati jegyei közé tartozik. A beszélők közötti távolság egyik fontos összetevője tehát az életkorbeli távolság. Ez a vélekedés több oktatói metadiskurzusban felszínre került.

4.3. Harmadik szituáció: A nem tegező formák kölcsönös használata

H: *Meg tudná mondani, hol talállok a testreprezentációval kapcsolatos szakirodalmat?*

O: *Épp sietek, most túl hosszú lenne elmagyarázni. Tudja mit, inkább írjon nekem egy e-mailt erről a kérdésről, majd abban válaszolok.*

H: *Rendben van, köszönöm... És akkor el tudná mondani, hogy milyen e-mail címre írhatok?*

A harmadik szituáció kapcsán az oktató-hallgató szerepviszonyban az adatközlők által prototipikusnak minősített attitűddeixisre láthatunk példát, ez a kölcsönös

¹⁴ O4: 48 éves férfi oktató.

magázódás. Ennek prototípusként való értelmezését szemlélteti a (7) hallgatói interjúból származó példa.

- (7) **58 H7:** [...] Tehát hogy általában bármilyen fiatal az oktató, úgy magázni szoktuk.
- (8) **65 H8:** Hát szerintem igen, mert annak ajánlod fel, hogy tegeződjetek, aki-vel úgy mindennapi kapcsolatban vagytok.

A (8) példában ezzel szemben a megnyilatkozók közötti távolságra vonatkozó reflexiót fejt ki az adatközlő, amely nem is feltétlenül kötődik szorosan az általam vizsgált gyakorlatközösség nyelvhasználatához, annál szélesebb hatókörre mutat. Ennek megfelelően azonban a metadiskurzus létrehozója az oktató-hallgató közötti kommunikációra is érvényesnek tartja. Ebben a megnyilatkozásban ugyanis az a nyelvi ideológia implikálódik, amely szerint a nagyobb társadalmi vagy hierarchiabeli távolság a nem tegezést vonja maga után, és ebből arra következtethetünk, hogy ennek ellentétéként a kisebb távolság, a „mindennapi kapcsolat” a tegező formák használatával jár együtt. Lényegében ugyanígy működött a metapragmatikai tudatosság a többi hallgatói, valamint oktatói interjú esetében is, ezért ennél az attitűddeixis szempontjából prototipikus szituációnál nem emelek ki külön oktatói interjúrészletet.

4.4. Negyedik szituáció: A tetszikelés

O: *Nem tudom... Ezt így látják? Vagy ha ezen itt állítok, akkor úgy jobb valamivel? (a fényerősség helyett a hangerőn állít a laptopján)*

H: *Roszzat tetszett átállítani...*

O: *Tessék? Bocsánat, hogy mondja? Nem hallom.*

H: *Hogy a hangerőt tetszett átállítani a fény helyett.*

O: *Ja, jól van... Hát köszönöm... Úgy látszik, ezt megint elcseszttem...*

A negyedik szituációban a nem tegező formák egy sajátos, személytelen szerkezettel történő kifejezésére, a tetszikelésre látunk példát, amely szerkezet a *tetszik* segédigéből és egy főnévi igenévből áll, ezáltal elkerülhetővé téve a beszédpartnerre való explicit utalást. Ebben az esetben a szituáció megalkotásához egy egyetemi előadáson valóban elhangzott párbeszédet választottam, amelyet változtatás nélkül, az eredeti nyelvi formák pontos megtartásával emeltem be a kutatás anyagába. Ezzel magyarázható, hogy miért hagytam benne az oktató utolsó megszólalásában az *elcseszttem* szót, jelen dolgozatomnak azonban nem tárgyai az ennek kapcsán született reflexiók.

Az interjúk alapján az a kép rajzolódott ki, hogy a vizsgált nyelvhasználói csoport a tetszikelést egyértelműen az idősebb generációba tartozó oktatók megjelölésére alkalmazott nyelvi elemnek minősíti, egyes adatközlők azonban kifejtették, hogy még az idősek felé sem alkalmazzák ezt a formát, mert a gyerekek nyelv-

használati jegyének tartják. Az oktató nemére vonatkozóan már nem mondható el, hogy ilyen egységes vélekedések alakultak ki. Itt ugyanis elsősorban az döntött, hogy az *elcsesztem* szó használatát mennyire tartják – meglehetősen kategorizáló módon – valamely nemre jellemző sajátos nyelvi jegynek. Ezt a tényezőt figyelmen kívül hagyva és csak az attitűddeixisre koncentrálva azonban az az általános vélekedés volt tapasztalható, hogy a nemnek nem tulajdonítanak szerepet a tetszikelés kapcsán.

- (9) 150 H2¹⁵: Én nem feltétlenül alkalmaz alkalmaznám, szerintem az egyes szám harmadik személyű sima á ö hogy „a hangerőt állította át a fény helyett”, szerintem az is megfelelő, de ez ez csak egy úgymond extra pozitívum.

A hallgatói interjúkból vett (9) példa két, a tetszikelésre vonatkozó attitűdöt is reprezentál. Ezek közül az egyik, hogy a tetszikelés helyett a társas hierarchiából adódó távolság és tiszteletadás nyelvi megjelenítésére „megfelelő” az egyes szám harmadik személyű forma használata, tehát a nem tegezés prototipikus kifejezőeszköze. A másik nézet szerint – mint ahogyan az interjú más részeiből kiderül – a férfi adatközlő „extra pozitívum”-nak, az udvariasság egyik megnyilvánulási formájának tartja a tetszikelést, amelyet az adott szituációban nem alkalmazna, de más esetben, például egy kérés megfogalmazásakor ő is a nem tegezésnek ehhez a formájához fordulna.

Ezzel az attitűddel kapcsolatosan fontosnak tartom kiemelni, hogy hallgató adatközlőim között egy kivétellel az összes férfi adatközlőnél hasonlóan működött a metapragmatikai tudatosság abban a tekintetben, hogy a tetszikelést egy különösen udvarias nem tegező formulának minősítették. Lehetséges, hogy mindez abból fakad, hogy a történetileg korábbra visszavezethető társadalmi szabályszerűségek azt irányozták elő, hogy a férfiak részéről a *tetszik* + főnévi igenév beszédpartnerre utaló forma az elvárt és a kellőképpen udvarias nyelvi elem a hölgyek felé. Ezzel ellentétben ugyanis a hallgatók között az összes női adatközlő kerülendőnek tartotta, sőt többen károsnak minősítették a tetszikelést függetlenül attól, hogy a beszédpartnernek milyen a neme, illetve az életkora.

Ezzel a szituációval kapcsolatban minden adatközlőmnek feltettem egy olyan kérdést, amely arra vonatkozott, hogy a valóban elhangzott diskurzus eredeti résztvevői, tehát egy húszéves hallgatónő és egy harmincas éveinek elején járó férfi oktató esetén mennyire mások a szituáció által ébresztett reflexív gondolatok. Jellemző volt, hogy ebben az esetben nőtt azoknak az adatközlőknek a száma, akik ellenezték a tetszikelést, ahogyan a (10) példában is látható.

- (10) 146 H6¹⁶: Egy harmincéves férfi oktátónak nem mondom azt, hogy „roszszat tetszett”.

¹⁵ H2: 19 éves, fizika szakos férfi hallgató.

¹⁶ H6: 18 éves, fizika szakos férfi hallgató.

Ezek szerint tehát a nemnek és az életkornak nagy szerepe van a beszélők közötti távolság mértékének az alakulásában és ezek alapján a nem tegezõ alakok közötti választásban.

- (11) **100 O8¹⁷:** Ühüm. (..) Hát n én egy nálam tíz évvel idősebb oktatót nem annyira tetszikelnék.
102 O8: Tehát a: a a tetszikelés az feltétlenül egy nagyobb korkülönbséget feltételezne. Ö::: m: tehát i ilyen szempontból nem helyénvaló a szóválasztás.
103 IV: Ühüm. És hogyha fiú lenne? (..) Mint ahogyan először elképzelte.
104 O8: Egy fiú egy férfi oktatóval?
105 IV: Igen.
106 O8: Akkor meg pláne nem. Tehát „elnézést, tanár úr, rosszat állított át”, ennyi.

Az oktatói interjúkból választott (11) példa az imént elmondottakat összegzi, ugyanis az adatközlő ebben az esetben egy 27 éves oktatónő, aki előbb azt fejt ki, hogy a tetszikelés mindenképpen nagyobb korkülönbséget feltételez, a nők részéről pedig kifejezetten kerülendőnek tartja ezt a nem tegezõ formát, különösen akkor, ha kicsi a korkülönbség a beszélők között, akik emellett ellentétes neműek is.

Az oktatói interjúkról emellett összességében az mondható el, hogy a metadiskurzusokban sokkal gyakoribb volt az elítélő attitűd megnyilvánulása a tetszikelés kapcsán. Egyedül egy férfi adatközlő vélekedett hasonlóan, mint a megkérdezett férfi hallgatók majdnem mindegyike, akiknek a reflexiói azt az ideológiát implicáltak, amely szerint a tetszikelés egy bevett udvariassági formula, amelynek használata a beszélők közötti, hierarchiából fakadó távolság miatt adott esetben indokolt lehet.

4.5. Ötödik szituáció: A „csendőrpertu”

O: *Mit gondolsz, szerinted milyen hibákat követtél el a szemináriumi dolgozatban?*

H: *Nem is tudom... Ön szerint sokat hibáztam?*

O: *Ne érts félre, nem azért kérdezem, mert rosszul sikerült. De akkor felteszem máshogy a kérdést: te hányasra értékelnéd a dolgozatod?*

H: *Hát... azt hiszem, a négyest megérdemlem. Tanár úr hányast adott nekem?*

Végül az ötödik szituációban a tegezés és nem tegezés használatának egy újabb megvalósulási módját vizsgáltam, nevezetesen azt az esetet, amikor egyenlőtlen kommunikációs helyzet alakul ki amiatt, hogy az oktató tegezi a hallgatót, míg a hallgató magázza az oktatót. A hallgatói metadiskurzusokban alapvetően kétféle attitűd fogalmazódott meg ezen szituáció kapcsán.

¹⁷ O8: 27 éves oktatónő.

- (12) **121 H8:** Hát ő: a diák ugye magázza a tanárt, de: a tanár tegezi a diákot, ami nekem elég fura, mert hogyha ő tegezi, akkor szerintem fel kéne hogy ajánlja, hogy a diák is tegezhesse őt vagy vagy ne tegezze, mert ez így nem nem elég tiszt nem ad elég tiszteletet szerintem.

Az egyik ilyen vélekedés személtetésére választottam ki a (12) példát, amely interjúrészletben a hallgatónő azt fejt ki, hogy a társas hierarchiában előirányzott alá-fölé rendeltségi viszony, illetve a beszélők közötti távolság ellenére meg kellene nyilvánulnia a kölcsönös tiszteletadásnak. Ez az ő felfogásának megfelelően azt jelenti, hogy a hierarchiában magasabban álló oktatónak vagy nem kellene tegeznie a hallgatót, tehát valamely nem tegező forma használata által kellene kiegyenlítetté tenni a kommunikáló felek közötti viszonyt, vagy pedig az első szituáció kapcsán már elmondott társadalmi szabályszerűségek mentén fel kellene ajánlania a kölcsönös tegeződést. A tegező és nem tegező formák kiegyenlített használata tehát ezen nézet szerint a nyelvi tiszteletadás egyik kifejezőeszköze.

Ez tehát az egyik alapvető hallgatói viszonyulás, a hallgatói metadiskurzusokban azonban születtek arra vonatkozó elgondolások is, hogy a kiegyenlítettlen kommunikációs helyzet a beszélők közötti hierarchiabeli távolság miatt természetes, ebből kifolyólag nem is bántó az oktató részéről az, hogy nem törekszik a szerepviszonyok kiegyenlítésére, attitűdje, és ennek megfelelően a tegező forma választása nem a tisztelet hiányából fakad. Ezt szemlélteti a (13) példa.

- (13) **120 H5:** Ez már számomra egy kicsit így természetesebbnek tűnik egy ilyen kommunikációs forma. Egy diák ő:: magázza a tanárt, a tanár meg a diákot tegezi.

Egyes elsőéves adatközlők meg is indokolták ezen vélekedésüket, mégpedig azzal, hogy a középiskolára, illetve az azzal kapcsolatos, még viszonylag friss élményekre hivatkoztak, amelyek saját bevallásuk szerint hatással voltak metanyelvi reflexióikra. Jellemző azonban, hogy kivétel nélkül minden adatközlő a társas hierarchiában betöltött helyre referálva hozta működésbe a metapragmatikai tudatosságot.

Az oktatói interjúk kapcsán összességében azt kell leszögezni, hogy nem figyelhető meg az imént tárgyalt kétféle attitűd (a kiegyenlítettlen kommunikációs viszonyokat elítélő, illetve helyben hagyó attitűd) megjelenése, egy kivételével ugyanis minden metadiskurzusban az hangzott el, hogy a szociokulturális, társadalmi szabályszerűségeknek megfelelően az oktató felelőssége lenne, hogy a beszélők közötti kiegyenlített szerepviszonyokra törekedjen a hierarchiából adódó egyenlőtlenségek ellenére is. Ezt a legtöbbet azzal támasztották alá, hogy a kölcsönös tiszteletadásnak az oktató és a hallgató közötti kommunikáció alapvető vonásának kell lennie. Ezt szemlélteti a (14) példa, amelyben az adatközlő „lekezelőnek” minősíti a szituációban szereplő oktató nyelvi viselkedését.

- (14) **120 O4:** [...] az kiderül ugyebár a beszél a tanár úr ((nevet)) így van, férfi. Így van. Hát ha a hallgató ő hölgy, akkor az súlyosbítja a helyzetét a tanárnak, hogy őt letegezi. Ha fiú, akkor ugye hát ő: kiválthat ilyet, hogy hát még egyszer hangsúlyozom ez a tanári attitűd alapállástól függ, hogy most ő tegeződik, csendőrpertut tart, mer ezt hívják csendőrpertunak, vagy pedig tartja a formákat. Ha egy hölgygel szembe teszi, akkor az súlyosbító tényező.
- 121 IV:** Ühüm. És milyen életkorú lehet ez az oktató, hogy tegezi? Vagy ez egyáltalán
- 122 O4:** Igen,] tehát abból, hogy a diák magázza, abból arra következtetek, hogy idősebb életkorú. Mert hogyha fiatal lenne talán, akkor könnyebben háritani a hallgató, vagy viszonzná, vagy kialakulna a tegeződés, ez az a tipikus tényleg a jó terminus a csendőrpertu, hogy a nagy tekintélyű, idős ő sebb ő: így áll hozzá, hogy ilyen lekezelő módon. Ezt ezt lekezelő dolognak tartom.

Ugyanakkor fontosnak tartom kiemelni, hogy ebben az esetben az adott nyelvi minta követését a metadiskurzus létrehozója a szereplők nemével és életkorával hozza összefüggésbe. Ezt úgy teszi meg, hogy először egy olyan ideológiának ad hangot, amely szerint a nőkhöz a társadalmi szabályszerűségekkel összhangban nyelviileg is udvariasabban kell viszonyulni. Ennek az egyik megnyilvánulása pedig esetünkben az lenne, hogy a kommunikációs viszonyokat egyenlővé kellene tenni, figyelmen kívül hagyva a hierarchiából fakadó egyenlőtlenségeket.

Az idézett interjúrészletben tett elemző megállapításaim másik része pedig a köré a fogalom köré szerveződik, amely szinte minden oktatói interjúban előkerült ezen szerepviszonyok és attitűd kapcsán. Ez a kifejezés a „csendőrpertu”, amelynek az idézett részben az adatközlő a pontos „definícióját” is megadja. A „terminus”, valamint a szituáció kapcsán előkerülő nézet pedig az, hogy az ehhez hasonló egyenlőtlen kommunikációs helyzetekben a tegező formát használó magasabb életkora és tekintélye az, ami beszélőként az attitűddeixis eltérő kifejezőeszközeinek alkalmazását eredményezi.

5. Összegzés, kitekintés. Dolgozatomban funkcionális pragmatikai keretbe ágyazottan vizsgáltam az egyetemi oktató és hallgató kommunikációjában konstruálódó tegező és nem tegező formákat, amelyek a társas deixis körébe tartozó attitűddeixisként funkcionálnak. Kutatásomról ugyanakkor elmondható, hogy metapragmatikai jellegű, hiszen elemzéseim alapját egyetemi hallgatókkal és oktatókkal készített irányított interjúk képezik, amelyekben metapragmatikai tudatosságukat működtetve fogalmazzák meg az adatközlők az általam vizsgált nyelvi műveletekre vonatkozó reflexióikat.

A dolgozat központi kérdésfelvetése az volt, hogy az attitűddeixis kifejezőeszközeinek használatára vonatkozó sémák, amelyek szociokulturálisan meghatározottak, hogyan módosulnak, illetve konstruálódnak, értelmeződnek újra a metadiskurzusokban.

Összegzésként az eredményekről az mondható el, hogy olyan hallgatói és oktatói attitűdökre világítanak rá, amelyek egyrészt jól megragadható, sémákat előhívó tényezők, a nem és az életkor alapján különülnek el; másrészt pedig a társas, illetve társadalmi hierarchia alá-fölé rendeltségi viszonyaira vezethetők vissza, így tehát szélesebb hatókörű társadalmi konvenciókra, szabályszerűségekre is rávilágítanak. Ugyanakkor elemzésem azt is hangsúlyozni kívánja, hogy ezek a konvenciók és szabályszerűségek a kontextualizáció során dinamikusan újraértelmeződnek, alkalmazásba kerülnek, illetve módosulnak.

Így a tegeződés felajánlása kapcsán megfogalmazódtak olyan reflexiók, amelyek az életkorhoz kötötték a tegező formára való áttérést, mindezt arra alapozva, hogy a beszélők közötti kisebb távolság kifejezőeszköze a tegezés, így a kisebb életkorbeli különbség megkönnyíti a tegeződésre való áttérést. Ugyanakkor adatközlőim a nemnek is nagy szerepet tulajdonítottak a tegezés felajánlásához kötődő szabályszerűségek alakulásában.

A hallgató oktató felé irányuló tegezése kapcsán született metadiskurzusok azt emelték ki, hogy a társas hierarchiából adódó távolságot nyelvi eszközökkel is meg kell jeleníteni, ezek által is explicitté kell tenni, így a tegezés helyett a nem tegező forma fontosságát hangsúlyozták.

Az oktató és a hallgató kölcsönös tegeződése kapcsán elmondható, hogy attitűddeixis szempontjából ezt mindkét adatközlői csoport prototipikusnak minősítette. Ezzel szemben a tetszikeléssel kapcsolatosan megfogalmazódó attitűdök egyértelműen elkülönültek a nemek mentén, a női adatközlők ugyanis kivétel nélkül kerülendőnek tartották ezt a formát adott kommunikációs szerepviszonyok között, míg a férfiak esetében sokkal árnyaltabb attitűdök fogalmazódtak meg, egyes interjúalanyok ugyanis a tetszikelést udvariassági formulának tekintették, ebből kifolyólag pedig nem is tartották kerülendőnek ezen nem tegező forma használatát.

Az attitűddeixis szempontjából egyenlőtlen szituáció kapcsán a legtöbb metadiskurzus azt a vélekedést hozta felszínre, hogy a társas hierarchiában magasabbban álló szereplőnek végre kell hajtania valamely, az egyenlőtlenség megszüntetésére irányuló beszédaktust, például a tegeződés felajánlását vagy a kölcsönös magázó formát kellene előnyben részesítenie. Ugyanakkor néhány (jellemzően elsőéves hallgató) metanyelvi reflexiójában megfogalmazta, hogy számára teljesen elfogadott a „csendőrpertu”.

Jelen dolgozat távlati célja, hogy kiindulópontot, valamint elemzési, tájékozódási szempontokat nyújtson egy későbbi kutatáshoz, amely specifikusabban képes vizsgálni az oktató és hallgató részvételével létrejövő diskurzusokban a tegezés és nem tegezés problémakörét, illetve az attitűddeixis más kifejezőeszközeinek használatát.

Kutatásom tehát rámutat arra, hogy az attitűddeixis kifejezőeszközei közé tartozó tegező és nem tegező formák metapragmatikai vizsgálat tárgyává tehetők,

mégpedig olyan diskurzusokban is, amelyek előre meghatározott résztvevői szerepek mentén jönnek létre. Ennek megfelelően pedig hasonló vizsgálatok folytathatók más, szintén jól körülhatárolható diskurzív szerepviszonyok mentén a tegezés, nem tegezés, valamint a nyelvi tiszteletadás más megnyilvánulási formáinak kapcsán.

Hivatkozott irodalom

- BORONKAI DÓRA 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Ad Librum Kft., Budapest.
- DOMONKOSI ÁGNES 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen.
- DOMONKOSI ÁGNES – KUNA ÁGNES 2015. A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr* 139: 39–63.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2005. Tegezés/nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban. *Magyar Nyelvőr* 129: 299–318.
- ECKERT, PENELOPE – MCCONNEL-GINET, SALY 1992. Think Practically and Look Locally: Language and Gender as Community-Based Practice. *Annual Review of Anthropology* 21: 461–490.
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. – HAUGH, MICHAEL 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD 2015. A metapragmatikai tudatosság jelzései a számítógép közvetítette társalgási narratívákban. *Beszéd kutatás* 23: 120–132.
- MERTZ, ELIZABETH – YOVEL, JONATHAN 2009. Metalinguistic awareness. In: SANDRA, DOMINIEK – ÖSTMAN, JAN-OLA – VERSCHUEREN, JEF eds., *Cognition and Pragmatics*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia. 250–271.
- PETYKÓ MÁRTON 2013. Az internetes troll mint identitás kialakítása politikai blogok diskurzusában. *Magyar Nyelvőr* 137: 274–313.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2013. Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *Magyar Nyelv* 109: 197–204.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- VERSCHUEREN, JEF 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London – Oxford University Press, New York.

Az első helyesírási szabályzat és Fromm János levelezésének helyesírás-történeti vizsgálata

MARTON DÓRA

Pannon Egyetem
dorika25@gmail.com

Munkámban az első magyar helyesírási szabályzat kori helyesírás bemutatására vállalkoztam, összehasonlítva magát a szabályzatot Fromm János veszprémi ügyvéd levelezésével. A vizsgálat érintett témakörei: a hangjelölés, helyesírási alapelveink érvényesülése, a nagybetűk használata, külön- és egybeírás, az elválasztás, az írásjelek, valamint a keltezés. Céloom rámutatni, hogy a szabályzat merőben újat hozott-e a kor szak helyesírási gyakorlatához képest, vagy azt emelte a helyesírási norma szintjére. A vizsgált öt levél betűhív átiratát mellékletként közlöm.

Kulcsszók: helyesírás-történet, 1832-es helyesírási szabályzat, levelezés, standardizáció.

1. Bevezetés. Munkámban az első, 1832-es magyar helyesírási szabályzat (továbbiakban: MHSzSz.) és öt, ebből az időszakból (1830–1849) fennmaradt, Veszprémhez köthető levél helyesírásának összehasonlítására vállalkoztam.

2. Az 1832-es magyar helyesírási szabályzat. Az akadémia által kiadott első szabályzat (MHSzSz.) a magyar nyelvtudomány történetének fontos mérföldköve. Az éppen megalakult Magyar Tudományos Akadémia már az első ülésén fő feladatának tartotta a nyelvi norma kialakítását, hogy a folyóiratokban, évkönyvekben és a hivatalos jelentésekben egység alakulhasson ki (MHSzSz. 3). Ekkor keletkezett a Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai című mű, amelynek kidolgozásában VÖRÖSMARTY MIHÁLYnak és TOLDY FERENCnek volt rendkívüli szerepe (KOROMPAY 2005: 704). Az egész mű csupán 32 oldal, melyből az előszó két oldalt tesz ki. Bár a szabályzat nem tartalmazott olyan elemeket, amelyeket nem ismertek volna előtte (SZEMERE 1974: 13–19), mégis a 19. századra meghatározta a helyesírási szabályozást. Fontos megemlítenünk, hogy „nem általános érvényű, kötelező szabályzatnak készült: elsősorban az Akadémia saját kiadványai számára rögzítette előírásait” (KOROMPAY 2005: 704). Már csak ezért is kijelenthető, hogy a korban keletkezett egyéb írásművek nyilvánvalóan nem igazodtak, igazodhattak kötelező érvénnyel e szabályzathoz. Kérdés ugyanakkor, hogy a korszak értelmiségi, író rétegének írásbelisége, az írásművek helyesírása mennyiben különbözik a rögzített szabályoktól. Megfordítva: mennyire hozott újat az Akadémia által rögzített helyesírás? Vizsgálatom esettanulmány jellegű.

3. A vizsgált anyag. A 19. század helyesírásának vizsgálatához az első szabályzaton túl érdemes megtekinteni olyan iratokat is, amelyeket művelt, a kor értelmiségi rétegéhez tartozó emberek írtak. Gyümölcsöző lehet egyetlen kiválasztott személy írásbeli munkáinak vizsgálata, ugyanakkor általánosabb képet mutat (de szükségszerűen heterogénebb forrásanyag) hasonló műveltségű személyek egy-

mással folytatott levelezésének vizsgálata. Jelen esettanulmányom ez utóbbi szempontot érvényesíti, így esett a választásom Fromm János levelezésére.

Fromm Jánosról – elsősorban a megszólítások alapján – tudhatjuk, hogy táblabíró volt. Ez a jogtudomány és igazságszolgáltatás szakszava, amely választott tiszteltbeli vármegyei bírót jelent. Ezt a kitüntetést a vármegyétől kapta az adott személy. 1945 előtt az ítélőtáblai bíró szinonimája (ÉKsz.²). A másik megszólítása a *fiskális*. Ez az ügyvéd régies, latin eredetű elnevezése (ÉKsz.²).

Fromm János ügyvéd fennmaradt levelezése egy kivétellel olyan leveleket tartalmaz, melyeket neki címeztek (ezek között német nyelvű irattal is találkozhatunk, ennek vizsgálatától természetesen eltekintek). Öt levelet választottam ki, amelyekből egyet Fromm János írt, a másik négyet neki címezték. A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltárának fond jegyzéke szerint az írások 1815 és 1849 között keletkeztek. (Vizsgálatomba 1830 és 1849 között keletkezett leveleket vontam be, egy levél tehát az első akadémiai helyesírás megjelenése előtt keletkezett, ennek azonban nincs relevanciája, hiszen feltehetően a később keletkezettek sem használták útmutatóul az első szabályzatot.) Fontos megjegyezni, hogy egyes helyesírási sajátosságok (a felső nyelvállású magánhangzók szinte kizárólagos rövid jelölése, az intervokális nyúlás, például *felperesek*, *világossan*) feltehetően az adott nyelvjárási régió dialektális sajátosságait tükrözik.

A levelek betűhív átiratát mellékletben közlöm. Az átiratokban a szó előtti csillaggal jelöltem azokat a betűket, amelyeknek olvasata bizonytalan, illetve az olyan szavakat, amelyeket egyáltalán nem tudtam kiolvasni, a feltételezett betűszámmal megegyező számú csillaggal jelöltem. Az elemzés során rövidítésekkel jelzem, melyik levél tartalmazta a nyelvi adatot (L és utána a levél száma: a Fromm János által írt levél jelzése például: L2). A vizsgált jelenségeket összevetem azokkal a szabályokkal, amelyeket az MHSzSz. tartalmazott.

4. Az 1832-es szabályzat és a vizsgált levelek helyesírásának összevetése. Az első helyesírási szabályzatunk és Fromm János levelezésének összevetésében a legfőbb kérdés az, hogy mennyire korrelálnak a szabályzatban megjelenő elvek az 1830-as és 1832-es levélben megjelenő írásmóddal. A később íródott levelek esetében pedig az lehet a kérdés, hogy hatott-e rájuk a szabályozás, illetve az előző kettőhöz képest volt-e valamilyen fejlődési folyamat.

Az MHSzSz. és a levelek összevetésében eltérést először betűhasználatban találhatunk. Míg a szabályzat a [cs] hang jelölésére a *cs* betűt alkalmazza, a levelekben a hat alkalommal *ts*-t találunk és csak egy esetben *cs*-t. A [c] hang jelölésére a *cz*-n kívül a *tz* is előfordul a levelekben, míg az MHSzSz. a *cz*-t részesíti előnyben. Az alábbi táblázatban a különböző betűk előfordulásait látjuk.

A levelekben nem elhanyagolható a kézírás olvashatóságának kérdése: az *ö* ~ *ő*, továbbá az *ü* és *i* betűk esetében olykor nem könnyű megítélni a hosszúság jelölését. Az *ö* ~ *ő* esetében a levelekben az írásképe nem mindig támogatja a két graféma elkülöníthetőségét, míg ezzel a szabályzatban természetesen nincs probléma. Az azonban figyelemre méltó, hogy a felső nyelvállású magánhangzók hosszúságának

jelölésében nincs kialakult egység sem a levelekben, sem az MHSzSz.-ben. E tekintetben a(z aktuális) kiejtés elve erőteljesebben érvényesül, mely minden bizonynyal a nyelvjárási háttérrel magyarázható: a vizsgált levelekben alig fordul elő felső nyelvvállású hosszú magánhangzó.

1. táblázat

A hangjelölések előfordulásának arányai

	<i>c – cz – tz</i>	<i>cs – ts</i>	<i>u – ú</i>	<i>ü – ű</i>	<i>i – í</i>
MHSzSz.	0 – 3 – 1	3 – 0	8 – 11	8 – 5	7 – 3
Fromm J. levelezése	0 – 2 – 1	1 – 6	13 – 2	8 – 1	13 – 0

A szóelemzés elve erőteljesebben érvényesül a szabályzatban. E tekintetben a vizsgálatot nagyban megnehezíti, hogy a levelekben a *cs* hangra a *ts* jelölést alkalmazták, hiszen így nem egyértelmű, hogy például a *költség*, *lehetséges*, *segítség* szavakat a szóelemzés elve szerint írták-e (feltehetően nem). A hagyomány elvének érvényesülésére hasonló példákat tudunk mindkét forrásból kiemelni. Az *ly* írása mindkét helyen következetes. A hónapnevek lejegyzésében még megtalálható a latin formához hű írásmód például: *Februarius* (MHSzSz. 3), illetve *Martius* (L1). Az egyszerűsítés elvéhez megjegyezzük, hogy az első szabályzatban még nem érvényesül. A szabályzat annyira „óvta” a szótöveket, hogy a kétjegyű betűkkel írt gemináták esetén nem egyszerűsített, például *veszszen* (MHSzSz. 8). A levelekben viszont megtaláljuk a *faggyal* (L2) szót, amelyben a levélíró egyszerűsít.

A külön- és egybeírás problémája másként jelenik meg a levelekben, mint a szabályzatban. A szabályzat elemzése során az összetett szavakat vizsgáltam, majd a levelekben is kerestem ezekre példákat. Kötőjeles írásmóddal sehol nem találkozhatunk. A levelekben többször fordul elő különírás, például *Fölső Örsi* (L3, ma: *Felsőörs*), *láb belit* (L5); de olyan szavak egybeírására is láthatunk példát, amelyek külön lexémák, például *kitsinekálítják* (L5), *asegítseg* (L5). A levelekben megvizsgáltam továbbá az igekötős igék írásmódját is. Ez esetben a táblázat jól mutatja, hogy az igekötők egybe- és különírása inkább személyfüggő.

2. táblázat

Példák az igekötős igék írásmódjára Fromm János levelezésében

Különírás	Egybeírás
<i>ki vette</i> (L3)	<i>megtiszteljem</i> (L1)
<i>meg jelenek</i> (L4)	<i>megnyugodhassak</i> (L1)
<i>el hágy</i> (L4)	<i>előlvenni</i> (L1)
<i>meg mutatja</i> (L4)	<i>megjutalmazni</i> (L1)
	<i>felrándulni</i> (L2)
	<i>megbizonyítom</i> (L3)
	<i>megszóllítottak</i> (L3)
	<i>elvettem</i> (L5)

A nagybetűk használatát a szabályzat négy esetben tartja indokoltnak. Az első a szöveg kezdete, ilyenkor a levélírók is nagy kezdőbetűt használtak. Második eset, ha új mondat kezdődik a pont vagy kettőspont után. Az öt levélből ez négy esetében áll fenn. Az ötödik levél írója vessző helyett is pontot alkalmaz, így nem minden esetben ír utána nagybetűt. Harmadjára a tulajdonnevek következnek. Ezeket a levelek írói is a szabályzathoz hasonlóan írták. A nagybetűs írás negyedik oka a megszólítás. Ez esetben a levélírók ugyancsak alkalmazzák a nagybetűs írásmódot, például *Te(kin)t(e)tes Fiskális Urat* (L1), *Különössen Tisztelt Tekéntetes Ur!* (L2), *Nagy Érdemű tekintetes From János fiskális Urnak* (L5). Emellett a levélírók gyakorlatában találunk olyan szavakat is, melyeknek írásában – a szabályzat szerint – nem indokolt a nagybetűs kezdés. Ide tartoznak az *-i* melléknévképzős helységnevek, melyeket a szabályzat szerint kis kezdőbetűvel célszerű írni, például *pesti* (MHSzSz. 10), a levélírók viszont több ízben is nagybetűvel írják ezeket: *Gellyei* (L2), *Fölső Örsi* (L3), *Csajági* (L3).

Az elválasztás az MHSzSz.-ban A' szótagolásról című fejezetben kapott helyet (8), és egyértelmű szabályokat írt le. A levelekben az írók nem használtak elválasztójelet, csak Fromm János egy helyen: *hosszá-tettem* (L2). A számos elválasztás közül csak három nem felel meg a „normának”: *Ma/triculának*: L3; *szárny/omallatt*, *kitsinekali/tják* (L5).

Az írásjelek használatáról csak röviden szól a szabályzat, és legfőképp a hiányjel alkalmazását hangsúlyozza. A hiányjellel három levélben találkozhatunk (L1, L2, L4), elsősorban a határozott névelő rövidebb változata, illetve az *s* kötőszó esetében. Kötőjel nincs a levelekben, még a szabályzatban említett *-e* kérdőszócska esetén sem (például: „ha a' Mustohám *felet é* vagy sem” L1). A többi írásjelről a szabályzat nem nyilatkozik, csupán „divat szerinti” használatot említ. A levelek alapján elmondható, hogy a megszólítás már ekkor is felkiáltójellel végződött. Egy levél kivételével (fentebb más összefüggésben már említettük) az „előírásnak” megfelelően használják a pontot mondat végén. Ezenkívül találunk pontosvesszőt, vesszőt, kérdőjelet és kettőspontot is, de ezek esetében nem beszélhetünk kiforrott használatról.

A számok és keltezés írásmódja hasonló a szabályzatban és a levelekben. Arab számokat használtak, a nap esetében felső indexet alkalmaztak. A keltezés csak a helynév írásában különbözött: előfordult, hogy jelölték a helyhatározóragot, de arra is van példa, hogy nem. Az MHSzSz. a keltezés elejére teszi az évszámot, például *1831^{ben} Februarius' 23^{dikán}* (3), míg a levelekben ez a keltezés végére kerül: *Pápán Martius 19^{én} 1830.* (L1).

5. Összegzés. Megállapíthatjuk, hogy a levelek írásmódja inkább csak kisebb eltéréseket mutat a szabályzathoz képest. Ugyanakkor a vizsgált levelek arra is rámutatnak, hogy az egyes levélírók helyesírása egymástól is különbözhet, például Simon József írása (L5) tartalmazta az „elválasztási hibákat”, illetve az ő írásjelhasználatára tűnik a leginkább következetlennek. A sajátosságok mögött esetleg az eltérő szintű iskolázottság is meghúzódhat.

Fontos megjegyeznünk, hogy bizonyos kérdések még a szabályzatban is tisztázatlanok voltak. Az MHSzSz. az első törekvések egyike volt a helyesírási norma kialakítására, ám nem terjedt ki a helyesírás minden kérdésére. A szabályzatot elsősorban az Akadémia tagjai számára írták, a levelek írói feltehetőleg nem is tudtak a létezéséről. Ugyanakkor találunk olyan egyezéseket, amelyekből arra következtethetünk, hogy a szabályzat a kor helyesírási szokásait rögzítette, illetve pontosította azokat.

További kutatási lehetőségnek tartom, hogy Fromm Jánosról is több adatot (születési hely, idő, felmenők, iskolái) gyűjtsek, mivel személyét egyelőre több hónapnyi levéltári kutatómunka során sem sikerült pontosan azonosítani. Ezen túl kérdéses lehet az is, hogy az ügyvédnek címzett leveleket saját kezűleg írták-e a kézműves polgárok, vagy diktálták azokat valakinek. Ha ők írták, fontos lenne teljes nyelvjárási hátterük (születési hely, lakóhely, iskolák, felmenők) biztosabb feltérképezése további levéltári kutatómunka során. Folytatásként lehetséges lenne további levelekkel bővíteni a korpuszt, illetve a vizsgálatba más tájegységeket is bevonni. Bár jelen munka egy a veszprémi régióhoz kapcsolódó levelezést vizsgál, a levelek jó alapot szolgáltatnának a más nyelvjárási régiókkal való összevetésre abban a tekintetben, hogy egyes területek mekkora eltérést mutatnak a szabályzathoz képest.

Hivatkozott irodalom

- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- KOROMPAY KLÁRA 2005. Helyesírás-történet. (Újmagyar kor.) In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 697–709.
- MHSzSz. = *Magyar helyesírás' és szóragsztás' főbb szabályai*. 1832.
- SZEMERE GYULA 1974. *Az akadémiai helyesírás története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Melléklet

A levelek betűhív átirata

1. levél (L1)

Tekintetes és Nemzetes, és
VitézlőFrom János Urnak
**** Nagy Vázsonyi Urodalom
rendes Ügyvédlőének; nagy jó
akaró Uramnak tisztelettel
Veszprémbe

Pápán lakozó BogdányiJózseftől nagyvázsonyi*****
Pápán Martius 19^{én} 1830.

Tekintetes Táblabíró és Fiskális Úr!
 Már rég időtől fogva az volt legnagyobb gondolatom; hogy
 a Tettes Urat levelem által megtiszteljem;
 mellynek következtetésében ügyem felől is kedve
 zötudósettás révén elégségessé megnyugodhas
 sak; azért rövideden csak azza kérem Tettes Fis
 kális Urat; hogy mihelyest lehetséges lészen
 a' legelső esendő Uri Szék alkalmatosságával
 ügyemet előlvenni; s részemet védleni méltóz
 tasson; igyekszem a' Tettes Urnak fáradozá
 saitelégségessen megjutalmazni; ne hogy *érkö
 jáztával a' Jóság is gondatlanság miatt pusz
 tulást szenvedvén; s én a' nélkül hogy enge
 metilletőlnfesomnak hasznát vehessem ki.
 Nem hatatlan károsodásomat látni kéntele
 níttesem; alázatosan könyörgök a' végett
 ha engemet mind ezekről bőven tudó
 sittani méltóztatna; ugyarrol is; ha a'
 Mustohám felet é vagy sem; s én mikor
 ra tehetem személyes tiszteletemet; mellyek
 nektekéntetésből Kegyes válaszáat hogy ma
 gamat mihez tartanitudhassam elvárván
 maradok, a'
 Tekintetes Táblabíró s Fiskális Urnak
 alázatos Szolgája
 Bogdán József Pápai Magyar Varga
 Mester s Polgár

2. levél (L2)

Tekéntetes nemzetes és Vitézlő
 Felső Büki Nagy Ferencz Urnak,
 B.FőkajáriKőzbirtokosnak
 és T.N. Veszpr Megye Tábla-
 Birájának méltó tiszte
 lettel
 BFőkajáron
 Különössen Tisztelt Tekéntetes Ur!
 Szabó Sándor Fiskális Urtól mind eddig nem kaptam választ, és így nem
 is tudjuk a' felmenetel idejét – azért mivel az idők is most igen
 alkalmatlanok, tehát jó lészen majd a' faggyal felrándulni, addig a'
 válasz is megérkezzen.
 Méltóztatik arra emlékezni, hogy a' Gellyei malom Birtokosok
 által mondott Reprof***rályügyben megajánlott BiróiHonora
 riumra mi 18 for. pengőt adtunk, azonban midőn mind hétrész

ről azt ügyve tettük volna, tehát láttam, hogy a' felperesek 26 pengőt számoltak össze, 's már mi sem adhatván kevesebbet tehát a' még hozzá jársz 8 *farhatpengőthamariban hozzá-tettem, és így a' mi részünkről is 26 for. fizettezt. Említette a' dolgot T. *Jurfiah Tábla Biró Urnak is, de az is csak azt tanácsolta, hogy kevesebbet ne adjunk, mint azok.
Többire méltó tisztelettel vagyok
A tekintetes Urnak alázatos Szolgája
Fromm János
Veszprém Dec 17^{én} 1832.

3. levél (L3)

Bizalmas kedves Uram Eötsém!
Szegény Csajági Jobágném Varga Éva, Uram Eötsém Levelének következtében ki vette szintén egy Tallérért a Felső Örsi Matriculának ideit. Nászban csatolva ki vonását, melybül világossan ki tétvén hogy eöugyantsak a nálla, és gondviselése alatt Csajágon meg halt Varga István naktestvérje volt; kérem Uram Eötsémet juttassa már valahára azon néhány ****urokhoz mellyeket, amint már megbízottam az Ekklesziánk kölcsönözön temetési költségeinek pótlására ezen Istványtestvérje után kér, és kerget, már engem megmozdítottak a Csajági Ekklesia gondviselői, hogy tévessek véle eleget.
Többire
Többire Szívességekben *ajákkor vagyok
Kedves Ur Eötsémk
Igaz tisztelő Szolgája
B. Ferencz
Berhida 12^{én} febr 1835.

4. levél (L4)

Tekintetes Fromm János hires
Ügyvéd Urnak több Tettes Uro
dalmak rendes Ügyviselőjének
tisztelettel
Veszprémbe
Tekintetes Fiscalis Úr!
Drága Nagy Jó Uram!
Emlékeztessen multSeptember 17^{én} tett ígéretére, melly
terén nemes Tamási Jánossal való dolgunk
elővételénelközleni a' reánk következő Márton
napi Köz Gyűlésrehalla*ni terhatt. Ezen Köz
Gyűlés amint énrévemre esett folyv December 17^{én}
következendő napjaim tartodik, a' mikorra ha
lehet meg jelenek de ha meg nem jelennék is
mivel a' mi dolgunk elől kerülése napja bizony
talan annak elközlésére alázatos bizodalommal
Tekintetes Fiscalis Urat meg kérem: Engem
a' békesség türés már el hágy- az ok nélkül volt
várokozás velem máshoz fogas- hogy Nemes
Tamási János a' Compududra reá nem áll, mu
tassa meg miért nem? ha pörnélkül nem fizet
ám lássa ha a' pörre teendő költséget is meg akarja
fizetni- de a' fizetés alol ki nem buj ha tsak el
nem hal- én már két Esztendőkről fogva utána
tett költségemet írásba vezetem, mi lett a' kime
netele? azidő meg mutatja. *** ezen dolgunk
elközlésén mindnyájjonk nevében alázosson ki
kérven vagyok Szent Mihályon December 12^{én}
1838.
Tekintetes Fiscalis Úr
Drága Nagy jó Uramnak
alázatostisztelő szolgálja
Vass Ferencz

5. levél (L5)

Nagy Érdemű tekintetes From
János fiskális Urnak adasson
melto Tisztelettel
Veszpremben

Tekintetes Fiskális Uram!

Már hatodik Esztendeje multa
nagy vazsonyi Timár IstvánnokÖzve
gyét feleségül elvettem. tudni illik két
árvávol együtt. az ultamindeg szárny
omallatt. vagynak. amellyeket ruháznom
és tanittatnom kellet, is. Már próbáltom
az gyermekeket mestersegre adni de
haszontalan aszándékom mert az gyer
mekek. kisdéd termetűek és akár kit
kinaljok vélek. mindenetkitsinekáli
tjak. és senki fel nem válojaöket. így te
hát. én sem kellsegeskedhetemmindeg re
ájok. mert most magamnak is roszul
a sorom és az nagy vazsonyi Kis János
gyám atyáanal is volt az gyermek. hogy az
Interespenzelbül adna nekiek. tsak kis
téli láb belit is hogy szerezni tudhassanak
de az is ide utasította hogy tekintetes Urtul
kérjen Comisiotugy fog neki adni
mind azon esetre. Tekintetes Fiskális
Uram: Mostan ez uttal
Ne sajnáljon ezen Timár István Árvá
jánokComisiot adni hogy ez uttal az
nagy vazsonyi Kis János gyám atyához
vihesse, és mivel sem az Tekintetes
Urét nem kéré sem az Kis János gyám
atyáet. hanem mind tulajdonát. ugy bátorkodik kérni
és ezen szegény ruhátolanletere
magam segíthessen. Mert már most éntölem nem
telik az szerentsetlensegmiatasegítség.

Ezel vagyok Tisztelője az Tekintetes Urnak
Szent Galon ** Simon Jozseff
1849.

Anyanyelv-pedagógia

Cigány jövevényszavak nyelvtanórán

KRESZTYANKÓ ANNAMÁRIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
annamari915@gmail.com

A magyar nyelvészeti diskurzusban a jövevényszakkal foglalkozó kutatások – néhány tanulmányt leszámítva – elenyésző számban térnek ki a cigány jövevényszavak csoportjára, s ez a tematika a nyelvtanoktatásban még kevésbé jelenik meg. Dolgozatomban a középiskolai tankönyvek cigány jövevényszavainak példaanyagát vizsgálom ismertség, jelentés és nyelvünkbe való beágyazottságát mentén iskoláskorúak körében. A kutatás során világosan megmutatkozott, hogy e kifejezések a diákok nyelvhasználatában aktívan jelen vannak, a jelentésváltozatok azonban igen különbözőek.

Kulcsszók: cigány jövevényszó, szókinszváltozás, nyelvtanoktatás, diákok nyelvhasználata.

1. Bevezetés. A középiskolai oktatás során a magyar nyelvtan tananyaga nagy hangsúlyt fektet szókinszünk változásának bemutatására, s ennek szerves része a jövevényszavak rendszerének és rendszerezésének tanítása. Azonban a tankönyvek más-más szinten és mélységben tárgyalják e témakört.

Jelen tanulmány¹ a jövevényszavak pontos definíciós lehetőségeit veszi sorra a tankönyvi és tudományos nyelvészeti diskurzust összevetve, majd ennek tükrében a cigány jövevényszavakra fókuszál, hiszen e jövevényszavak alulról felfelé irányuló terjedésük következtében sokszor eltérhetnek a nyelvi standard többi elemétől, így az is megkérdőjelezhető, hogy valódi jövevényszavakként tekinthetünk-e rájuk. Más jövevényszavaktól eltérő módon a stiláris jellemzők, az oralitás szerepe, valamint a terjedés iránya e szavakat a luxusjövevényszavak kategóriájába helyezheti. Írásomban áttekintést kívánok nyújtani a nyelvtankönyvek cigány jövevényszavainak példaanyagáról, ezt követően pedig annak a kérdőíves kutatásnak² az eredményei kerülnek bemutatásra, mely során a diákok határozták meg e szavak jelentését, rámutatva, részét képezi-e mentális lexikonuknak ezen (vertikálisan rétegzett) jövevényszavak csoportja.

2. Elméleti háttér. A Nemzeti alaptanterv (továbbiakban NAT) Anyanyelvi kultúra, ismeretek az anyanyelvről című közműveltségi tartalma (NAT: 44–45) a 9–12. osztályos diákok számára ajánlott tananyagban tér ki a nyelvi változás kapcsán a mai magyar nyelv, a nyelvváltozatok, a kisebbségi nyelvhasználat és a nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés témaköreire, melyek mind magukban foglalhatják a jövevényszavak áttekintését a tanórákon. A NAT a továbbiakban nem tárgyalja a nyelvi változást feldolgozó tananyagokat, így pedagógusként a kerettanterv (KTG) áttekintése adhat támpontokat a tankönyvek tanulmányozását

¹ Köszönettel tartozom Szentgyörgyi Rudolfnak, Bodó Csanádnak és Bartha Csillának, akik szakmai és emberi segítsége nélkül e tanulmány nem születhetett volna meg, és köszönöm Kovács Péternek, hogy munkám során mindvégig támogatott.

² A kutatás kérdőívének kidolgozása Arató Mátyással közösen valósult meg, akinek munkáját ezúton is köszönöm.

megelőzően. A kerettanterv az anyanyelvi nevelés egyik legfőbb feladatának tartja, hogy tudatosítsa a diákokban: a nyelv változó, fejlődő rendszer, eszközszerű használata elengedhetetlen a világról való tudás megszerzéséhez és a hatékony kifejezőképesség fejlesztéséhez. Hangsúlyozza továbbá, hogy a magyar nyelv és irodalom tantárgy a tartósan elfogadott értékekkel szerves egységben, párhuzamosan közvetíti a jelenben alakuló, változó nyelvi és irodalmi kultúrát, tartalommal tölti meg és erősíti a nyelvi és kulturális identitást, felkelti a minőségi megnyilatkozás iránti igényt, erősíti az etikai, erkölcsi ítélőképességet, elősegíti más kultúrák megismerését. E szerepe különösen fontos annak megértésében, hogy a Kárpát-medencében együtt élő különböző népek, népcsoportok miként gazdagították a magyar kultúrát, és miként járultak hozzá kölcsönösen egymás és saját kultúrájuk sokszínűségéhez, fennmaradásához, s ez az egymás kultúráját megbecsülő és megismerni kész magatartáshoz elengedhetetlen (KTG: 2). A kerettanterv a Nyelvtörténet című tematikai egység tanítása során (KTG: 37) – melyre összesen nyolc tanórát javasol – ajánlja szókincsünk jelentésváltozásának főbb típusainak és tendenciáinak megismertetését a diákokkal. Előzetes tudásként itt a nyelvhasználat társadalmi jelenségként való szemlélete, néhány alapvető kérdése, a történetiség fogalma, a nyelv területi tagolódása és a nyelvjárások jelennek meg. Az ismeretek és fejlesztési követelmények meghatározzák, hogy a mai magyar nyelvállapot néhány jellemzőjén túl a diákok szókincsünk változásának okait és tendenciáit is megismerjék, kulcsfogalmakként az *ősi szó*³, *belső keletkezésű szó* és a *jövevény- és idegen szavakat* megemlítve, ám ennek pontos tartalmát már nem tartalmazza a kerettanterv.

A kölcsönszavak vizsgálatakor el kell választanunk a jövevénytiszavak csoportját az idegen szavak csoportjától, hisz míg a jövevénytiszavak régebben kerültek a nyelvbe, idegen szónak a nyelvünkbe frissen, helyesírásban sokszor még nem idomult, jellegzetes idegen szóelemmel bíró szavakat tekintjük. Különbség az is, hogy míg a jövevénytiszavak már a standard nyelvhasználat részei, az idegen szavak csak bizonyos csoport- és rétegnyelvekben használatosak (FODOR 1999: 86, 2003: 216–219). Az ÉKsz.² meghatározása szerint jövevénytiszónak tekintünk minden olyan kifejezést, mely más nyelvből származik, de meghonosodott szó a magyar nyelvben.

2.1. A jövevénytiszavak tankönyvi meghatározásairól. Mint láttuk, a NAT és a kerettanterv az anyanyelvi ismeretek közműveltségi tartalom kapcsán a nyelvi változás és a kulturális sokszínűség, identitástudat kapcsolatát tartja elsődlegesnek. A továbbiakban e tétel bizonyítására kerestem tankönyvi példákat, ám meglepő módon a különböző tankönyvek eltérő hangsúllyal és tartalommal tárgyalják e

³ *Alapszókincs* helyett a kerettanterv az *ősi szó* terminust használja, ami a tudományos nyelvhasználatból való összefüggéstlenséget mutatja.

témakört. A kutatás során hét⁴ különböző, tizenkettedikesek számára készült tankönyvet vizsgáltam.

A jövevényszavak e tankönyvekben más-más fejezetcímek alatt szerepelnek a szókészlettan-változás ismertetése során. Például BALÁZS GÉZA és BENKES ZSUZSA a *Szókészlet alakulása, Idegen eredetű szókészlet* (2008: 60), FRÁTER ADRIENNE a *Más nyelvből jött szavak* (2014: 48), HAJAS ZSUZSA *A magyarság más népekkel való érintkezésének nyomai szókészletünkben* (1999: 38), ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES és RAÁTZ JUDIT tankönyvében pedig a *Szókincsünk bővülése* (2011: 60) fejezetcímek jelennek meg. A tankönyvek nemcsak abban különböznek, hogy eltérő hangsúlyt fektetnek az idegen nyelvekből kölcsönzött szavak minél szélesebb spektrumának prezentálására, hanem másként definiálják a jövevényszavakat is:

„Az idegen eredetű elem lehet jövevényszó (ha meghonosodott, s nem is érezzük idegennek) és idegen szó (ha még érezzük idegen eredetét). A kettő közötti határ nyelvészeti eszközökkel nem húzható meg!” (BALÁZS–BENKES 2008: 60)

„A jövevényszavak olyan idegen eredetű szavak, amelyek hangtanilag, alaktaniilag igazodnak nyelvünkhöz olyannyira, hogy idegenségüket a legtöbb beszélő észre se veszi.” (FRÁTER 2014: 48)

„Az olyan szavakat, melyek idegen eredete a mai nyelvhasználó számára már nem ismerhető fel, jövevényszóknak nevezzük. E szavak alkalmazkodtak hangrendszerünkhöz és nyelvtani rendszerünkhöz.” (ANTALNÉ–RAÁTZ 2011: 60)

„A nyelvek az egymással kapcsolatba kerülő népek által érintkeznek, ennek során szavak kerülhetnek át egyik nyelvből a másikba. Ha ezek a kezdetben idegen szavak meghonosodnak, akkor jövevényszavakká válnak, s idegen eredetük feledésbe merül.” (HAJAS 1999: 38)

Jól kivehető, hogy a jövevényszavak legfőbb ismérvei e definíciók szerint az idegen eredet rejtettsége a nyelvhasználó számára, valamint a hangtani és nyelvtani rendszerhez való alkalmazkodás. Ugyanakkor az európai kapcsolatok és a területi együttélés és érintkezés szerepét HAJAS ZSUZSA definícióján túl csupán egyetlen meghatározás bontja ki markánsabban: „A magyar nyelvbe beáramló számos jövevényszó hű tükrözője a történelmi eseményeknek, a kényszerű idegen hatásoknak, a keresztény-protestáns kultúra terjedésének, bontakozó európai kapcsolatainknak, illetve a területi együttélésnek” (JOBÁGYNÉ–SZÉPLAKI–TÖRZSÖK 2002: 54). Ezeknek a nyelven kívüli hatásoknak, tényezőknek a hangsúlyozása nagyban elősegítené a szociális és állampolgári kulcskompetencia fejlesztését és a multikulturalizmus eszméjét támogató tanítási környezetet.

A tankönyvek példaanyagát vizsgálva érdemes megjegyezni, hogy csupán néhány példa jelenik meg, mintegy prototipikusan felvillantva az egyes átdó nyelvekből kölcsönzött szavak témaköreinek vonulatát, s ezek sem ölelik fel a nyelvtör-

⁴ Terveim közt szerepelt a kísérleti tankönyv vizsgálata is, ám az még 2016 januárjában sem volt elérhető.

téneti korszakok minden állomását. A mai magyar nyelv jövevényszavaira mindösszesen három tankönyv fordít figyelmet (ezek: HAJAS 1999; BALÁZS–BENKES 2008; FRÁTER 2014), ám cigány jövevényszavakról csak két esetben találunk említést (BALÁZS–BENKES 2008: 60; FRÁTER 2014: 49).

2.2. Cigány jövevényszavak. Jelen írásban nem vállalkozom a cigány nyelvek bemutatására, ám azt hangsúlyozni kell, hogy a cigány nyelv nem egy egységes, homogén nyelv (bővebben lásd SZALAI 2007; TALOS 2001). A cigány nyelvekből kölcsönzött szavaink döntő többsége romani eredetű, mely az indoeurópai nyelvcsaládon belül a szanszkrit leszármazottja, ám a kérdőívben beás⁵ jövevényszó is szerepel.

A cigány–magyar nyelvi kontaktus kezdete a 14. század második felére datálható, a cigányok csoportos betelepülése pedig a 15. századra tehető (bővebben lásd SCHIRM 2006: 149), így cigány nyelvi hatások már egészen korán, az ómagyar kortól kezdve érhatték a magyar nyelvet, ám feltételezhetően az átvételek jóval későbbiek, többnyire a 19–20. században kerültek a magyar nyelvbe.

Tanulmányom célja annak bemutatása, hogy a tankönyvekben megjelenő cigány jövevényszavakat milyen gyakran és milyen konnotációk mentén használják a diákok, s részét képezik-e ezek a szavak mentális lexikonuk aktív részének. Így a magyar nyelvbe került cigány szavak felsorolása nem tárgya írásomnak (ennek tanulmányozásához vö. SCHIRM 2006), s szóetimológiai vizsgálatra sem vállalkozom. Mivel a cigány jövevényszavak pontos számát és átvételük pontos idejét igen nehéz meghatározni, így ilyen típusú szempontok nem irányították a kérdőívbe felvett szavak sorát.

A magyar nyelvbe került cigány szavak valódi jövevényszó-státusza azonban megkérdőjelezhető terjedésük iránya és szemantikai értelemben vett helyettesíthetőségük okán. Terjedésük irányát tekintve nem a felsőbb társadalmi osztályok felől kezdtek beépülni a nyelvbe, az orális nyelvkontaktus az alsóbb társadalmi rétegek nyelvi regisztereit érte el, emellett e szavak jelentését más lexémákkal is kifejezhetjük, egyedüli különbség csupán stiláris minősítésükben fedezhető fel, mivel a cigány szavakat leggyakrabban az argóval kapcsolják össze (vö. FODOR 1999: 214–219, 2003: 82–86).

3. Anyag és módszer. A kutatás kezdeti lépése a tankönyvekben megjelenő cigány jövevényszavak összegyűjtése volt, ezt követte más, a köznyelvben elterjedt szavak, majd néhány cigányidentitás-jelölő kifejezés beépítése a kérdőívbe. Így harminc szó (1) használati gyakoriságát: „Milyen gyakran használod a *csaj* szót?”, (2) szinonimáit: „Írj egy szinonimát a *csaj* kifejezésre!” és (3) mondatba helyezhetőségét: „Írj egy definíciót, vagy írd a *csaj* szóval egy mondatot!” mértem fel papír-

⁵ A beás nyelv egy archaikus román nyelvváltozatként értelmezendő.

alapú kérdőívek⁶ segítségével, melyek kitöltésére tanórai keretek között maximum 40 perc állt a kitöltők rendelkezésére. A kutatásban 14–17 éves diákok vettek részt, 23 fővárosi gimnazista (átlagéletkor: 16,2; 13 fiú, 10 lány) és 23 somogyfajszai általános iskolás (átlagéletkoruk 15,1; 15 fiú, 8 lány) töltötte ki a kérdőívet, így összesen 56 tanuló eredményeit vettem össze. Az iskolák kiválasztását a tanulók elsődleges szocializációs környezete befolyásolta, ugyanis a kutatásban részt vevő fővárosi tanulók jellemzően nem, a falusi iskolások azonban többnyire cigány közegekben⁷ élnek, így hipotéziseimet e szociokulturális ok irányította:

1. feltevésem szerint a vidéki (pontosabban falusi) iskolások gyakrabban használják e jövevényszavakat,

2. míg a fővárosi tanulók bizonytalanabbak e szavak pontos jelentését illetően.

A kutatásban megjelenő harminc kifejezés közül csupán a nyelvtankönyvekben előforduló szavakat emeltem ki e vizsgálatban – mindösszesen két (!) tankönyv említett cigány jövevényszavakat példaanyagában –, melyek a következők: *csaj*, *csávó*, *csór*, *gádzsó*, *gizda*, *góré*, *kajál*, *kéró*, *lővé*, *nyikhaj*, *piál*, *pimasz*, *séró*, *verda* (BALÁZS–BENKES 2008: 60; FRÁTER 2014: 49).

4. Eredmények. Elsőként a szavak használati gyakoriságát hasonlítottam össze. Mind a fővárosi, mind a falusi tanulók leggyakrabban használt kifejezése a *kajál* volt, ám ezt követően a sorrend már nem egyezett meg mindenhol:

1. táblázat

Cigány jövevényszavak diákok körében mért használati gyakorisága

Gyakorisági sorrend	Helyszín	
	Somogyfajsz	Budapest
1.	<i>kajál</i>	<i>kajál</i>
2.	<i>csaj</i>	<i>piál</i>
3.	<i>séró</i>	<i>csaj</i>
4.	<i>csávó</i>	<i>csávó</i>
5.	<i>verda</i>	<i>csór</i>
6.	<i>kéró</i>	<i>góré</i>
7.	<i>lővé</i>	<i>pimasz</i>
8.	<i>piál</i>	<i>lővé</i>
9.	<i>pimasz</i>	<i>verda</i>
10.	<i>csór</i>	<i>séró</i>
11.	<i>góré</i>	<i>kéró</i>
12.	<i>gizda</i>	<i>gizda</i>
13.	<i>gádzsó</i>	<i>nyikhaj</i>
14.	<i>nyikhaj</i>	<i>gádzsó</i>

⁶ Az online kérdőív ötletének felmerülését egyszerű kutatómódszertani okok miatt nem támogattam, hiszen abban az esetben a kitöltők nagyobb eséllyel kaphatnak külső segítséget.

⁷ Korábbi (somogyfajszai és pusztakovácsi) kutatásaim interjúi során a családi körülményekre, anyanyelv(ek)re és identitásra is kitértem, így saját tapasztalatokra támaszkodva választottam ezt a vidéki iskolát.

A legkevésbé használt szavak esetében jól látható, hogy mindkét csoport a *gizda*, *gádzsó* és *nyikhaj* szavakat használja legkevésbé (a somogyfajsi kitöltők közül senki sem ismerte és használta a *nyikhaj* kifejezést), ám az eredmények azt mutatják, hogy e jövevényszavak használati gyakoriságának szempontjából nincs jelentős különbség a falusi és a fővárosi tanulók között.

A szinonimák esetében azonban előfordultak markáns különbségek, ugyanis a fővárosi diákok a falusi csoportnál jóval szélesebb szemantikai rendszerben helyezték el a jövevényszavakat, így azon feltevésem, mely szerint bizonytalanabbak egy-egy szó jelentését illetően, nem igazolódott be.

2. táblázat

A leggyakrabban előforduló szinonimák

	Somogyfajsz	Budapest
csaj	<i>lány</i>	<i>lány, bige, suna, bula, csajsi, liba</i>
csávó	<i>fiú</i>	<i>srác, fiú, férfi, faszi, hapsi, menő gyerek</i>
csór	<i>lop, szegény</i>	<i>lop, elvesz, kölcsön vesz, tarhál, kéreget, lenyúl</i>
gádzsó	<i>férfi, lány, szép</i>	<i>férfi, csávó, nem roma ember, haver, gádzsi</i>
gizda	<i>sovány, vékony, büszke</i>	<i>menő, vékony, extravagáns, vagány, fasza, raj, király</i>
góré	<i>főnök, pajta</i>	<i>főnök, úr, boss</i>
kajál	<i>eszik, étel</i>	<i>eszik, zabál, bedob valamit, táplálkozik, étkezik, ebédel</i>
kéró	<i>ház</i>	<i>ház, lakás, lakhely, ingatlan, kecő</i>
lővé	<i>pénz</i>	<i>pénz, zsé, suska, lovetta, kápé</i>
nyikhaj	-	<i>gyenge, fiatal, buzi, nyápic, pöcsfej, senkiházi, bunkó ember</i>
piál	<i>(alkoholt) iszik</i>	<i>(alkoholt) iszik, lerészegedik</i>
pimasz	<i>szemtelen, zsvány, gonosz, beszélős</i>	<i>szemtelen, komisz, visszabeszélő, csibész, udvariatlan, rendetlen, pofátlan, patkány, éretlen</i>
séró	<i>haj, hajviselet</i>	<i>haj, hajviselet, frizura</i>
verda	<i>kocsi, autó</i>	<i>kocsi, autó, furgon</i>

A jövevényszavak elsődleges jelentését vizsgálva megállapítható, hogy a *nyikhaj* és a *gizda* szavak kivételével minden esetben megegyezik az első szinonima (a *nyikhaj* esetében somogyi adat nem áll rendelkezésre, míg a *gizda* kifejezés ese-

tében mindkét csoport említi a 'vékony', 'sovány' jelentést, ám a fővárosi tanulók gyakrabban említették a menőséggel és a vagánysággal kapcsolatban e szót). Szemantikai szempontból még a *gádzsó*, *góré*, *kajál* és *kéró* szavak mutattak eltéréseket. A *gádzsó* kapcsán egyetlen 'nem roma ember' teljesnek tekinthető szómagyarázat érkezett, többen pedig a szépséggel és a nőiséggel kapcsolták össze ezt a kifejezést, keverve a *gádzsi* jövevényszóval. A fővárosiak minden alkalommal a 'főnök' szóval hozták összefüggésbe a *góré* kifejezést, míg a falusiak között volt olyan, aki a 'kukoricatároló' jelentést is felismerte benne, vagy pontatlanul ugyan, de a mezőgazdaság szókincsébe tartozónak érezve a *pajta* szinonimájának vélte, ami egyértelműen a szociokulturális közeggel magyarázható. Ugyanez igaz két másik példa esetében is: míg a *kajál* a gimnazistáknak a 'gyorsítkezés'-t, a *kéró* pedig 'lakás'-t is jelent, a vidékieknek az 'ebéd' és a 'ház' adja az elsődleges jelentést.

A kérdőívekben néhány szóból építkező példamondatok jelentek meg, ebből néhány:

3. táblázat

Példák a jövevényszavak definiálására, mondatba helyezésére

	Somogyfajsz	Budapest
csaj	<i>Milyen jó csaj!</i> <i>Tegnap a csajok vásárolni voltak.</i>	<i>Adom azt a csajt.</i> <i>A buliban sok jó bula volt.</i>
csávó	<i>Milyen helyes csávó vagy.</i> <i>A csávók vettek autót.</i>	<i>Na mivan kiscsávó?</i> <i>Az a csávó rohadt jól néz ki.</i>
csór	<i>Pesten sok szegény embert láttunk az utcán.</i> <i>Elcsórtad a tollamat.</i>	<i>Csórtatok egy kis kaját.</i> <i>Újpesten sokat lopnak.</i>
gádzsó	<i>Fut a gádzsó a lány után.</i> <i>Jaj de gádzsó vagy!</i>	<i>Ez a fiú egy gádzsó lányt vett feleségül.</i> <i>A gádzsó elmegy a kocsmába.</i>
gizda	<i>Ez a ló nagyon sovány.</i> <i>A sovány lány hizni akar.</i>	<i>Ez a felső adja, gizda nagyon.</i> <i>Nagyon gizda az új autód!</i>
góré	<i>Hozzál ki a góréból egy talicska kukoricát!</i> <i>Smuci a góré.</i>	<i>Vigyázz jön a góré!</i> <i>Tudd már ki a főnök!</i>
kajál	<i>Mingyárt írok csak eszek.</i> <i>Eszik a fiú az étterembe.</i>	<i>Megyünk a McDonaldsba kajálni?</i> <i>Nem szeretek a kinaiban kajálni.</i>
kéró	<i>A kéró ház.</i> <i>De szép a kéró!</i>	<i>Vettem egy új kérót.</i> <i>Szép a szomszéd kérója!</i>
lóvé	<i>Valakinek kevés lóvéja van.</i> <i>Nem sokára fel veszem a lóvét a Postáról.</i>	<i>Lógsz nekem egy kis lóvéval.</i> <i>Adsz kölcsön egy kis lét?</i>
nyikhaj	–	<i>Peti egy nyikhaj gyerek, nem tudja még, mik a komoly dolgok.</i> <i>Az a nyikhaj a helyemre parkolt.</i>

piál	<i>A kocsmába mindig piálnak. Egésznap piál.</i>	<i>Szombat esténként piálunk. A buliban piálni kell.</i>
pimasz	<i>A fiú szemtelen volt az anyjával szembe. Ne pimaszkodj.</i>	<i>Visszaszól gyakran, nem tisztességes. Peti pimasz srác, folyton felesel.</i>
séró	<i>Ez a fiúnak jó a sérója. Be lövöm a sérómat.</i>	<i>Éppen belövi a séróját. Fodrásznál voltam, új a séróm.</i>
verda	<i>Vagány verda. De jó verda!</i>	<i>Új kocsid van? Mirtill kapott egy új verdát a születésnapjára.</i>

Az eredmények tehát azt mutatják, hogy hipotéziseim nem igazolódtak be, hiszen a diákok nyelvhasználatát tekintve nem a gyakoriság, hanem a jelentés szintjén állapíthatunk meg nagyobb eltéréseket, s épp a fővárosi tanulók azok, akik e cigány jövevényszavakat gyakrabban és több, árnyaltabb jelentéssel is aktívan használják. Azonban a kérdőív teljes szóanyagát vizsgálva más képet kapunk a cigány kölcsönszavak használatát illetően, hiszen jelen írásban csak a tankönyvekben megtalálható jövevényszavak eredményeit vetettem össze, ám a többi – a tankönyvekben meg nem jelenő – kifejezés (például cigánycsoport-megnevezések, ételnevek) esetében a falusi diákok használják szélesebb szemantikai mezőben e szavakat, ami az őket körülvevő közeg eredményeként értelmezhető.⁸

5. Összegzés. Jelen tanulmány a jövevényszavak definíciós és tanítási lehetőségeit vizsgálta a NAT, a kerettanterv és a tankönyvi meghatározások segítségével, majd ennek tükrében a cigány jövevényszavakat vette sorra. Ezt követően annak a kérdőíves kutatásnak az eredményeit mutattam be, melynek során a tanulók maguk határozták meg e szavak jelentését, rámutatva, részét képezi-e mentális lexikonuknak ezen (vertikálisan rétegzett) jövevényszavak csoportja.

A kutatásban azonban nemcsak a nyelvtankönyvekben megtalálható példák, hanem számos egyéb (romani és beás) jövevényszó is szerepel, melyek használatának és elterjedésének vizsgálata kor, nem és lakhely szerint további munkák alapja lehet, bizonyítva azt, hogy a nyelvi és kulturális identitás sokszínűsége olykor milyen szoros, s már-már fel sem ismerhetően összefonódik.

⁸ A kérdőív rákérdez a beás *ájus* kifejezésre is, melyet egyetlen fővárosi diák sem ismert, míg a vidéki kitöltők közül többen is helyesen a 'póréhagyma' jelentést társították e szóhoz.

Hivatkozott irodalom

- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – RAÁTZ JUDIT 2011. *Magyar nyelv és kommunikáció. Tankönyv a 12. évfolyam számára.* Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.
- BALÁZS GÉZA – BENKES ZSUZSA 2008. *Magyar nyelv a gimnáziumok és a szakközépiskolák 12. évfolyama számára.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár.* Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- FRÁTER ADRIENNE 2014. *Magyar nyelv.* Mozaik Kiadó, Budapest.
- FODOR ISTVÁN főszerk., 1999. *A világ nyelvei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FODOR ISTVÁN 2003. *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- GYÖRGY ESZTER 2004. Nem kell a vaker. Cigány eredetű szlengszavak tizenéves roma és nem roma tanulók körében. *Amaro Drom* 14/6: 17–18. http://mnytud.arts.klte.hu/szleng/hallgato/cig_szl.htm (2016. 02. 09.)
- HAJAS ZSUZSA 1999. *Magyar nyelv 12. osztálynak.* Pedellus Tankönyvkiadó, Debrecen.
- JOBBÁGYNÉ ANDRÁS KATALIN – DR. SZÉPLAKI GYÖRGY – TÖRZSÖK ÉDUA 2002. *Magyar nyelv. Tankönyv és szöveggyűjtemény a 12. évfolyam számára.* Nodus Kiadó, Veszprém.
- KUGLER NÓRA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1998. *Magyar nyelv. Tankönyv 14–15 éveseknek.* Korona Kiadó, Budapest.
- KTG = Kerettanterv a gimnáziumok 9–12. évfolyama számára. Magyar nyelv és irodalom. http://kerettanterv.ofi.hu/03_melleklet_9-12/index_4_gimn.html (2016. 01. 02.)
- NAT = Nemzeti Alaptanterv 2012. http://dokumentumtar.ofi.hu/index_NAT_2012.html (2016. 02. 13.)
- SCHIRM ANITA 2006. A magyar nyelv cigány eredetű jövevényszavai. *Nyelvtudomány* 2: 149–163.
- SZALAI ANDREA 2007. Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. In: BARTHA CSILLA szerk., *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-mendencében.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 20–51.
- TÁLOS ENDRE 2001. A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: KOVALCSIK KATALIN – CSONGOR ANNA – BÓDI ZSUZSANNA szerk., *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzetéről és kultúrája köréből.* Eötvös Loránd Tudományegyetem – Iskolafejlesztési Alapítvány – Oktatási Minisztérium, Budapest. 317–324.
- UZONYI KISS JUDIT 2010. *Magyar nyelv a 12. évfolyam számára.* Apáczai Kiadó, Budapest.

A szókészlettörténet tanítása középiskolában

TÓTH BARBARA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
t.barbuska@gmail.com

A magyar nyelvtörténet oktatása során több kihívással kell szembenéznie a tanárnak. Komoly eltérések vannak a tankönyvek között mind a tananyag, mind a kifejtettség tekintetében. Dolgozatomban összefoglalom a szókészlettörténet oktatása során tapasztalt nehézségeimet, a felmerülő dilemmákat. Személyes tapasztalatok alapján olyan javaslatokat fogalmazok meg, melyek növelik a tárgyalt tananyag elsajátításának hatékonyságát.

Kulcsszók: szókészlettörténet oktatása, eltérő tankönyvi tárgyalás, óratervezés nehézségei, tanórai tapasztalatok, tananyag egységesítése.

1. Jelenleg az oktatás területén folyamatos változásokat, újításokat tapasztalunk. 2012-ben módosult a Nemzeti alaptanterv (NAT) és vele együtt a kerettantervek is. Emiatt óhatatlanul szükségessé vált, hogy az oktatási segédeszközöket is aktualizálják, hogy a tanulók és tanáraik maradéktalanul eleget tehessenek az elvárásoknak. A kísérleti tankönyvek létrejöttékor felmerülhet a kérdés, milyen változtatások segítenék a diákok és a pedagógusok munkáját. Tanulmányomban elsősorban saját tapasztalatokon alapuló megfigyeléseket foglaltam össze a nyelvtörténet tanításának kérdéskörében. Kistanárként lehetőségem volt a témakör gimnáziumi tanítására, ezért a továbbiakban csak ezt az intézménytípust értem a középiskola alatt. Munkámban nem kívánok kitérni a szakközépiskolai tanítás lehetőségeire, hiszen személyes tapasztalataim nem fűződnek hozzá. Mivel a nyelvtörténet témaköre a 12. osztályos nyelvtananyag negyedét lefedi (vö. Kerettanterv a gimnáziumok 9–12. évfolyama számára, a továbbiakban: KTG), ezért csak egy kis szeletének vizsgálatára vállalkoztam. Választott témaköröm a szókészlettörténet tanítása, azonban némely megállapításokat az egész témakör oktatására igaznak gondolok.

2. Kezdő tanárként legfőbb kiindulópontjaim a NAT célkitűzései voltak. A dokumentum szerinti egyik fő feladat „a nyelv mint változó rendszer megismerése” (NAT: 10660), valamint „[n]apjaink nyelvi változásainak felismerése” (NAT: 10666). Tehát a tanár feladata az, hogy a nyelvi változások témakörét a napjainkban is érezhető nyelvi változásokhoz kapcsolva oktassa. A NAT célkitűzései ezzel egyfajta irányt, szemléletmódot adtak a készüléshez, de valódi részletekért máshova kellett fordulnom.

A kerettanterv ide vonatkozó részei már nagyobb segítséget jelentettek, de a valódi óratervezéshez nem voltak elegendőek. A dokumentum szerint 8 órába szervezve tárgyalható az anyag. A szókészlettörténet oktatásának előirányzott óraszámja nincs, fő cél a szókészlet változásának tendenciáit és típusait megismertetni a tanulóval. Az ide vonatkozóan elvárt fogalmak száma sem nagy – mindössze négy –, melyek a következők: *ősi szó*, *belső keletkezésű szó*, *jövevény-* és *idegen szó*. Külön anyagrésznek tekintett és ezért ide nem sorolt egység a nyelvújítás témaköre (KTG).

Végül úgy döntöttem, hogy a rendelkezésemre álló tankönyveket fogom alapul venni munkámhoz, így kettőt tekintettem át az óra megtervezése előtt. Ezek: a ma már nem használatos, HONTI MÁRIA és JOBBÁGYNÉ ANDRÁS KATALIN által írt Magyar nyelv IV. osztály című kiadvány, valamint a középiskolai oktatásban manapság legtöbbször használt, az ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – RAÁTZ JUDIT szerzőpáros nevével fémjelzett Magyar nyelv és kommunikáció. Tankönyv a 12. évfolyam számára című munka. Azzal kellett szembesülnöm, hogy a szókészlet változásához kapcsolható anyagrészek ezekben komoly eltéréseket mutatnak. Különbségek vannak a tananyag mennyiségében, kifejtettségében és követhetőségében is.

Az említett okokból kifolyólag a fejezetek száma és hossza is eltérő. A HONTI–JOBBÁGYNÉ-féle tankönyv két fejezetben, 16 oldalon keresztül tárgyalja a szókincs változásait (HONTI–JOBBÁGYNÉ 1996: 61–76). Az első lecke a belső szóalkotással történő szókincsbővüléssel foglalkozik (HONTI–JOBBÁGYNÉ 1996: 61–70), míg a második fejezet a szókincs más nyelvekből történő bővülését taglalja (HONTI–JOBBÁGYNÉ 1996: 71–76). Az ANTALNÉ–RAÁTZ-kötet egy fejezetbe szervezi az anyagot, 5 oldalon mutatja be a szókincs bővülésének témáját (ANTALNÉ–RAÁTZ 2011: 59–63).

A főbb témakörök alapján is látható, hogy a kötetek arról is eltérően vélekednek, mit kell a nyelvi változás témaköréhez sorolni: a HONTI–JOBBÁGYNÉ-féle tankönyvben mind a bővülést, mind a szavak használatból való visszaszorulását és eltűnését (HONTI–JOBBÁGYNÉ 1996: 65), míg az ANTALNÉ–RAÁTZ-kötet csak a szókincsbővülés tárgyalását (ANTALNÉ–RAÁTZ 2011: 59–63). Felmerülhet a kérdés: valóban indokolt-e az utóbbi megoldás? Hiszen egy korábbi anyagrésznél – Halotti beszéd és könyörgés (ANTALNÉ–RAÁTZ 2011: 40, 44) – a ma már nem használt szavak témája óhatatlanul előkerül.

A HONTI–JOBBÁGYNÉ-könyv a szókincs változásainak bemutatásával kezdi a tananyag tárgyalását (HONTI–JOBBÁGYNÉ 1996: 65), majd kitér a szóteremtés és szóalkotás kérdésének részletezésére az egyes szóalkotásmódok tüzetes bemutatásával egyetemben (HONTI–JOBBÁGYNÉ 1996: 65–70). A második fejezetben pedig kategorikusan ismerteti a jövevényszavak és idegen szavak csoportjait (HONTI–JOBBÁGYNÉ 1996: 74–76). Az ANTALNÉ–RAÁTZ-féle tankönyv vonatkozó fejezete az alapszókincs szavainak felsorolása után említi a szóteremtést és a szóalkotással kapcsolatos fogalmakat (ANTALNÉ–RAÁTZ 2011: 59–60). Ezeket követi az idegen szavak és jövevényszók megemlézése (ANTALNÉ–RAÁTZ 2011: 60). A fejezet további részében az egyes korszakok szókincsbővülésének módjait ismertetik az alkotók, megemlítve a belső szóalkotásmóddal létrejött és a más nyelvekből átvett kifejezéseket (ANTALNÉ–RAÁTZ 2011: 60–62). Végül napjaink változásaival zárják le a témakört, érintve az idegen szavakat és a tükörszavakat (ANTALNÉ–RAÁTZ 2011: 63).

Úgy vélem, tagadhatatlan, hogy egy tanóránál több időt érdemes a szókincs bővülésének tárgyalására szánni. Ezt azzal magyarázom, hogy a belső szóalkotásmódok és a más nyelvekből átvett szavak kérdését is meg kell beszélni a diákokkal,

nem koncentrálnunk csak az egyik változásra. Ahogy a leckék felépítéséből is látható volt, az ANTALNÉ–RAÁTZ-féle tankönyv nem választja el egymástól élesen ezt a két szókincs bővülési módot, az egyes nyelvtörténeti korszakokban egymás mellett szerepelteti őket (ANTALNÉ–RAÁTZ 2011: 60–63), ami könnyen megértési problémákhoz vezethet. Úgy vélem, a diákok számára nem egyértelmű, hogy mi a két folyamat közötti különbség, és ennek megértését a tankönyvi anyag elrendezése sem segíti elő (ANTALNÉ–RAÁTZ 2011: 59–63). A tanári óratervezés dilemmáját – milyen felosztásban, hány órában érdemes a szókincs változásának témájával foglalkozni – tovább erősítik a tankönyvek.

Sajnos a vizsgált kötetek nem segítenek abban, hogy a kerettantervben megnevezett négy kulcsfogalom mellett milyen egyéb fogalmakat és kapcsolódó anyagrészeket érdemes bevonni. Úgy gondolom, fontos tisztázni a következő terminusokat is: *nemzetközi műveltségszók, vándorszavak és tükörszavak (tükörfordítás)*. A régebbi tankönyvben ezek valóban a törzsanyag részét képezik (HONTI–JOBÁGYNÉ 1996: 75–76), míg az újabb csak a tükörfordítást említi (ANTALNÉ–RAÁTZ 2011: 62–63).

A kapcsolódó anyagrészek és a korábban tanult anyagok bevonása is eltérő. Az alapszókincs szavai például a korszakok és a nyelvrokonság tárgyalásakor is szerepelnek (ANTALNÉ–RAÁTZ 2011: 32, 59). Ennek indokoltsága megkérdőjelezhető, tekintettel arra, hogy az új tananyag milyen erősen leszűkített ismereteket tartalmaz. Ezenkívül a szóalkotásmódok a korábbi évek tananyagának részét képezik, de ez a szókincs változásának oktatásakor is – kevésbé részletesen – előkerülő téma. Ennek hátterében az állhat, hogy ez a fajta tárgyalás nem teljesen tekinthető sem áttekintésnek, sem új anyagnak.

3. Végül a témára szánt két tanóra mellett tettem le a voksomat. Így megoldható, hogy logikusan, megfelelő részletességgel foglalkozzunk a tananyaggal, és ne kelljen egyes anyagrészeket kihagyni a törzsanyagból. Lehetővé válik, hogy ne csak a bővülésről, hanem a szavak kikopásának kérdéséről is szót ejtsünk az órán, valamint különválasztva beszélhetünk a más nyelvekből átvett szavak és a belső keletkezésű szavak témájáról is. Megoldható, hogy ne csak felületesen, szelektálva kerüljenek elő a korábban vett anyagrészek, hiszen így beépíthetővé válnak az órák anyagába. Emellett a hosszabb kifejtés lehetővé teszi a tanár számára, hogy a gyakran felmerülő téveszméket is felszámolja, például a sokat emlegetett „nyelvelsilányulás” gondolatát. Ez utóbbi szempontot különösen fontosnak tartom, hiszen a diákok a mindennapokban gyakran találkozhatnak azzal a vélekedéssel, ami a magyar nyelv romlását hangsúlyozza. Ezek a hangok sokszor hozzák fel példaként a szavak megszokottól eltérő toldalékolását vagy az idegen kifejezések túlzott használatát elméletük alátámasztására. A megelőző nyelvtörténeti korszakok folyamatainak vizsgálatakor azonban rámutathatunk, hogy a belső szóalkotás és az idegen szavak átvétele egyaránt jellemző a nyelvekre, így a magyarra is. Használatuk korábban sem rontotta, hanem bővítette a magyar nyelv szókincsét, a példaként hozott megoldások most is segítik a naprakész nyelvhasználatot.

Úgy gondoltam, hogy csak a szókincs bővüléséről beszélni önkényes és egyben értelmetlen leegyszerűsítés lenne. Pár mondattal megmagyarázható, így nem pola-

rizálja a tanulók látásmódját, ha megemlítjük a használatból kiszorult szavakat is. Ez utóbbiak említése azért sem mellőzhető, mert korábban, a nyelvemlékek olvasásakor is előkerülnek ma már nem használt kifejezések. Ennek köszönhetően gyorsan visszaidézhetők a diákok számára (értelmetlen időhiányra hivatkozva mellőzni), tekintve, hogy a két folyamat nem létezhet egymás nélkül. Emellett könnyen kapcsolhatók napjaink szóhasználati tendenciáihoz. Ezzel a diákok érdeklődését is szem előtt tartjuk – például a generációk közötti megértési problémák lehetséges okaira irányítva figyelmüket –, valamint a NAT célkitűzésének is eleget teszünk.

Ez a felosztás megteremti a lehetőségét annak is, hogy a más nyelvekből átvett szavak és a belső szóalkotásmódokkal létrehozott szavak elkülönítése megtörténhessen. Külön-külön tárgyalva az esetleges keveredések kivédhetők. Ez a felosztás rávilágít, hogy a nyelv változása természetes folyamat, nem egyenértékű minden változás a „nyelv romlásával”. Rámutathatunk, hogy az újabb szavak szókinszbe kerülését maguk a beszélők generálják, az ő szükségleteik eredményeként zajlanak le a folyamatok. Ennek alátámasztásául szolgálhat a nyelvtörténeti korszakok szókinszének vizsgálata. Napjaink szavaiból következtethetünk a jelenleg is zajló folyamatokra, láthatjuk a beszélőközösség kreativitását. Ez a felosztás lehetőséget ad arra is, hogy az idegen szavak és a jövevényszavak különbségeit tisztázhassuk. A részletesebb tárgyalással az is megoldhatóvá válik, hogy kitérjünk a tükörszavak kérdésére, nehéz besorolhatóságukra (hiszen más nyelvek hatására, mintájára jönnek létre magyar nyelvi elemekből).

A két órában elosztott tananyag lehetővé teszi, hogy kapcsolódó műveltségterületeket is bevonjunk az órába, megteremtve ezzel a tantárgyak közötti elvárt kapcsolatteremtést, melynek szükségességét manapság gyakran hangsúlyozzák. Így a nyelvtörténeti korszakok ismertetésekor a kapcsolódó történelmi események megkönnyíthetők a megértést és a memorizálást. A nyelvújítás témájához emellett a korszak irodalmi alkotásai is remekül felhasználhatók, jól nyomon követhető bennük, ahogy a nyelvészeti törekvések összekapcsolódnak az irodalmi célokkal.

4. A választott témákhoz a tankönyvekben található feladatok nagy segítséget jelentettek az óra tervezésekor, de csak néhányat találtam az órára bevihetőnek. A többi feladat inkább nekem adott ötleteket a tervezés során. Tapasztalatom az, hogy nagy haszonnal jár a témát a feladatokból kiindulva tanítani, valamint fontos a feladatokat az adott osztály előismereteihez és életkorához igazítani.

Végezetül kiemelten fontosnak tartottam azt, hogy rámutassak arra a tanórákon, hogy a tanult folyamatok – mint például a szókinsz bővülése vagy az idegen szavak használata – napjainkban is éreztetik hatásukat. Fontos, hogy megértsük: nem kell félni az észszerű változásoktól, ezek biztosítják a kommunikáció folytonosságát és a nyelv kihívásoknak való megfelelését.

Mindezek megvalósulásának szemléltetésére mellékletben közlöm a két óratervet, valamint az órára bevitt feladatokat.

5. Összességében úgy gondolom, hogy érdemes lenne a tananyag egységesítésére törekedni valamilyen szakmai konszenzus alapján. Ugyanakkor a tankönyvenkénti (kismértékben) eltérő tárgyalás ötleteket adhat és előrevivő is lehet, amennyiben a tananyag közel azonos elemeket tartalmaz. Ezáltal lehetővé válna, hogy ne az egyes tankönyvek közötti módszertani és anyagbeli különbségek döntenek, komoly dilemmák elé állítva a tanárokat.

Hivatkozott irodalom

- ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – RAÁTZ JUDIT 2011. *Magyar nyelv és kommunikáció. Tankönyv a 12. évfolyam számára.* Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.
- HONTI MÁRIA – JOBBÁGYNÉ ANDRÁS KATALIN 1996. *Magyar nyelv IV. osztály.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KTG = Kerettanterv a gimnáziumok 9–12. évfolyama számára. Magyar nyelv és irodalom. http://kerettanterv.ofi.hu/03_melleklet_9-12/index_4_gimn.html (2016. 01. 02.)
- NAT = Nemzeti Alaptanterv 2012. *Magyar Közlöny* 66: 10639–10847. https://www.ofi.hu/sites/default/files/attachments/mk_nat_20121.pdf (2016. 01. 02.)

1. melléklet

**A szókincs változásai: belső szóalkotásmódok
Óravázlat**

Tantárgy: magyar nyelv-tan

Az óra anyaga: Belső szóalkotásmódok

Az óra célja: Az óra célja áttekinteni a szókincs változásait, tekintettel a szókincs mindkét irányú változására (bővülés, szavak elévülése). Valamint a szókincsbővülés lehetőségeinek felsorolása, a belső szóalkotásmódok, a szóteremtés és a szóalkotás különbségeinek tisztázása, a szóalkotásmódok részletes áttekintése is a célok között szerepelnek.

Fejlesztett kompetenciaterületek: logikus gondolkodás

Kapcsolódó tudományterületek: irodalom, történelem

Oktatástechnikai eszközök: tankönyv, nyomtatott feladatsor, füzet

Tk.: ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – RAÁTZ JUDIT 2011. *Magyar nyelv és kommunikáció.*

Tankönyv a 12. évfolyam számára. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.

Idő	Az óra menete	Tanári tevékenység	Tanulói tevékenység	Alkalmazott munkaforma, tanítási módszer	Eszközök
1–3. perc	köszönés, dokumentáció	köszönés, napló vezetése	jelentés	–	–
3–10. perc	ismétlés, ráhangolódás	az előző órán tanultak felelevenítése, a nyelvelmékek felidézése kérdésekkel	válaszadás	frontális munkaforma, megbeszélés	–
10–13. perc	a szókincs változásainak ismertetése	kérdésfeltevés, tanári előadás: a szókincs gyarapodása, szavak kikopása (utalás: tanult nyelvelmékek szókinccse), a szókincsbővülés fajtáinak meghatározása	válaszadás, jegyzetelés	frontális munkaforma, tanári előadás, megbeszélés	Tk. (42–46. o.) füzet
13–15. perc	példák csoportosítása a szókincs-változás típusai szerint	a feladatok kiosztása, majd közös ellenőrzése	1. feladat megoldása, a megoldások ismertetése	egyéni munka; frontális munkaforma, megbeszélés	kiosztmány 1. feladata

15–16. perc	a belső szóalkotásmódok ismeretése	tanári előadás, kérdés-feltevés	jegyzetelés, válaszadás	frontális munkaforma, tanári előadás, megbeszélés	füzet
16–17. perc	példák csoportosítása a belső szóalkotásmódok típusai szerint	feladat kiosztása	2. feladat megoldása	egyéni munka, szemléltetés	kiosztmány 2. feladata
17–20. perc	a belső szóalkotásmódok ismertetése	a belső szóalkotásmódok (<i>szóteremtés, szóalkotás</i>) megkülönböztetése, definiálása	jegyzetelés, válaszadás	frontális munkaforma, megbeszélés	füzet
20–35. perc	egyéb szóalkotásmódok ismeretése	tanári előadás, kérdés-feltevés, a szóalkotás lehetőségeinek ismertetése, kifejtése, példák felsorolása (fogalmak: <i>szóképzés, szóösszetétel, egyéb szóalkotási módok</i>)	jegyzetelés, válaszadás	frontális munkaforma, tanári előadás, szemléltetés	füzet
35–40. perc	példák felismerése a szóalkotás típusa szerint	feladatok kiosztása	3. feladat megoldása	egyéni munka, szemléltetés	kiosztmány 3. feladata
40–44. perc	szóképzés és szóösszetétel arányának változása a nyelvtörténeti korszakokban	tanári előadás, a tan-könyvi példák és szöveg felhasználásával következtetések levonása a diákokkal	jegyzetelés, válaszadás, példák értelmezése, összefüggések keresése	frontális munkaforma, tanári előadás, megbeszélés	Tk. (60–63. o.) füzet
44–45. perc	a felmerülő kérdések tisztázása, elköszönés	válaszadás, tananyag kijelölése az otthoni tanuláshoz, elköszönés	kérdésfeltevés, jegyzetelés	megbeszélés	–

2. melléklet

Kérdések, feladatok a Belső szóalkotásmódok című órához

Szerintetek mi minden változik a nyelvben?

A nyelvtani rendszer, a hangok, a szavak. Minden.

Minden részrendszere változik?

Igen.

Milyen gyorsasággal mennek végbe ezek a változások? Szerintetek melyik az, amelyik a leggyorsabban változik?

Eltérő a folyamatok időtartama. A nyelvi rendszer és a hangok évszázadok alatt változnak meg, míg a szókészlet a nyelven kívüli változásokra azonnal reagál. → A leggyorsabban a szókészlet, a szavak változnak.

Mi a szóképzés? Mi jut eszetekbe róla?

A nyelv különböző korú alakzatainak gyűjtő- és őrzőhelye. A leggyorsabb változásra képes, állandó mozgásban van.

1. feladat

Felírtam a táblára 7 szót, próbáljátok meg őket az alábbi 3 csoportba sorolni!

dió, cin-cin, kamra, isa, durran, heon, piac

kikopott, kiszorult szavak (*isa, heon*)

jövevényszavak (*dió, piac, kamra*)

hangutánzó szavak (*cin-cin, durran*)

Mi alapján hoztátok létre a csoportokat?

Használjuk vagy nem használjuk napjainkban. Hangzás alapján.

A fenti szavak alapján milyen általános változásokon mehet keresztül a szóképzés?

Válasz: gyarapodik, elavul, módosul.

A gyarapodásnak két iránya lehet: belső és a más nyelvek hatására bekövetkező. A mai órán csak a belső szóalkotást fogjuk megvizsgálni.

2. feladat

Írd a szavakat a megfelelő sorba!

él, ég, fogoly, fa, nagy, hús, én, hal, ég (fn.), fáj, gyökér, vékony, harminc, te, kettő, ő, sovány, ág, daru, hajnal, megy, fény, vessző, kemény, mi?

ige (*él, hal, megy*)

természeti jelenség (*ég (fn.), hajnal, fény*)

állatokat megnevező köznevek (*fogoly, fáj, daru, hal*)

növényeket vagy részeit megnevező köznevek (*fa, gyökér, ág, vessző*)

melléknév (*nagy, vékony, sovány, kemény*)

számnév (*hús, harminc, kettő*)

névmás (*én, te, ő, mi?*)

Melyik nagy nyelvészeti fogalom kategóriájába tudnátok beilleszteni a felsorolt szavakat?

Alapszókincs.

Szerepelnek ezek a szavak más, ma is használt szóban? Soroljatok fel pár példát!

Fénylik, fényes, éghajlat stb.

Továbbképezhetők, összetételek → belső szóalkotások.

3. feladat**Kösd össze a megfelelő szavakat a megfelelő fogalommal!**

1.	indulatszó	<i>csokréta, zargat</i>	(10.)
2.	rövidülés és továbbképzés	<i>MÁV, OTP, tv</i>	(8.)
3.	állatterelő és -hívogató szavak	<i>huj, jaj</i>	(1.)
4.	szóképzés	<i>cic-cic, pipi, gyí</i>	(3.)
5.	szóösszerántás	<i>evés, szépség, nőies</i>	(4.)
6.	elvonás	<i>gyár, képvisel, cikk, árny</i>	(6.)
7.	hangulatfestő és hangutánzó szavak	<i>baba, mumus, csecse</i>	(11.)
8.	betűszó	<i>csekély – sekély, család – cseléd</i>	(9.)
9.	szóhasadás	<i>morog, pukkan, recseg, hörög</i>	(7.)
10.	szóvegyülés	<i>csőr, lég</i>	(5.)
11.	dajka- és gyermeknyelv	<i>csoki, ubi, maci, Peti</i>	(2.)

3. melléklet**A szókincs változásai: a szókészlet bővülése más nyelvekből
Óravázlat****Tantárgy:** magyar nyelvtan**Az óra anyaga:** A szókészlet bővülése más nyelvekből**Az óra célja:** Az óra célja áttekinteni a szókincs bővülésének más nyelvekből történő módjait, a kapcsolódó fogalmakat, hangsúlyt fektetve az egyes típusok elkülönítésére. Cél, hogy a diákok az óra végére képesek legyenek az *idegen szó*, *jövevényszó*, *nemzetközi műveltség*szó, *vándorszó* és *tükörfordítás* fogalmak meghatározására úgy, hogy azokat példákkal is alá tudják támasztani.**Fejlesztett kompetenciaterületek:** logikus gondolkodás**Kapcsolódó tudományterületek:** irodalom, történelem**Oktatástechnikai eszközök:** tankönyv, nyomtatott feladatsor, füzetTk.: ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES – RAÁTZ JUDIT 2011. *Magyar nyelv és kommunikáció*.*Tankönyv a 12. évfolyam számára.* Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.

Idő	Az óra menete	Tanári tevékenység	Tanulói tevékenység	Alkalmazott munkaforma, tanítási módszer	Eszközök
1–3. perc	köszönés, dokumentáció	köszönés, napló vezetése	jelentés	–	–
3–10. perc	ismétlés, ráhangolódás	az előző órán tanultak ismétlése, a belső szóalkotásmódok áttekintése	válaszadás	frontális munkaforma, megbeszélés	–
10–20. perc	más nyelvekből átvett szavak használatának okai	kérdésfeltevés, tanári előadás, más nyelvekből átvett szavak csoportosítása beépültségük alapján; fogalmak: <i>idegen szavak</i> , <i>jövevényszavak</i>	válaszadás, jegyzetelés	frontális munkaforma, tanári előadás, megbeszélés	Tk. (60–63. o.) füzet

20–25. perc	az egyes nyelvtörténeti korszakokban jellemző változások a más nyelvekből átvett szavakkal szemléltetve	tanári előadás, kérdésfeltevés: az átvételt okozó tényezők összegyűjtése, az egyes korszakokban jellemző átadó nyelvek felsorolása a diákok történelmi ismereteinek segítségével	jegyzetelés, válaszadás	frontális munkaforma, tanári előadás, megbeszélés	Tk. (60–62. o.) füzet
25–30. perc	feladatmegoldás: az egyes nyelvtörténeti korszakokban átvett szavak	feladatok kiosztása, majd közös ellenőrzése	1. és 2. feladat megoldása	páros munka, majd megbeszélés, szemléltetés	kiosztmány 1. és 2. feladata
30–35. perc	a vándorszavak és a többszörös átvételek kérdéskörének ismertetése	tanári előadás, fogalmak: <i>vándorszavak</i> , <i>többszörös átvételek</i>	jegyzetelés	frontális munkaforma, tanári előadás	Tk. (60–62. o.) füzet
35–42. perc	nemzetközi műveltség-szók, tükrörfordítás kérdésének tisztázása	tanári előadás, fogalmak: <i>nemzetközi műveltség-szók</i> , <i>tükrörfordítás</i>	jegyzetelés	frontális munkaforma, tanári előadás	füzet
42–43. perc	gyakorlás	feladatok kiosztása	3. feladat megoldása	egyéni munka	kiosztmány 3. feladata
43–44. perc	ellenőrzés	feladatmegbeszélés, áttekintés, rendszerezés	3. feladat megoldásának megbeszélése	frontális munkaforma, megbeszélés	füzet
44–45. perc	a felmerülő kérdések tisztázása, elköszönés	válaszadás, tananyag kijelölése az otthoni tanuláshoz, elköszönés	kérdésfeltevés, jegyzetelés	megbeszélés	–

4. melléklet

Feladatok, kérdések a Szókészlet bővülése más nyelvekből című órához

Állapítsátok meg, mely szavak azok, amelyek más nyelvből kerültek a magyar szókincsbe!

iPhone, szilva, fazék, papucs, liliom, gyökér, rózsza, laptop, rozs, fa sparhelt, hal

Melyik lehet az a szó, amelyik régebbi átvétel? Miért gondoljátok, hogy ez a régebbi?

szilva: msh.-torlódás (*szliva*) → ejtéskönnyítő mgh. beiktatása (*sziliva*) → két nyílt szótagos tendencia → második *i* kiesik → *szilva*

Lehetséges válaszok: mert nem érzik átvételnek; régebb óta van szilva, mint iPhone.

Van valamilyen tippetek, hogy a *szilva* mikor és melyik nyelvből kerülhetett a nyelvünkbe?

Az ómagyar korban, szláv jövevényszó.

1. feladat

A megismert okokat szem előtt tartva próbáljátok meg kitalálni, melyik korszakban milyen nyelvből kerülhettek jövevényszavak a nyelvünkbe? Beszéljétek meg a szomszédotokkal!

Megbeszélés:

- ősmagyar kor: iráni, török, keleti szláv
- ómagyar kor: latin, német, francia, olasz, szláv, román
- középmagyar kor: latin, német, oszmán-török
- újmagyar kor: latin, német, (angol)
- újabb magyar kor: főleg angol

2. feladat

Töltsétek ki közösen a táblázatot! Gondoljátok a magyar nép életmódjára, a magyar nyelvet ért hatásokra és azokra a nyelvekre (népekre), amelyekkel a magyar érintkezett. Ezek segíteni fognak a csoportosításban! (Például állattartáshoz kapcsolódó szavak: ősmagyar kor, mert ekkor változott a magyar állattartási kultúra iráni és szláv hatásra.)

tej, hiéna, templom, iskola, tehén, nemez, zseb, puccos, puszi, lant, kajszi, lengyel, zátony, kilincs, reakció, árpa, gyertya, tiló, gyümölcs, komló, kuglóf, kapál, narancs, aga, kefe, görög, vám, jász, illegális, pisztoly, kard, kapál, répa, szőlő, rozs, zab, gavallér, bölcső, pite, findza, parkett, tábla, hajdina, divány, lecke, kvartély, poronty, kávé, vért, vásár, slicc, rizs, ács, bölcső, tánc, lakat, oltár, mise, szósz, gyapjú, parlag, kender, méz, füge, disznó, tánc, mécs, függ, cimborája

ősmagyar kor	ómagyar kor	középmagyar kor	újmagyar kor

Megoldás:

ősmagyar kor	ómagyar kor	középmagyar kor	újmagyar kor
tej, tehén, nemez, vért, vásár, disznó, gyapjú, árpa, szérű, szőlő, lengyel, zátony, kard, lengyel, jász, görög, vám, gyümölcs, komló, ács, tiló, kender, böl- cső, gyertya	parlag, kapál, répa, rozs, zab, hajdina, iskola, lecke, tábla, templom, oltár, mise, herceg, tánc, lant, puszi, kilincs, lakat, mécs, füge, narancs, rizs, poronty, cimbora	hiéna, pisztoly, kvártély, gavallér, kávét, findzsa, kaj- szi, pite, zseb, pa- pucs, aga, kefé, dívány	slicc, puccos, kuglóf, szósz, parkett, reakció, illegális

3. feladat

Próbáld meg az alábbi 4 csoportba sorolni a következő szavakat!

iPod, tej, atom, állatkert, nagyhét, energia, ökör, alma, laptop, ellenszenves, dj,
alma, tánc, rádió, kasza, mezsgye, konnektor, citrom

Tükörszó: állat|kert (~ Tier|garten), nagy|hét (~ velika|sveta), ellen|szenves
(~ anti|patikus)

Nemzetközi szavak: atom, energia, rádió, konnektor

Jövevényszavak: tej, ökör, alma, tánc, kasza, mezsgye, citrom

Idegen szavak: iPod, laptop, dj

JEGYZET

JEGYZET

JEGYZET

JEGYZET

ig ana scablan elw
duc. Sz oz senth P
illathet. m
ynuc letthetn
re hebej. Dnytotta
custodia. so is proconsul
omni nyerth/mil
Postoloknak iarasol
sen harmadyk
eketh yr le

nece tubere. epistola
ne benne ne leyen
que. die feleym 7u. chude
attar vogmue. ysa pur el
7u 7runtteve deve miv isemi
nece benne
que vogmue
7runtteve
paradisum